

Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України
Національний університет
«Юридична академія України
імені Ярослава Мудрого»

**Сімонок В.П., Сергєєва Г.А., Семьонкіна І.А.,
Кузнецова О.Ю., Нестеренко К.В., Ходаковська О.О.**

**ЛІНГВОПРАВОВА КАРТИНА СВІТУ:
СУЧАСНІ ПРОБЛЕМИ ЛІНГВІСТИКИ
ТА ІНШОМОВНОЇ ДИДАКТИКИ**

Монографія

**Харків
«НТМТ»
2012**

УДК81'272
ББК60.562.681
Сим37

*Рекомендовано до друку Вченою Радою Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»
(протокол № 2 від 16 жовтня 2012 року)*

Рецензенти:

- Самохіна В.О.**, доктор філологічних наук, професор кафедри англійської філології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна;
Штефан Л.А., доктор педагогічних наук, професор кафедри історії педагогіки і порівняльної педагогіки Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди.

Автори:

- Сімонок В.П.**, доктор філологічних наук, професор кафедри іноземних мов № 1;
Сергєєва Г.А., кандидат філологічних наук, доцент кафедри іноземних мов № 1;
Семьонкіна І.А., кандидат психологічних наук, доцент кафедри іноземних мов № 1;
Ходаковська О.О., кандидат філологічних наук, доцент кафедри іноземних мов № 1;
Нестеренко К.В., кандидат філологічних наук, доцент кафедри іноземних мов № 3;
Кузнецова О.Ю., доктор педагогічних наук, професор кафедри іноземних мов № 3.

Сим37 **Лінгвоправова картина світу: сучасні проблеми лінгвістики та іншомовної дидактики:** монографія. – Х.: "НТМТ", 2012. – 258 с.
ISBN 978-617-578-110-4

У монографії визначено поняття мовної та концептуальної картин світу, розглянуто питання про корпус іншомовних запозичень у складі лексики української мови, проаналізовано процеси функціонально-семантичної адаптації англійських правничих запозичень до системи української юридичної термінології, наведено спільні та відмінні риси англійського та українського законодавчого дискурсу, розглянуто питання розвитку мовної освіти як необхідної умови формування комунікативної компетенції особи.

Для аспірантів, докторантів, викладачів та студентів вищих навчальних закладів.

ББК60.562.681

© Сімонок В.П., 2012
© "НТМТ", 2012

ISBN 978-617-578-110-4

ЦЯ НЕОСЯЖНА МОВА

Один із найважливіших феноменів, пов'язаних із homo sapiens, як відомо, є мова, з якою корелює свідомість. Цей феномен віддавна привертає увагу мислячої людини і є невичерпним у пізнанні. Складність мови як явища, її позиція в системі цінностей людини, багатоманітні зв'язки людини зі світом, які виражаються через мову і в мові зумовлюють те, що на різних етапах розвитку наукового пізнання, у різних наукових традиціях дослідники зверталися до тих чи інших сторін цього явища, характеризували окремі його складники й аспекти і не могли вичерпати знання про нього.

Тільки впродовж останніх двох століть змінилося кілька наукових напрямів, пов'язаних із вивченням мови. Ці напрями відрізнялися матеріалом (писемна чи усна форма мови), розумінням її сутності (мова – засіб вираження думок, мова – індивідуальна психічна функція людини, мова – суспільне явище, мова – творчість, мова – природна властивість людини та ін.), її функції (комунікативна, експресивна, естетична, біологічна) та ін. Відрізнялися напрями й спрямованістю на конкретні складники мови – граматику, фонетику, семасіологію тощо. Проте з кінця XVIII ст. у філології виникають і загальнотеоретичні положення, за яких мова виступає як цілісне явище, пов'язане з народом, етносом, який є творцем і носієм мови. Цей мотив звучав уже в працях Й.-Г. Гердера (1744-1803), у праці Шлегеля «Про мову і мудрість індійців», І. Тимківського ще на початку XIX ст. Однак найповніше ідея зв'язку історії мови з історією народу, і (що особливо важливо для нашої роботи) впливу мови на духовний світ народу сформульована у В. Гумбольдта. Учений сформулював наукові ідеї, які на його час уже «висіли в повітрі», вони були схвально сприйняті, але потребували численних конкретних досліджень, формулювання і розв'язання нових ідей і завдань, які переважно становили питання, пов'язані з окремими сторонами мови. Загально ж теоретичні положення мали на той час характер гіпотез. Якими б своєрідними не були ті чи інші науки, що поступово вичленовувалися із загального процесу пізнання, вони є частиною цього процесу

і зберігають між собою методологічні зв'язки, що виявляється і в завданнях, які ставляться перед наукою, і в методах дослідження, що значною мірою універсальні. Мовознавство не становить винятку і розвивалося із розвитком інших наук: відкриття в, здавалось би, віддаленій галузі знання справляє вплив і на мовознавство. Під впливом гегельянської філософії в мовознавстві першої пол. XIX ст. панував логіцистичний підхід до явищ мови (що підтримувалось іще античною науковою традицією), відкриття в галузі природничих наук (теорії К. Ліннея, Ч. Дарвіна) привнесли в мовознавство ідеї натуралістичної школи, великий вплив на розвиток мовознавства свого часу справив і досі справляє досвід психології, з яким пов'язані й деякі сучасні напрямки, зокрема антропоцентричні, погляди на мову, розуміння мови як картини світу.

Представники кожного нового напрямку починали свою діяльність із критики попередніх теорій, визначаючи при цьому нові завдання. Так було з критикою раннього компаративізму, «натуралізму Августа Шлейхера» молодогограматиками, так сталося і з самими молодогограматиками, теорію яких з різних позицій піддавали критиці представники і соціологічного психологізму, і школи «Слово і річ», і К. Фослер із його естетизмом, і італійська школа неолінгвістики, критикували своїми теоріями молодогограматиків, і структуралісти, і представники різних напрямів соціологізму. При цьому спостерігалися намагання спростувати ідеї попередників. Але при всій багатоманітності підходів кожна із наукових шкіл, кожен із напрямів залишали в науці важливий слід, кожен мав свою правду стосовно того питання, яке обирали для дослідження. Завдяки праці попередників, ми можемо поглянути на мову як цілісне явище, наші сучасники-природознавці дозволяють нам сягнути таких глибин мови, про які не мали гадки. Низка положень і здогадів про мову, які висловлювалися в давні часи (як теорія звуконаслідування або теорія вигуків у походженні мови) знаходять собі підтвердження в біології. Уже сам перелік мовних зв'язків (а це ж далеко не всі!) свідчить про складність і глибину мови, яку ми сприймаємо як дар і якою користуємося недбало, як заманеться. А тим часом вона може нам за це помститися.

Свідченням цього є аналіз мови як картини світу і рівнів цієї картини. У лінгвософському аспекті мови виділяється психоментальний превербальний рівень мовної картини світу, в якому зберігаються численні фантомні відбитки явищ, які відкладаються в пам'яті. Однак фантомні образи мають властивість поступово згасати, тому для їх закріплення виникають спеціальні мовні знаки понять про узагальнені образи однорідних явищ, які складають логікоментальний (концептуальний) когнітивний рівень МКС. Нарешті, третій, власне лінгвальний, рівень – рівень мовних явищ і одиниць та їхніх значень. Кожному рівню відповідає певна одиниця: на психоментальному превербальному рівні (рівні уявлень) основною одиницею є концепт (у цьому питанні відсутня термінологічна однастайність); концептуальному рівню – рівню знань (різного ступеня глибини й достовірності) про світ відповідною одиницею є поняття, на лінгвальному рівні виступає одиниця – значення. Базові одиниці кожного рівня можуть складатися із дрібних одиниць – ознак. Для концепту такими є фрейми – окремі ознаки і зв'язки концепту, для поняття – суттєві ознаки, для лінгвального значення – семантичні компоненти та їхні семи. Психоментальний превербальний рівень становить собою передумову і базу для двох наступних вербальних, уже пов'язаних із мовним матеріалом.

На відмінність превербального рівня і власне лінгвальних (хоч і в іншій термінології) вказував академік І. П. Павлов, відзначивши існування в людини першої (превербальний світ уявлень) і другої (мова) сигнальних систем. Перша є спільною для людини і тварини, друга-явище власне людське й характерна риса *homo sapiens*.

Названі три рівні перебувають у тісній взаємодії, причому більш складній, ніж послідовна вивідність одиниць вищого рівня з одиниць рівня нижчого: тут можлива залежність понять і значень від концептів і одночасно одне від одного. Отже, в структурі МКС поєднуються семантичні сутності трьох рівнів: а) семантичної значимості власне мовної системи; б) категорії предметного світу, своєрідно відображені в категоріях і одиницях мови; в) мислительні категорії, притаманні логіці й психології людського пізнання. У цьому визначенні немає дос-

татнього розмежування явищ різних рівнів МКС, та й говорить автор не стільки про МКС, скільки про мовну систему, а це не тотожні явища і поняття.

Розвиток науки про мову й суміжних із нею наук виявив необхідність зважати й на перехідні та взаємно пов'язані явища між мовознавством і психологією, мовознавством і культурологією і навіть мовознавством і генетикою (останнє продуктивно вивчається в біології). Вивчення зв'язку мови з ментальністю людини тривалий час розглядалось як зв'язок мови і свідомості, не торкаючись домовних уявлень, на яких ґрунтується і семантика мови, вивчення яких вважалося прерогативою психології. Із розвитком антропоцентричного підходу до мови питання про домовні уявлення людини (першу сигнальну систему) органічно вписуються в систему знань про МКС.

Звичайно шлях формування мовної системи і МКС починають із рівня домовних уявлень (за сучасною термінологією, концептів) через рівень концептуальний (рівень первісних понять) до рівня власне лінгвального (мовних значень). Однак наше уявлення про світ складається не тільки із превербальних уявлень, а і з тих численних відомостей, уявлень, що складаються в процесі абстрактного мислення з допомогою мовних засобів. Наприклад, для слова дерево первісним етапом є споглядання дерева з його численними ознаками (височина, товщина, структура стовбура, гілок, форма і колір листя та ін.). На підставі споглядання багатьох різних дерев виробляється поняття про цей тип рослин і закріплюється за ним звуковий комплекс (знак) дерево, яке у лексичній системі набуває різних ознак і зв'язків, що створюють лексичне значення слова дерево. У процесі розвитку свідомості й мови слово дерево використовується для явищ, не пов'язаних із рослинним світом, явищ, які ми не можемо спостерігати безпосередньо і для наочності використовуємо слово дерево, за допомогою якого в наш ментальний рівень включаються такі явища, як родовідне дерево, світове дерево та ін. подібні. Тим самим замикається коло: ментальний (превербальний) рівень – концептуальний (логічний) рівень – власне мовний рівень (рівень мовних значень) – ментальний рівень (його збагачення за допомогою одиниць концеп-

туального і власне мовного рівнів).

Отже, сучасному мовознавству властивий стан, за яким мова розглядається у всій її складності. Поняття мовної картини світу включає в себе вже не тільки традиційні аспекти вивчення мовної системи з її структурою, з її звуковим, граматичним, лексичним складом, із її семантикою, а й той рівень МКС, що перебуває на межі власне мови й домовних уявлень, рівня, у якому відбувається своєрідна дифузія мовних і домовних явищ, що виникають на основі контактів із позамовною дійсністю.

І все ж навіть такий об'ємний і всебічний розгляд мови не вичерпує всіх питань, що виникають при вивченні мови. Одним із найдавніших серед них є питання про походження безцінного дару мови. Це питання «вирішували» по-різному в різні часи, створюючи різні теорії. Ономатопеїстична теорія (теорія звуконаслідування) відома з античних часів, хоч могла існувати і в дописемний період. Згідно з нею мова виникла в результаті наслідування людиною звуків природи. Мабуть, не менш давньою є теорія вигуків, згідно з якою мова виникла з тих експресивних вигуків, що вихоплюються при певних стресових ситуаціях. Ці теорії висували й підтримували досить поважні вчені (наприклад, Ж.-Ж. Руссо), однак у мовознавстві про них говорили тільки як про факт історії науки. Упродовж XIX-XX ст. запанувала соціологічна (і природнича) думка, що мова, як ми її знаємо, виникла на певному етапі розвитку людини, життя в суспільстві, різних колективних дій (ритуальні танці, за Нуаре, колективна праця, за Ф. Енгельсом).

Поступово питання походження мови залишається поза колом уваги лінгвістів, зате до її вивчення звернулися природознавці й антропологи. Це виявляється в двох площинах. По-перше, при вивченні знакових систем у засобах зв'язку наших людиноподібних предків, зокрема шимпанзе. Тут вирішуються проблеми, що є спільного, і що відмінного в системі знаків вищих приматів і людини. У цій царині відомі певні здобутки, важливі для дослідження мови.

Однак, виявляється, для вивчення мови й цієї глибини недостатньо: для глибинного розуміння сутності її витоків важливе значення мають дослідження, наприклад, Інституту Кван-

тової Генетики, вчені якого, досліджуючи регуляторні функції ДНК, доходять висновку, що розвиток мов і людського мовлення підлягають законам формальної генетики, що за суттю «тексти» ДНК (квазі-мовлення) й писемність людей, їхні розмови (істинне мовлення) виконують ті ж самі управлінські й регуляторні функції, але в різних фрактально рознесених масштабах. ДНК працює на рівні організму, людське мовлення використовується в масштабах людського суспільства. Із лінгвістичного погляду це питання спробував проаналізувати М. М. Маковський. Ідея застосування здобутків генетики в біології до питань мовознавства заманлива, але перебуває на рівні гіпотез і потребує глибшого вивчення, однак вона вказує ще один напрямок вивчення мови як неосяжної й невичерпної.

Л.А. Лисиченко
доктор філологічних наук,
професор кафедри української мови
Харківського національного педагогічного
університету імені Г.С. Сковороди

РОЗДІЛ I. ІНШОМОВНА ЛЕКСИКА В УКРАЇНСЬКІЙ МОВНІЙ КАРТИНІ СВІТУ	11
1. Мовна та концептуальна картини світу	11
2. Структура мовної картини світу. Запозичення в різних частинах МКС	21
2.1. Всесвіт	22
2.2. Людина	32
2.3. Людина і всесвіт	55
Література	61
РОЗДІЛ II. ПРОБЛЕМИ ЛЕКСИЧНОЇ СЕМАНТИКИ МОВ В АСПЕКТІ ВЗАЄМОДІЇ НАЦІОНАЛЬНО-ПРАВОВИХ МОВНИХ КАРТИН СВІТУ(на матеріалі англомовних запозичень в українській правничій термінології)	65
1. Загальнотеоретичні зауваження до аналізу запозичень на семантичному мовному рівні	65
2. Зміни в семантичній структурі та значенні англомовних термінів у процесі їх освоєння в системі української правничої термінології	73
3. Зміни на рівні лексико-семантичної парадигматики	92
4. Перехід економічної лексики, запозиченої з англійської мови, до складу правової та особливості її лексикографічної репрезентації у правничих словниках	103
Література	114
РОЗДІЛ III. АНГЛОМОВНИЙ ЗАКОНОДАВЧИЙ ДИСКУРС ЯК ОБ'ЄКТ ПЕРЕКЛАДУ	120
1. Юридична мова: рівень дискурсу	120
2. Специфічні риси відтворення юридичного дискурсу	130
2.1. Переклад безеквівалентної лексики та реалій	130
2.2. Переклад термінів	138
Література	155

РОЗДІЛ IV. РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ КОНЦЕПТІВ «СУД, ПРАВОСУДДЯ» В РІЗНИХ КАРТИНАХ СВІТУ	160
1. Фрагмент картини світу «суд» в «Прислів'ях російського народу» В.І. Даля	161
2. Інтерпретація юридичних подій і фактів в творах російських письменників кінця XIX – початку XX століття	165
3. Характеристика особливостей мови героїв роману Ф.М. Достоевського «Брати Карамазови» на суді як вираження позиції автора у відношенні до них самих і до системи судочинства	169
4. Суд і правосуддя в романі Л.М. Толстого «Воскресіння»	178
5. Зображення судочинства в повісті І. Франка «Перехресні стежки»	185
6. Художні прийоми створення образу англійського судочинства в творчості Ч. Діккенса	191
7. Зіставний аналіз зображення системи судочинства в англійській і російській літературах	197
8. Зображення суду у французькій і російській літературі (прийоми створення іронічного в романі В. Гюго «Собор Парижської Богоматері» і «Повісті про те, як посварилися Іван Іванович з Іваном Никифоровичем» М.В. Гоголя)	202
Література	206
 РОЗДІЛ V. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ІНШОМОВНОЇ ОСВІТИ	209
1. Іншомовна освіта у педагогічних дослідженнях	209
2. Психолого-педагогічні та методичні концепції іншомовної освіти	218
3. Тенденції розвитку навчання іноземних мов	242
Література	251

РОЗДІЛ 1. ІНШОМОВНА ЛЕКСИКА В УКРАЇНСЬКІЙ МОВНІЙ КАРТИНІ СВІТУ

1. Мовна та концептуальна картини світу

Як відомо, лексичні запозичення не можуть довго бути у мові-реципієнті чужорідним тілом. Оскільки запозичені слова є назвами певного явища чи фрагмента мовної картини світу, вони відшуковують у ній своє місце. З погляду української МКС іншомовні запозичення не становлять окремої підсистеми, а є складниками усіх фрагментів мовного універсуму і адаптуються, або ж мовна система відштовхує їх на периферію. Через те при вивченні процесу запозичування слів слід говорити не тільки про лексико-семантичні групи слів, що визначають їх місце в мовній системі, а й про їх зв'язок із МКС мови-реципієнта.

Перш ніж перейти до розгляду питання про місце запозиченої лексики в українській МКС, необхідно зупинитися на визначенні поняття мовної картини світу, історії цього питання і визначитися щодо змісту термінів, особливо зважаючи на неоднозначність характеристики цього явища різними дослідниками, які розглядають його з різних, інколи протилежних поглядів.

У лінгвістичній літературі під поняттям "картина світу" розуміються два аспекти вивчення семантичного і лексичного складу. Згідно з першим поглядом, мовна картина світу – це загальна, інтегральна її картина, сукупність всього мовного змісту. Ця картина відносно постійна і повільно еволюціонує у часі. Згідно з другим поглядом, мовна картина світу – це специфічні риси семантики даної мови, які диференціюють її від інших мов. Питання ускладнюється тим, що ні інтегральний, ні диференційний аспекти не отримали достатньо чіткого визначення.

Питання про сутність мовної картини світу по різному розв'язується в сучасному мовознавстві – від максимального зближення мовної та концептуальної картин світу у представників когнітивної лінгвістики до визнання різної міри своєрідності відображення світу в кожній мові. Адже «в мові» знаходять своє вираження, поєднуючись, але непокриваючи одне од-

ного, семантичні ознаки чотирьох різних сутностей: а) семантичні значимості одиниць власне мовної системи; б) категорії предметного світу, своєрідно відображені в категоріях і одиницях мови; в) мислительні категорії, притаманні логіці й психології людського пізнання; г) прагматичні фактори комунікативного призначення мови. [14: 116]. Мова є найважливішим засобом формування та існування знань людини про світ. Відображаючи в процесі діяльності об'єктивний світ, людина фіксує результати пізнання в слові. Вся ж система знань, набутих як особисто, так і внаслідок навчання, утримуються у довгостроковій пам'яті людини за допомогою концептів, або ментальних прообразів.

Одним із питань, які потребують уточнення, є питання про те, що ми розуміємо під "реальністю", світом, який виражається в мові. Так, Ж.Лярошет із цього приводу пише: "Коли говорять, що мова є система репрезентації реальності, тоді не виникає потреби уточнювати, що реальність розуміють не в онтологічному змісті: під цим терміном розуміється все те, про що людина може висловитися; всі класи об'єктів, існуючі і неіснуючі, фіктивні, які вона здатна розрізняти та які може уявити собі (у цьому випадку мовиться про "безпосередню реальність"); крім того, під цим розуміють також і всі "об'єкти", які можна осягнути розумом і які можуть бути настільки абстрактними, що їх не можна уявити (у цьому випадку говорять про "опосередковану реальність"), причому термін "об'єкт" уживається у широкому розумінні, як той, що означає не тільки речі, якості, процеси, але й інтелектуальні та емоційні якості. Уся ця сукупність, взята разом, і складає картину світу (*une représentation du monde*), репрезентацію усієї дійсності [24]. Мовна картина світу не стоїть поряд із специфічними картинами світу (хімічного, фізичного тощо), вона їм передує та формує їх, тому що людина здатна розуміти світ й сама себе завдяки мові, в якій закріплюється суспільно-історичний досвід – як загальнолюдський, так і національний. Останній і визначає специфічні особливості мови на всіх її рівнях. У силу специфіки мови у свідомості її носіїв виникає певна мовна картина світу, через призму якої людина бачить світ [10: 59].

На думку Ю.Д. Апресяна, будь яка попередня мова відбиває певний спосіб сприйняття й організації (концептуалізації) світу. Висловлені в ній значення складаються у певну цілісну систему поглядів, свого роду колективну філософію, яка є обов'язковою для всіх носіїв мови [1: 45].

У Г.А. Брутяна своє бачення "концептуальної картини світу" (ККС) та "мовної картини світу" (МКС): "Процес відтворення картини світу у людській свідомості, – пише він, – хоч і є нерозчленованим та єдиним конструктом, звичайно уявляється у вигляді чуттєвої і раціональної (логічної) моделі дійсності. Є також правомірним уявлення картини світу у формі концептуальної (логічної) і мовної моделей " [2: 108]. Аналізуючи особливості кожної з цих картин та їх взаємовідношення, Г.А. Брутян стверджує: "а) основний зміст МКС повністю покриває увесь зміст ККС; б) за межами ККС залишаються периферійні ділянки, які виступають як носії додаткової інформації про світ; в) інформація ККС і тієї частини МКС, яка збігається з ККС, є інваріантною, не залежною від того, якою мовою вона висловлена; г) інформація, яка збігається на периферійних ділянках МКС, а саме: у тих ділянках, які залишаються за межами ККС, варіюється від мови до мови; г) чим більш відрізняються мови за своїми семантичними, синтаксичними та іншими характеристиками, тим більший ступінь варіації додаткової інформації МКС" [2: 109]. Г.А. Брутян у даному разі характеризує "картину світу" не з погляду її конструювання або її мовного вираження, а лише з погляду її методологічного статусу, бо нерідко спостерігається намагання підмінити "картину світу" структурою словника і навпаки. Підставою для цього може бути, по-перше, те, що ніхто не може заперечити зв'язки структури словника з дійсністю, відображеною у лексиці мови, яка означає, що структура словника теж щось "відображає". По-друге, ніхто не знає, як, у якому вигляді існує словник у голові індивіда: чи розподіляються слова по гніздах, які відповідають "вузлам" у структурі словника; чи, можливо, вони, відповідно до метафори Дж. Тріра, подібно мозаїці вкривають сферу поняття, створюючи в цілому картину світу; чи це спосіб існування словника, не схожий ні з чим.

Важливим питанням, яке цікавить дослідників упродовж останніх двох століть, є питання про національну специфіку мови. «Кожна цивілізація, соціальна система характеризується своїм особливим способом сприйняття світу» [10: 68]. Існує така кількість національних мовних картин світу, скільки існує мов. Національна мовна картина світу є результатом відображення колективного свідомісного етносу зовнішнього світу в процесі свого історичного розвитку, одночасно з пізнанням цього світу. Зовнішній світ та свідомість – це два фактори, котрі породжують мовну картину світу будь якої національної мови [21: 2]. Національна специфіка визначається насамперед внутрішньою формою мови, її можна спостерігати на рівні слів та полів. Саме тут, при порівнянні широких семантичних зон, які утворюються цілими комплексами полів (або фрагментами "картини світу"), виявляються лакуни в одній мові порівняно з іншою [15: 30].

Семантичні лакуни з'являються у зв'язку з поширенням і поглибленням ККС. Вони можуть заповнюватись новоутвореннями на базі основної мови або ж запозиченнями з інших мов. Цей останній засіб використовується в разі, коли семантичні лакуни виявляються внаслідок контакту двох чи кількох мовних картин світу.

Саме це стало передумовою для досліджень Р. Халліга та В. Вартбурга при розробці принципів класифікації мовної картини світу. Запропонована ними систематизація лексики вбирає в себе досвід ряду попередніх розробок і значною мірою сприймається як універсальна. Цю універсальність не слід розуміти як повну однообразність членування лексичного складу будь-якої мови і, відповідно, – однозначність структури ідеографічних словників: у її межах можливі перестановки. Дослідники доходять висновку, що про універсальність структури ідеографічних словників можна говорити лише до певної глибини, і ця універсальність, що зумовлена спільністю, є властивою різним мовам як знаковим системам.

Це дуже важливо, оскільки згадані класифікації будувалися на протилежних принципах і з орієнтацією на різні мови. [22: 126-132]. Автори французького словника зумовлювали

свою схему чітким розрізненням поняття і значення, причому наполягали, що "класифікації належать саме логічні поняття, які складають інваріантне ядро у всіх словах, що вживаються" [22: 81-88]. Автор німецького словника Дорнзайф уважав, що результат його класифікації придатний лише для однієї мови – німецької, а Р. Халліг і В. Вартбург будували свою класифікацію як універсальну. Але ці класифікації збігаються у багатьох складових частинах. При зіставленні ідеографічних словників різних мов виявляється спільна частина в них. Універсальний характер головної, центральної частини в структурі ідеографічних словників іспанської, німецької та французької мов зумовлений передусім єдністю матеріального світу, який відбивається у свідомості й становить змістову основу картини світу. Однак, на спільність структур впливає також належність згаданих мов до одного структурного типу, типу, що характеризується протиставленням живого або неживого, активного та пасивного початку.

Досі говорилося про структуру ідеографічного словника, який може бути одним з найточніших відбитків мовної "картини світу". У науковій літературі ідеографічний словник вважають інтеграцією лексичної системи, її моделлю. Його використання саме в цьому значенні, незважаючи на неповноту моделі, дуже важливе для дослідження. Запропоновані схеми дозволяють спостерігати рівневу організацію лексики і виявляти тип відношень, які поза тезаурусною схемою залишилися б невиявленими: ключові слова та їх роль у розмежуванні семантичних полів і подоланні розриву семантичного простору між окремими блоками.

Разом із тим як метод, тезаурус не може бути відображенням системності у лексиці, а навпаки, саме системність лексики виявляється за допомогою тезаурусу.

Тезаурусна інтерпретація дозволяє показати, що замкненість системних фрагментів словника визначається наявністю в них певної стабільної структури і характеризується не замкненістю, а відкритістю, можливістю поповнення їхнього списку. З другого боку, замкненість означає інтенсивність внутрішніх зв'язків між складниками фрагмента, у порівнянні з його

зовнішніми зв'язками, без вивчення яких неможливий системний аналіз.

Поняття "картина світу" як у концептуальному, так і в суто мовному аспектах потребує додаткового уточнення. При визначенні сфер, у яких відбивається національна специфіка "мовних картин світу", представники етнолінгвістики, як американської, так і європейської, або неогумбольдтіанської, будують свої докази національної специфіки і розбіжностей відтворення світу у різних мовах на тому, що основним таким елементом є слово. "Мови розрізняються не тільки тим, як вони будують речення, але й тим, як вони розподіляють навколишній світ на елементи, що є матеріалом для побудови речень. Ці елементи являють собою одиниці словника. "Слово" (word) – не дуже відома одиниця для їх визначення; "лексема" (lexeme) і "термін" (term) здаються мені більш вдалим визначеннями", писав Б. Уорф [16: 192]. В основі мовної картини світу лежить принцип відображення. Як база мисленневих процесів відображення принципово однакове у всіх людей, незалежно від того, носіями якої мови вони є. Слово ж безпосередньо не є власне відображенням, воно виступає засобом висловлювання. Засобом же відображення воно виступає в полі, яке складається зі слів і має історичну, соціальну та індивідуальну зумовленість. Історико-політична зумовленість поля – це те, що зветься національною специфікою. Н. Федоренко зауважує з цього приводу, що вона полягає "не в одязі, не в кухні народу, а в його манері розуміти речі" [18: 160]. На рівні поля розбіжності між мовами ще дуже значні, але, при поступовому переміщенні на більш високі абстрактні рівні, – підгрупи, групи і т.ін., виявляється тенденція до зменшення цих розбіжностей. Це зрозуміло, оскільки мисленневі процеси у всіх людей однакові.

Можна зробити висновки про багатоярусність узагальнень та абстрагування у свідомості людини і про принциповий збіг мов, що виявляється у відмінностях "мовної картини світу". Основними елементами мовної картини світу є семантичні поля, концептуальна складається з понять і надпонять, які є "константами свідомості". Картина світу більша від словника, хоч останній є її основним компонентом. Межі мовної та концепту-

альної картин світу не є досить чіткими. З суто лінгвістичної точки зору протиставлення ККС та МКС пов'язане з розрізненням поняття і значення. Ця проблема виникає всюди, де говориться про мовне моделювання дійсності. Г.А. Брутян уважає, що "серцевиною ККС є інформація, наведена в поняттях, а головним для МКС є знання, що закріплені у словах та словосполученнях конкретних розмовних мов". [2: 109]. С. Васильєв, Р. Халліг та В. Вартбург теж розмежують поняття МКС та ККС. За словами С. Васильєва, саме "значення і перетворює систему символів у мовну систему. Цілком природно уважати, що значення є властивістю мови, а закон являє собою ті компоненти, з яких він складається. Залежно від функції, яку ці компоненти виконують у пізнанні, вони виступають або як поняття, або як абстрактні об'єкти, з яких будується наукова картина світу" [3: 47–48]. Беручи до уваги результат психолінгвістичних досліджень за вербальними асоціаціями, А.А. Залевська зауважує, що "інтегральна мовна модель світу детермінована універсальними змістовими предметними ознаками, на основі яких формується таксономія конкретних назв, що позначають фізичний світ та природні явища, тваринний та рослинний світ, зовнішні риси людини" [6: 15].

У кожній мові з числа назв осіб та артефактів вилучається особлива з погляду семантики група предметних назв або номінативних класів. Такі назви і відповідні їм номінанти створюються мовним визначенням. Як і номінативні семантичні визначення, в яких вказівка на значення здійснюється через створений термін, означуваний предмет створюється шляхом приписування природним об'єктам яких-небудь, часто оцінно-прагматичних ознак.

Номінальні класи – це назви прагматично корисних речей, клас військових та цивільних осіб, світ позитивних рис та пороків. Їх формування регулюється соціальною реальністю, світоглядом, нормами людської етики та естетики. Означаючи різні поняття, оцінки і ракурси прагматичного сприймання світу, такі назви не є референтними, вони належать до сигніфікативного типу семантики і в більшій мірі, ніж інші розряди конкретних назв, відбивають країнознавчі та номінативні відмінності.

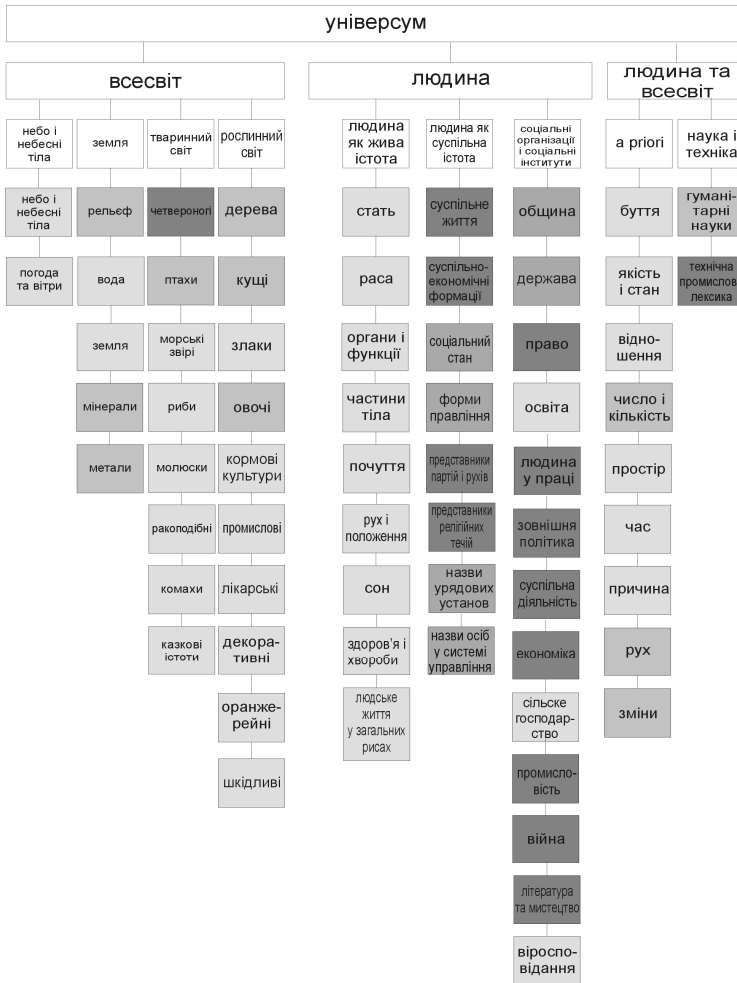
Г.А. Брутян робить висновок, що основний зміст належить концептуальній картині світу. За її межами залишаються периферійні ділянки, які виступають як носії додаткової інформації про світ. Інформація ККС і тієї частини МКС, що збігаються при накладанні одна на одну, є інваріантною, тобто незалежною від того, якою мовою вона висловлена, формуючи універсальні поняттєві категорії або "поняттєві поля" (*les champs conceptuels*). І, навпаки, інформація, яка перебуває на периферійних ділянках, тобто залишається за межами концептуальної картини світу, варіюється від мови до мови" [3: 57–58]. Поняттєві поля являють собою "лексичну множину, організовану на основі єдиної семантичної значущості, яка включає всі слова з якимось певним поняттям, при цьому не важливо, чи є це поняття семантичною домінантою для слів, що входять у це поле, або тільки одним із вторинних поняттєвих елементів" [22: 34]. Такі поля складаються з ядер, представлених терміном, що означає це поняття, з кількома галузями, з яких одні розташовані ближче до ядра, а інші – до периферії. Завжди є можливість того, щоб яка-небудь галузь перетнулася з ядром, включаючи кілька спільних з ним членів або виходячи за межі даного поля, перетинаючись з іншими полями. Б.Ю. Городецький вважає, що "єдність семантичного поля заснована на кореляції: синонімічній, гіпонімічній несумісності, антонімічній, конверсивній, агентивній" [5: 202]. Контур поля складається з ядра – головного слова та членів поля, розміщених ближче або далі від ядра. Члени сусідніх полів можуть заходити на периферійні поля, у той же час члени даного поля можуть у своїх варіантах переміщуватися до інших полів.

Розмитість понять і значень ускладнює диференціацію МКС та ККС. Але сам принцип їх розрізнення залишається досить чітким та однозначним: елементами МКС є семантичні характеристики слів, одиницями ККС – поняття. МКС більш рухлива, ніж ККС, і безпосередньо відбиває ті зміни, які відбуваються у навколишньому світі. ККС відзначається більшою стійкістю та універсальністю. Для МКС властиві прогалини, зумовлені її фрагментарністю та відкритістю меж Ці лакуни на рівні полів і слів чітко спостерігаються при порівнянні.

Одним із шляхів ускладнення ККС і МКС є заповнення фрагментів цих картин шляхом запозичення в інших народів і мов. Цей процес відбувається при виникненні прямих або опосередкованих контактів із іншими народами та їхніми мовами. При контактах відбувається своєрідне «зіставлення» або «сумішення» двох ККС, при якому в картинах світу виявляються своєрідні «білі плями» на місті явищ, властивих одній картині світу і відсутніх у другій. Ці лакуни заповнюються елементами ККС іншого народу. Відповідні лакуни виникають і в мовній картині світу, вони нерідко компенсуються іншомовними елементами. Так, відомо, що разом із майстрами з Німеччини свого часу прийшло чимало назв ремісничих професій і знярядь праці (*слюсар, майстер, шерхебель, фуганок* тощо), із французької в ККС і МКС різних народів, у тому числі і українського, прийшло чимало побутових предметів і їх назв, із англійської – спортивних явищ, із італійської – явищ і назв мистецьких тощо. Як видно з названих прикладів, освоєння ККС і МКС іншого народу може відбуватися не тільки у формі окремих елементів і слів, а і цілих фрагментів концептуальної і мовної картин світу. Контакти можуть бути різними за часом, інколи такими давніми, що ми про них не підозрюємо і сприймаємо відповідні явища й слова як власне українські [8: 34-35]. Наприклад, слова *вал, шолом, меч, князь, гай, гречка, капуста, хміль, скот, стадо* прийшли до протоукраїнських племен із германських мов, мабуть, іще в період «великого переселення народів» у першій половині першого тисячоліття н.е. Лексеми, пов'язані з релігією та церквою Київська Русь перейняла з грецької мови: *амвон, євангеліє, ікона, літургія, панахида* та ін. Разом із ними у мову безпосередньо потрапили грецизми та позначення предметів побуту (*баня*); просторових понять (*левада, океан, лиман*); живої природи (*кипарис, мак, буйвол, кит*); коштовного каміння (*адамант, смарагд, сапфір, хрусоліф*) та ін. [25: 87]. А слова *козак, шаровари, бунчук, кавун, аришин, алтин, сарай, гарбуз* – із тюркських мов у XII-XIII ст.

Вважаємо, що запозичення з англійської, німецької та французької мов в українській МКС продуктивно розглянути з огляду на характеристику мовної картини світу Р. Халліга – В. Вартбурга та Ю.М. Караулова.

Характеристика мовної картини світу за Р. Халлігом, В. Вартбургом та Ю.М. Карауловим

Умовні позначення:

- запозичення складають 5-10% загальної кількості слів;
- запозичення складають 15-20% загальної кількості слів;
- запозичення складають 25-30% загальної кількості слів;
- запозичення складають більше 50% загальної кількості слів;

2. Структура мовної картини світу. Запозичення в різних частинах МКС

Згідно зі схемою Р. Халліга – В. Вартбурга та Ю.М. Караулова увесь універсум розподіляється на 3 великих розділи: **I. Всесвіт; II. Людина; III. Людина і всесвіт**. Кожний з названих розділів має свої групи.

Так, розділ I "**Всесвіт**" розподіляється на 4 групи: 1) **Небо та небесні тіла**. 2) **Земля**. 3) **Тваринний світ**. 4) **Рослинний світ**.

Розділ II – "**Людина**" має такі групи: 1) **Людина як жива істота**. 2) **Людина як суспільна істота**. 3) **Соціальні інститути та відношення**.

Розділ III – "**Людина і всесвіт**" має групи: 1) **A priori**. 2) **Наука і техніка**.

Кожна із згаданих груп розподіляється у свою чергу на дрібні, мало- або багаточисельні групи.

Фрагменти мовної картини світу відрізняються динамікою, у тому числі різною здатністю переймати іншомовні елементи, через що проблема лексичних запозичень розглядається у зв'язку з їхнім місцем в українській мовній картині світу.

Схема Р. Халліга-В. Вартбурга та Ю.М. Караулова має загальний характер і придатна більше для опису концептуальної картини світу і загальних обрисів МКС. Нас у даному разі цікавить місце і функції іншомовних слів у МКС, оскільки в різних її частинах запозичення виконують різні функції, від яких залежать диференційні ознаки, що виправдовують або не виправдовують запозичення.

Автори використовують антропоцентричний підхід, який передбачає, що в центрі МКС стоїть людина: «Оскільки ми живі істоти, – пише М. Полані, – то неодмінно змушені дивитися на Всесвіт із центру, що міститься всередині нас, і говорити про нього у термінах людської мови, сформованої життєвими потребами людського спілкування. Будь які спроби зовсім виключити людську перспективу з нашої Картини Світу обов'язково приводять до нісенітності» [13: 35].

Л.А. Лисиченко, аналізуючи взаємодію концептуальної

й мовної картин світу, а також шляхи розвитку МКС, відзначає, що цей розвиток відбувається двома основними способами. Перший полягає в розширенні МКС у процесі освоєння нового семантичного простору, що властиве і запозиченням. Другий – ущільнення МКС, що виникає в процесі поглиблення наших знань про вже освоєний мовою концептуальний простір [8: 4-5]. Стосовно даного дослідження перший шлях пов'язаний з появою нових запозичених слів та з номінативною функцією. Другий – із виникненням синонімічних значень, ускладнених додатковими семантичними ознаками, і запозичень стильового та стилістичного засобу. У зв'язку з глобалізацією ККС з'являється функція інтернаціоналізації певних ланок лексичного складу, що призводить до глобалізації МКС.

Оскільки схема Р. Халліга – В. Вартбурга та Ю.М. Караулова більш орієнтована на ККС, то для дослідження МКС необхідна більш детальна система її поділу.

2.1. Всесвіт

Групи розділу **“Всесвіт”** розподіляються на підгрупи. Так, наприклад, перша група **“Небо та небесні тіла”** має дві підгрупи: **“Небо та небесні тіла”**; **“Погода та вітри”**.

До підгрупи **“Небо та небесні тіла”** належать назви неба та видимих небесних тіл та явищ: **небо, сонце, місяць, зоря, мітла (комета), сузір'я** тощо, які належать до найдавнішого шару не тільки праслав'янської, а й індоєвропейської мовної системи. Про це свідчить фонетична та семантична близькість слів, що позначають їх, у різних мовах. Наприклад:

укр. нім. англ. фр.

Сонце Sonne sun soleil

Спостереження за небесними явищами належать до найдавнішого кола зацікавлень людини. Тому такі назви рідко бувають запозиченими. Натомість назви небесних тіл і явищ, які відкривались у результаті різних наукових досліджень і входили в мову через наукові джерела, в українській мові виражаються іншомовними термінами, частина яких стає надбанням загальномовним. До означеної підгрупи належить англіцизм

квазари, два французьких запозичення – **гало**, **зеніт**, але відсутні німецькі запозичення.

Ця підгрупа представлена науковими вузькотермінологічними назвами.

Окремі слова мають подвійні назви – давні питомі й новіші запозичені. Так, давня назва **мітла** витиснута з ужитку запозиченим термінологічним словом **комета**, яке вводить цю назву в один ряд зі словом **планета**.

З освоєнням простору, що спричиняло контактування з представниками інших народів, національна мова збагачується запозиченими словами, які можна розподілити на кілька семантичних груп:

а) сторони світу – **норд**, **зюйд**, **вест**, **ост**. Ці назви існують поряд з українськими **північ**, **південь**, **захід**, **схід** і мають обмежене спеціалізоване вживання, переважно в мореплаванні, географії, гідрометеорології тощо, отже виступають стильовими синонімами;

б) астрономічні назви: **зеніт** (фр. *zénith*, від араб. земт – шлях, напрям) – найвища точка перебування сонця на небі. Це слово має й переносне значення – бути в **зеніті** слави означає "досягти найвищого успіху";

в) назви оптичних явищ: **гало** (фр. *halo*, від гр. *alos*- коло навкруги Сонця або Місяця) – група оптичних явищ в атмосфері, що виникають внаслідок заломлення світла в кристаликах льоду, які складають перисті хмари, тумани. Це слово має спеціалізоване значення, а в українській мові йому відповідає слово **коло**, в основі якого та ж сама внутрішня форма, що і в грецькому запозиченні. Окремі семантичні поля цієї групи в мовознавстві розглядалися на матеріалі різних мов, але з погляду рідної мови (німецької, тюркських, російської, української та ін.);

Основу підгрупи "Погода та вітри", цілком природно, становлять власне українські назви, які часто сягають корінням індоевропейської доби: **вітер**, **спека**, **дощ**, **хмара**, **гроза**, **грім**, **блискавка**, **райдуга** та багато інших.

До цієї підгрупи належить і невелика кількість запозичених слів, а саме: німецьких – **вест**, **шторм**; французьких – **бриз**, **містраль**, **мусон**, **пасат** та англійських – **бліцард**, **тайфун**, **шквал**,

штиль; іспанських – *солано, торнадо*; італійське – *сироко*.

Назви вітрів, представлені рядом запозичених слів, як правило, мають локальні семи: *вест* (нім. West – західний вітер); *містраль* (фр. mistral від лат. magistralis – керівний) – сильний, холодний північно-західний вітер на Середземноморському узбережжі Франції, що дме з гір; *фен* (нім. Föhn, від лат. favonius – теплий західний вітер) – сухий теплий вітер, що дме з гір у долині; *тайфун* (англ. typhoon, з кит. тайфунг – вихор) – сильний вітер із зливою, що виникає в тропічних широтах західної частини Тихого океану та ін.

Друга група "**Земля**" представлена великою кількістю запозичених лексем, які розподіляються за такими назвами: рельєф та пейзаж; води; ґрунт; мінерали; метали.

1) Основну структуру земного рельєфу утворюють надра Землі, а зовнішні процеси щодня впливають на них, безперервно видозмінюючи саму Землю, згладжуючи гори і прорізаючи глибокі долини. Незважаючи на достатню кількість власне українських назв: *горби, гребені, обриви, пісковики, рівнини*, в українській мові є значна кількість запозичених слів, що належать лише до термінологічної лексики, виконуючи диференційну функцію за певними ознаками. Ця група представлена запозиченнями з німецької – *бухта, вати, дюни, риф, тальвег, фліш*; французької – *аркози, бар, бокаж, басейн, грот, моласи, прерії, тераса, терикон, шаріаж* та англійської – *бар* (обмілина), *бедленд, джунглі, друмлини, карлинг, кліф, педимент, рифт* тощо.

Слід розглянути ці назви докладніше. Наприклад, *вати* (нім. Watten, з голл. Wadden – прибережні мілини) – смуги низовинних узбережжів морів, що затоплюються під час припливів й осушуються під час відпливів; *дюни* (нім. Düne) – нанесені вітром піщані асиметричні горби, що утворюються на узбережжях морів, озер і великих річок; *риф* (нім. Riff) – пасмо підводних або невисоких надводних скель на мілководді, що утворюється внаслідок руйнування скелястих берегів або нагромадження скелетів коралів; *тальвег* (нім. Talweg, від Tal – долина і Weg – дорога) – лінія, що сполучає найнижчі точки дна річкової долини, яру, балки тощо; *фліш* (нім. Flysch, від fließen – тек-

ти) – потужні нашарування морських відкладів з мергелів, аргілітів, вапнякових пісковиків тощо, які перемішуються у певній послідовності; **аркози** (фр. argose) – грубозернисті пісковики, що утворилися в результаті цементації продуктів руйнування гранітів, гнейсів – зерен кварцу, польового шпату, слюди; **моласи** (фр. mollasses, від лат mollis – м'який) – потужні товщі уламкових гірських порід (пісковиків, конгломератів, мергелів, глин); **бокаж** (фр. bocage – гай) – тип культурного ландшафту з морським прохолодним вітряним кліматом; **бедленд** (англ. bad lands – погані землі) – різко розчленований низькогірський рельєф з заплутаною мережею ярів та вузьких гребенів; важко прохідні й непридатні для землеробства землі; **грабен** (нім. Graben – рів, канава) – ділянка земної кори, що опустилася по лініях скидів нижче від сусідніх ділянок; **друмлини** (англ. drumlin – гребінь, кряж) – витягнуті горби, утворені моренними відкладами; **кльіф** (англ. cliff – скеля) – обрив морського берега, що утворюється від дії прибою; **педимент** (англ. pediment, від лат. pes (pedis) – нога) – передгірні скелясті рівнини; **платформа** (франц. plate-forme – плоска форма) – велика, відносно стійка ділянка земної кори, що складається з давніх кристалічних порід, перекритих зверху шаром осадових та вулканічних порід різної товщини; **рифт** (англ. rift – розрив) – круто опущені ділянки земної кори; **кальдера** (ісп. caldera – великий котел) – велика овальна западина вулканічного походження; **кар** (нім. Kar) – чашоподібна заглибина біля вершини гори, що утворюється під впливом морозного вивітрювання; **картинг**.

Незважаючи на те що в підгрупі "Рельєф та пейзаж" слів більше, ніж у попередніх, однак значна частина з них належить до термінів, позначених локальними семами. Лексеми характеризують ландшафт або склад земних порід певних територій, ознаками яких і виступають. Дослідники виділяють кілька диференціальних ознак для слів, що належать до орографічних термінів: розмір, наявність чи відсутність рослинності, походження, форма, місце розташування, частини підвищення. Запозичені слова цієї групи відрізняються за семами "походження" і місцем розташування. Із цієї групи слів тільки невелика кількість належить до загальноновживаних (**дюни, риф**). Інші ж є

надбанням мови фахівців і належать до наукового стилю. Стильова маркованість є семантичною ознакою запозичень цієї групи.

2) Світовий океан постійно відчуває вплив космічних сил, які зумовлюють планетарний процес під назвою “припливи”. Він являє собою періодичні горизонтальні перенесення води і коливання її рівня. Припливи породжують силу взаємного тяжіння Землі, Місяця і Сонця, яке викликає деформацію поверхні Землі і стає помітним на рухливих водах океану. До підгрупи "Води" належать французькі запозичення *бар, басейн, б'єф, каскад* та англійські *апвелінг, крик, спрединг, шельф*.

У цій підгрупі порівняно небагато запозичених слів, оскільки для позначення водоймищ в українській мові існує розвинена система назв, наприклад, *море, ріка, озеро, затока, струмок, ставок* та ін. Тому серед них виділяється слово *океан*, запозичене різними мовами з грецької, та слова *бухта* (нім. Bucht, від biegen – гнути, згинати) – затока, що заходить у суходіл; *басейн* (фр. bassin, від лат. bassinum) – резервуар; *б'єф* (фр. bief) – частина водоймища, річки або каналу, що прилягає до водонапірної споруди (греблі, шлюзу); *каскад* (фр. cascade, з іт. cascata, від cascare – стрімко падати) – природний або штучний водоспад уступами, сходами; *апвелінг* (англ. upwelling – спливання), у контексті: *В окремих районах світового океану спостерігається своєрідний процес, відомий під назвою апвелінг*; (З книги “Природне середовище”); *крик* (англ. creek – струмок, протока) – назва пересихаючих річок або водотоків в Австралії; *спрединг* (англ. spreading); *шельф* (англ. shelf) – мілководна прибережна частина дна морів і океанів. Слова цієї підгрупи належать до термінологічної лексики, хоч такі, як *басейн, бухта, каскад* однаковою мірою є загальнозживаними. Окремі з них розвинули систему похідних значень і увійшли до складу інших фрагментів МКС: *басейн* (вода) – Донецький (кам'яновугільний) *басейн*; *каскад* (водоспад) – *каскад* стрибків (балет).

3) "Грунт та його будова". Грунт – це самий верхній шар кори вивітрювання або пухких наносів, пронизаний коренями рослин, ходами комах і т. ін. Різноманітність ґрунтів зумовлена факторами ґрунтоутворення: гірських порід, клімату, рослинно-

сті, рельєфу і віку поверхні. Підгрупа представлена такими запозиченнями: **горнблендит** (нім. Horn – pig і Blende – обманка) – кристалічна магматична порода; **лес** (нім. Löss) – гірська порода, що складається з зерен кварцу, польового шпату, слюди, глинистих мінералів. На лесі утворюються родючі ґрунти; **гравій** (фр. gravier) – пухка порода, яка складається з округлих уламків гірських порід і мінералів; **кольматаж** (фр. colmatage) – осадження намулів на ділянці землі; **морена** (фр. moraine) – перенесені й відкладені льодовиком скупчення уламків гірських порід – валунів, суглинків, щебеню, супісків; **пемза** (англ. pumice – піна) – вивержена гірська порода, дуже легка, пеноподібна; **торф** (нім. Torf) – геологічні відкладини органічного походження, у контексті.

4) Підгрупа "Мінерали" представлена в українській мові назвами з романо-германських мов: нім: **буришин, вольфраміт, кварц, манганіт, марганець, шпат**; фр.: **боксит, діамант, гарнієрит, кордієрит, лабрадор, лазурит, турмалін**; англ: **брукіт, брусит, вад, гопкаліт, джеспіліт, муліт, смальтин, смітсоніт**; ісп. **капал**; італ.: **граніт** і т. ін.; Загальноживаними запозиченими словами цієї підгрупи є слово **марганець** через його ужитковість, та назви каменів, що використовуються в ювелірній справі: **буришин, діамант, лазурит, турмалін**.

5) Підгрупа "Метали" містить певну кількість запозичень з німецької мови: **веркблей, гарт, гартблей, зильберглет, кобальт, купферштейн, латунь, манганін, нікель, роштейн, сталь, цинк, шлам**, що пояснюється розбудовою металургійної промисловості, чому на перших порах сприяло впровадження Магдебурзького права в Україні та використання німецьких фахівців, які сприяли розповсюдженню німецьких запозичень; значно менше в цій підгрупі французьких за походженням слів: **галій, галуазит, мельхіор** (це слово потрапило в німецьку з французької) і зовсім незначна кількість англійських, наприклад **гарденіт**.

Більшість запозичень цієї підгрупи належить до вузькотермінологічної лексики, але деякі назви стали загальноживаними через поширення відповідних реалій у побуті: **кобальт** (кобальтові

фарби на порцеляні), *латунь, сталь, цинк, мельхіор* тощо.

Серед назв, пов'язаних з групою "Земля", зустрічається значна кількість давніх запозичень, що органічно увійшли в українську мовну картину світу: *бухта, басейн, грот, джунглі, дюни, прерії, савана, тераса, терикон* і т. ін.; другу частину становлять запозичення, що теж увійшли до словника української мови та її МКС: *аркози, бедленд, бокаж, каньйон, кліф, педимент, тальвег, фліш*, але залишаються термінологічними назвами, відомими обмеженому колу спеціалістів.

Третю групу "Тваринний світ" можна розподілити на 11 підгруп, що становить досить значну кількість запозичених назв, а саме:

1. "Четвероногі", наприклад англійське запозичення: *скунс*; німецькі *доберман, мопс, пудель, такса*; французькі: *антилопа, бізон, бабуїн, вігонь, галаго, геренук* (жирфова газель), *зебу, зебра, мангуста, мерлан, мериниси, муфлон, ондатра, прекос, рамбульє, шимпанзе*; англійські: *бантенг, беркшир, гібон, гризлі, динго, кенгуру, лорис, мустанг, скунс, тер'єр, фокстер'єр*.

2. "Птахи", наприклад німецькі назви: *вальдишнєп, какаду, кроншнєп, страус*; французькі: *жако, казуар, колібрі, марабу, фавероль*; англійські: *лорі* та *пінгвін*; португальська *альбатрос*.

3. "Морські тварини", наприклад німецькі запозичення: *анчоус, міноги, сейвал, фінвал*; французькі: *дюгонь, кашалот, ламантин* (морська королева); та англійське *стелєрова королева* у контексті: *Дронт, стелєрова королева, новозеландський моа стали легкою здобиччю людини і щезли з земної поверхні* (З українських періодичних видань).

4. "Риби", що складається з німецьких: *анчоус, макрель, скат, форель*; іспанських: *арапайма* та французьких запозичень *катран, мерлан, сардина, тунець, тюрбо*.

5. "Плазуни", куди входить лише одне слово, запозичене з французької мови – *боа*.

6. "Амфібії". Ця підгрупа слів зовсім не представлена запозиченнями з романських та германських мов. Сама назва запозичена з грецької і означає "земноводяна істота".

7. "Молюски", що представлена запозиченнями з французької мови: *рапан, кальмар*, з англійської: *мурекс, сенія, харпа*.

8. "Ракоподібні", куди можна віднести німецьку назву *рак*; французькі назви *креветки, лангусти, омари* і англійську *краби*.

9. "Комахи", наприклад німецькі назви метеликів: *монарх, перламутрівка*; французькі: *кошеніль, кокон, терміти*; англійська: *адмірал* (метелик) і американізм *колорадський жук*.

10. "Хвороби тварин та рослин", що включає німецьку назву хворобу коней *шпат* та хворобу сіянців сосни *шуте*; французьку назву хвороб ссавців та птахів *пастерельоза*, хворобу рослин *мускардина* (кам'яниця) та *скорбут*; англійські *вілт, круп, рикетсії та сплін*; італійську *пелагра*.

11. "Казкові та міфічні істоти", що включають лексеми німецького походження: *вальпургія, валькірії, гном, ельфи*; французького: *вампір, купідон* (Амур), *монстр, фея*; англійського: *гоблін, гремлін, троль* і т.ін.

Деякі запозичені назви тварин розвинули похідні шляхом перенесення значення на людину і служать сталими порівняльними характеристиками: ступає тихо, як *леопард*; струнка, як *газель*; клешні (руки), як у *краба*; шия, як у *жирафи* (довга); страшний, як *крокодил*. Є й інші види перенесення назв: "*Газель*" означає марку автомобіля (у цьому випадку спостерігається подвійна асоціація назви – з твариною і з назвою марки автомобіля), а "*зебра*" – "пішохідний перехід", у контексті: *Шпрингер добивається появи на вулицях пішохідних "зебр"* (З українських періодичних видань).

Запозичення четвертої групи "**Рослинний світ**" мають такі підрозділи:

1. "Дерева". Ця підгрупа представлена німецькими назвами *денисена, каштан, померанець*; французькими: *акажу, бере, бігарадія* (гіркий апельсин), *інжир, мандарин, палісандр, ренклюд*; англійськими: *грейпфрут, мангри, секвоя*.

2. "Кущі". До складу цієї підгрупи належить німецька назва *самшит* (буксус), французькі: *боскет, бульденеж, гарига, гаярдія, куртнина* та англійські: *гарденія, скреб* (скруб),

тик; італійська *камелія* і т. ін.

3. "Злаки". Ця підгрупа представлена лише одним французьким словом – *дюрабль* (сорт озимої пшениці).

4. "Овочі". Серед назв цієї підгрупи зустрічаються німецькі запозичення: *картопля, квасоля, кольрабі, кмин, шпинат*; французькі: *естрагон, патисон, рокамболь* та англійські: *лімінг, спаржа, турнепс*.

5. "Кормові культури". До цієї підгрупи належать німецькі назви *бекманія, люцерна, мангольд*; французькі: *еспарцет, топінамбур* та англійські: *райграси, ротрам*.

6. Технічні рослини. Ця підгрупа складається з німецьких запозичень: *бавовна, імбир, люфа, рапс*; французьких: *акажу, ваніль, каберне, мускатник* та англійських: *джут, пачулі, пекан*.

7. "Лісові та лугові рослини". До складу цієї підгрупи належить німецька назва *трюфель*, французька *шампіньйон*, італійські *скополія скорзонера*.

8. "Водорості". Підгрупа представлена французькою назвою *варек* та англійською *караген*.

9. "Лікарські рослини". Підгрупа включає до свого складу німецьку назву *салеп*, французьку – *олеандр*, англійську – *сенега*.

10. "Декоративні рослини". Підгрупа складається з німецьких назв: *айстра, барвінок, гіацинт, функія*; французьких: *бегонія, боскет, гортензія, жонкіль, флердоранж*; англійських: *міксбордер, тагетис* (чорнобривці); італійської *лаванда*.

11. "Оранжерейні та кімнатні рослини". Підгрупа представлена німецькими назвами *фуксія* і *гледичія*, та французькими *бігарадія, мандарин, тамаринд*.

12. "Шкідливі рослини". Підгрупа представлена лише однією французькою назвою – *ліана*.

Низка запозичень групи "Рослинний світ", як правило, в українській мові є екзотизмами. Більша їх частина має термінологічний характер і ввійшла до складу лексики української мови лише з одним значенням: *акажу* – тропічне дерево з цінною сировиною, *дюрабль* – сорт озимої пшениці, *люфа* – рос-

лина, з якої виробляють мочалки, **мускатник** – рослина, з якої виготовляють прянощі та ефірні масла. Екзотичними є для нас назви кущів: **гарига**, **маквіс**; декоративних рослин: **боскет**, **флердоранж** і т.ін.

Проте ряд рослин має в українській мові подвійні назви: **мангольд** – буряк, **топінамбур** – земляна груша, **рокамболь** – часникова цибуля, **шампінйон** – печериця тощо.

Запозичені назви квітів **гледичія**, **фуксія** та **функія** отримали свої назви від власних імен – прізвищ німецьких ботаніків Й.Г. Гледича, Л. Фукса та Г.-Г. Функа.

Як видно з аналізованого матеріалу, іншомовні слова зустрічаються в різних частинах МКС і виконують різні функції. Запозичення можуть належати до ядра і периферії МКС. До ядра належать запозичені слова, якими користуються всі мовці. Ця частина складалася протягом всієї історії взаємодії мов. У ній відображалися явища, які носії української мови пізнавали, спілкуючись з носіями інших культур і мов.

Більша частина запозичених слів розділу "**Всесвіт**" належить переважно до специфічної термінологічної лексики, пов'язана з різними галузями науки і виконує номінативну функцію, наприклад: **аркози**, **бліцард**, **блювал**, **брукіт**, **брусит**, **веркблей**, **гало**, **гонкаліт**, **джеспіліт**, **друмліни**, **зеніт**, **квазари**, **кліф**, **круп**, **купферштейн**, **містраль**, **моласи**, **пампаси**, **роштейн**, **сейвал**, **скорбут**, **шаріаж**, **шюте**. Ці слова знаходяться на периферії української МКС.

Деякі запозичення виконують номінативно-уточнювальну функцію, наприклад: **тайфун**, **лімінг**, **містраль**, **райграси**, **ротрам**, **сіроко**, **скреб**, **солано**, або номінативно-екзотичну: **акажу**, **гарига**, **джунглі**, **лангуст**, **лобстер**, **маквіс**, **мангри**, **омар**, **прерії**, **савана**.

За межі вузькотермінологічної лексики вийшли слова: **басейн**, **грот**, **гравій**, **зеніт**, **каскад**, **кобальт**, **сталь**, **тераса**, **форель**, **цинк**, **шторм**, пор.: *Гроти утворюються в місцях м'якої породи: заглиблення в скелі з часом розширюються за рахунок ерозії* (3 українських періодичних видань). Деякі з них (**басейн**, **зеніт**, **каскад**) розвинули похідні назви або поширилися в побуті (**буриштин**, **діамант**, **кобальт**, **лазурит**, **мельхіор**,

турмалін) і перемістилися з периферії ближче до ядра МКС.

До загальноновживаних належать такі запозичені слова, як *айстра, банан, барвінок, бухта, дюна, каштан, квасоля, кмин, люцерна, макрель, мандарин, марганець, ондатра, патисон, сардина, тунець, шпинат* тощо. Назва *барвінок* увійшла до української народної пісні, а слово *каштан* стало символом Києва.

Не всі перелічені слова мають генетичним джерелом ту мову, з якої вони потрапили в українську. Наприклад, *джунглі* (англ. jungle, від джангал, з гінді та маратхі – ліс, гущавина) – деревно-чагарникові хащі, болотисті ліси, перевиті ліанами; *гало* (фр. halo, від грецьк. ἅλω – світлове коло навкруги Сонця або Місяця) – група оптичних явищ в атмосфері; *тайфун* (англ. typhoon, з кит. тайфунг або від грецьк. τυφών – вихор) – сильний вітер із зливою; *шторм* (нім. storm, з голл. storm) – тривалий дуже сильний вітер і т. ін. Названі мови стали для цих слів історичними джерелами, з яких вони і потрапили в українську.

Запозичена лексика, представлена майже в усіх фрагментах розділу “Всесвіт”, виконує переважно номінативну функцію.

2.2. Людина

Другий розділ картини світу під назвою “Людина” має такі групи: 1. **Людина як жива істота.** 2. **Людина як суспільна істота.** 3. **Соціальні організації та соціальні інститути.**

Перша група “**Людина як жива істота**” розподіляється на такі підгрупи: 1) Стать. 2) Раса. 3) Органи і функції. 4) Частини тіла. 5) Почуття. 6) Здоров’я і хвороби. Запозичені назви першої групи характеризують людину з різних точок зору: фізіологічної, психічної, соціальної. Для людини як носія будь-якої мови реальний світ (матеріальний та фізичний) існує, за Б.О. Серебренниковим, у вигляді: 1) самої реальної дійсності; 2) першої сигнальної системи (рівень чуттєвого сприйняття дійсності); 3) третьої сигнальної (вербальної) системи дійсності. Цим трьома рівнями сприйняття і уявлення реальної дійсності відповідають: 1) уявлення (побутове та наукове) про загальну картину світу; 2) суб’єктивне уявлення про світ; 3) об’єкти-

вована за допомогою мови картина світу.

У лінгвістиці, основою якої є антропологічний принцип, необхідно визначити такі важливі завдання: 1) як людина впливає на мову; 2) як мова впливає на людину, її мислення, культуру.

Обидва типи завдань знаходять чітке відображення у системі назв людини. Створення лінгвістики на антропологічній основі припускає створення мови, де важливе місце належить людині, оскільки в часи "іманентної" лінгвістики ця проблема знаходилася на периферії інтересів дослідників.

Характеристика людини, або антропологічний аспект набуває особливої цінності у зв'язку із вивченням картини світу, бо увиразнює специфіку людини та її буття, взаємовідношення людини і навколишнього світу, умови існування у цьому світі. Ці ознаки відбиваються у системі назв, які відбивають усю різноманітність взаємодії людини із довкіллям. При цьому основний континуум назв осіб належить до суто лексичного складу, значна частина якого складається із запозичень. Як уже відзначалося, запозичена лексика, як правило, пов'язана з певною частиною української МКС, а саме з назвами явищ різних видів суспільної і трудової діяльності людини.

Проведене дослідження дає можливість простежити, що запозичення приходили в українську мову, як правило, не одиничними словами, а цілими семантичними блоками, співвідносними з певним простором ККС і МКС, внаслідок чого ці блоки вступають у системні зв'язки з лексикою української мови.

Антропологічний принцип у мові дає змогу краще і глибше вивчити людину, використовуючи запозичені слова.

Слід розглянути системні зв'язки англійських, французьких та німецьких назв осіб у лексичній системі і українській мовній картині світу. Розряд слів, які характеризуються категоріальною семантичною ознакою "особа", запозичених із романських та германських мов, становлять розгалужену мікросистему.

До цього розряду належать слова, що позначають людину в її багатосторонніх стосунках з іншими людьми, з суспільством – "його різними інститутами, усіма сферами розумової і практичної діяльності людини, її фізичних, психічних властивостей, етичних та моральних норм" [20: 126].

Запозичена лексика дає можливість простежити не тільки опозицію "фізичне – духовне", "природне – спеціальне", "успадковане – придбане протягом життя", але й найбільш узагальнену опозицію ознак, зумовлених природою людини – фізичного, природного, соціально-духовного, спеціального. Це протиставлення має суттєве значення для дослідження природи людини, оскільки англійські, французькі та німецькі лексичні запозичення в українській мові, пов'язані з іншими парами опозицій, дозволяють глибше пізнати фізичну, психічну, духовну природу людини.

На основі енциклопедичного визначення поняття "Людина" А.А. Уфимцева пропонує характеризувати її за такими ознаками:

1) біолого-фізіологічними та антропологічними, тобто природними;

2) соціально-трудовими та ознаками спорідненості;

3) психічними та емотивними оцінками [17: 455].

До назв людини за природними ознаками слід віднести слова, що відбивають родинні відносини. Це в кожній мові стала група, що виникає вже на ранньому етапі розвитку суспільства, щоб визначити місце кожної людини в сім'ї. Слова цієї групи пов'язані міцними парадигматичними зв'язками, які перешкоджають проникненню запозичених слів. Ось чому в українській мові існують тільки такі запозичені з французької мови слова на позначення родинних відносин, як *кузен – кузина*.

Назви людини за природними біолого-фізіологічними та антропологічними ознаками представлені невеликою кількістю слів, які визначають особу за зовнішнім виглядом (*блондин – блондинка, брюнет – брюнетка, шатен – шатенка*), статевими та расовими ознаками.

Невелика кількість запозичень, що характеризують людину за біологічними та антропологічними ознаками, зумовлена тим, що ця система назв складається у мові вже на ранніх етапах її розвитку на основі питомих мовних одиниць.

За визначенням Ю.М.Караулова, перша група "**Людина як жива істота**" охоплює значення, які характеризують людину у загальних рисах (статеві ознаки, расові ознаки, назви за-

хворювань, назви частин тіла, органів та їх функцій, назви п'яти почуттів, сон, потреби людської істоти, а також життя людини у загальних рисах).

Система назв, що має життєво важливе значення для людини, формується головним чином на матеріалі рідної мови у ранній період її розвитку. Те ж саме можна сказати про статево-розрізнявальні назви. Ще з праслов'янської відомі назви чоловік < celovekъ "людина," мужъ<тозь "чоловік, муж", жена < zena "жінка", отроча < otrоce "хлопчик", отрокъ< отрокъ "хлопець", дѣвица, дѣвка< devica, devъka "дівчина, дівка".

Суто українські статево-розрізнявальні назви доповнює невелика кількість запозичень: англ.: *сер, міс*; фр.: *мадам, месьє*; нім.: *гер, фрау*; італ.: *сеньйор, сеньйора*. До статево-розрізнявальних назв належать номінації титулованих осіб: *граф – графиня, герцог – герцогиня, принц – принцеса*; фр.: *дофін – дофіна, дюк – дюшес, маркіз – маркіза, віконт – віконтеса*; англ.: *барон – баронеса, мілорд – міледі* тощо.

Українська мова забезпечує себе питомими словами на позначення статі за віковими особливостями: *хлопчик, хлопець, чоловік, дід; дівчина, дівка, жінка, баба*. Тому для позначення осіб за цими ознаками запозичень мало, і вони є переважно екзотизмами: *місіс, мадемуазель, фрейлейн, сеньйорита* (молоді незаміжні жінки), *бой, гарсон, паж* (хлопець, юнак).

До розряду архаїзмів навіть у французькій мові належить співвідносна пара *дофін – дофіна*, оскільки з XII ст. ця назва означала "спадкоємний титул феодалних володарів графств на південному сході Франції", а з XIV ст. – "титул спадкоємців французького престолу", який був скасований у 1830 році. До історизмів належить пара *граф – графиня* як назва спадкового дворянського титулу, запровадженого Петром I. Запозичення *дюшес* (фр. duchesse – герцогиня) і досі зустрічається в українській мові, але не як назва титулу, а як назва соковитих десертних груш та назва карамелі. Інші назви вживаються в літературі, українській та перекладній, де мова йде про верхівку суспільства відповідних країн, наприклад: *До дворян належать і принци, і барони* (З хрестоматії).

Расові ознаки виявляються в результаті поширення контактів, порівняння людини даного антропологічного типу з іншими. Ось чому і відповідні слова, що називають людей за расовими ознаками, запозичаються переважно з інших мов. В українській мові запозиченими словами цієї групи є слова: *метис* (фр. métis, з ісп. mestizo, від лат. mixtus – змішаний) – нащадок між представниками різних людських рас (негроїдною та європеїдною); *мулат* (фр., ісп. mulatos, від араб. муваллад – нечистокровний араб) – нащадок від шлюбів європейців з неграми; становлять значну частину населення південних штатів США, а також деяких країн Африки та Латинської Америки. Із англійської мови увійшли слова: *негр* (англ. negro), *могікани* (англ. mohicans з індіан.) – нащадки індіанських племен, що жили в Північній Америці.

Окремі слова цієї підгрупи в українській мові вживаються рідко, тільки для позначення іншомовних реалій, наприклад *квартирон* (англ. quarter, ісп. cuateron, від лат. quartus – четвертий) – в Латинській Америці і США назва особи, один з предків якої в третьому поколінні (дід або баба) був негром. Ці назви в українській мові є екзотизмами, а деякі історизмами: наприклад, свого часу *креолами* називали лише нащадків іспанських та португальських колонізаторів у країнах Латинської Америки, *неграми* – рабів, вивезених з Африки для роботи на плантаціях у південних та північних штатах США.

Ці слова не мають співвідносних українських слів і поєднуються в одну групу з іншими назвами: *негроїд*, *європеїд*, *монголоїд*.

Із німецької в українську увійшло словосполучення "*нордична раса*", тобто "вища раса". *Нордизм* (нім. Nord – північ) – реакційне антинаукове вчення про те, що творцями головних здобутків людської цивілізації є нібито лише представники "вищої", так званої *нордичної* (північної) раси (німці, англосакси, скандинавські народи) (СІС, 470). Цей термін особливо розповсюджувався фашистами в 30 – 40 рр. ХХ ст. в Німеччині.

Дієслова, що називають різні **функції організму**, як правило, праслов'янського походження як і назви **частин і органів людського тіла, органів чуття і т. ін.**

Щодо підгрупи "Хвороби", то в ній представлені запозичені з європейських мов назви хвороб, наприклад: англ.: *гайморит* – запалення придаткової порожнини носа, від прізвища англійського анатома XVII ст. Н.Гаймора; *дальтонізм* – часткова колірна сліпота, від прізвища англійського вченого Дж.Дальтона; *паркінсонізм* – хворобливий стан, що виникає при ураженні глибоких відділів головного мозку, від прізвища англійського лікаря Дж.Паркінсона; *туляремія*, що походить від назви місцевості Туларе (Каліфорнія) – гостра інфекційна хвороба людини і тварин. Серед французьких запозичень назви хвороб представлені словами: *аспергільоз* – інфекційне захворювання людини, яке спричинюється плісневими грибами, інша назва – *пневмомікоз*; *ідіотизм*, *кретинізм* – захворювання людини, що характеризується природним слабоумством і затримкою фізичного розвитку внаслідок порушення функції щитовидної залози та головного мозку; *інфантилізм* – затримка у розвитку організму, яка виявляється в збереженні у дорослої людини фізичних і психічних рис, властивих дитячому вікові; *маніяк* – психічно хвора людина з нав'язливими ідеями; *мігрень* – захворювання, що проявляється у періодичних приступах головного болю (частіше однієї половини голови) з нудотою та блюванням; *паралізувати* – процес, який позбавляє можливості рухатись, діяти; німецькі запозичення представлені назвою *вольтфартіоз* – від прізвища лікаря Вольтфарта – захворювання, спричинюване личинками вольтфартової мухи, які вона відкладає в ранки на шкірі; а також словами *рецепт*, *рецептура*; *педикульоз* – вошивість; *туберкульоз* – загальне інфекційне захворювання людини, що уражає здебільшого легені, кістки, шкіру, суглоби.

Запозичені з європейських мов назви хвороб належать до термінологічної лексики. Окремі з них (як *даун*, *дебіл*, *ідіот*, *кретин*) набувають у розмовному стилі похідного зневажливо-го значення, а також стають вигуківими словами.

Якщо частина мовного континууму, що пов'язана із всесвітом, включає великий, але порівняно стабільний шар лексики, який у межах кожного його фрагмента можна обчислити, то словниковий склад, пов'язаний із суспільною природою люди-

ни, з динамічними, багатоманітними явищами й процесами, що відбуваються й існують у суспільстві, є багатоманітним і незамкненим. Він включає все нові й нові слова й цілі лексико-семантичні групи у зв'язку з появою нових фактів.

Запозичення групи “Людина як суспільна істота” являють собою найбільшу, якщо не основну, частину корпусу іншомовних слів. Це зумовлюється тим, що, по-перше, згадана сфера є найбільш мобільною, змінною на відміну від природного докільля й фізичних якостей людини, що існують віддавна; по-друге, саме в соціально-трудовій сфері відбувається активне співробітництво народів, а отже і взаємодія МКС і ККС.

Зазначена група включає назви суспільно-економічних формацій: *імперіалізм, капіталізм, комунізм, соціалізм, феодалізм*; чинів і титулів: англ.: *барон-баронеса, баронет, герольд, ерл, есквайр, лорд-канцлер, лорд-леді, лорд-протектор, мілорд-міледі, пер, сквайр*; фран.: *віконт-віконтеса, дофін-дофіна, дюк-дюшес, кавалер, шевальє*; нім.: *герцог-герцогиня, герольд, граф-графиня, кронпринц, курфюрст, ландграф, принц-консорт, принц-принцеса*, ісп.: *інфант-інфанта*; італ.: *сеньйор-сеньйора*; назви форм правління: *абсолютизм, демократія-демократизм, конгрес, парламент-парламентаризм, тоталітаризм*; назви суспільно-політичних подій, що мали або мають місце в європейських країнах: *диктат, екстремізм, культ, революція, реставрація, фронда, хунта*; назви представників політичних партій, рухів: англ.: *брайкери, віги, гоатрансери, квакери, лейбористи, радикал, торі*; франц.: *вандеїсти, версальці, жирондисти, макі, монтаньяри, санкюлоти, франтирери, фрондери, якобінці*; нім.: *націонал-соціалісти (нацисти)*, італ. *карбонарії, фашисти*, ісп. *камарилья*; назви релігійних, наукових, культурних течій і напрямків: *авангардизм, декадентство, католицизм, протестантизм*; назви прибічників релігійно-філософських течій та напрямків: англ.: *дарвіністи, дейсти, декаденти, друїди* тощо; франц.: *бланкісти, вольтер'янци, кальвіністи, масони* і т. ін.; нім.: *махісти, ніцшеанці, спіритуалісти*; назви урядових установ: англ.: *департамент, конгрес, парламент, сенат*; франц.: *кабінет міністрів, комісаріат, комітет, мерія*; нім.: *крайстаг, ланд-*

рат, президія тощо. Цій групі відповідають назви осіб за місцем у системі управління: англ.: *губернатор, лорд-мер, ко-монер, конгресмен, олдермен, парламентар, сенатор*; франц.: *мер, міністр, президент, префект*; нім.: *бургомістр, бургг-раф, канцлер, статс-секретар* та ін.

Значна кількість перелічених слів є застарілими навіть для мови-джерела. У семантичній структурі таких слів відбулися історичні зміни в мові-джерелі, що знаходить вираження і в українській мові. Наприклад, слово *есквайр* у феодальній Англії було назвою прапорonoсця, а в сучасній Англії й США є почесним титулом ряду урядовців.

Німецьке запозичення *герольд* у країнах Західної Європи за середніх віків означало "сповісник", "парламентер", "церемоніймейстер" при дворах королів і великих феодалів, "розпорядник" на святах, лицарських турнірах, вони були відповідальними за складання гербів і родоводів .

Слово *сеньйор* у середньовічній Західній Європі було назвою великого феодала, який мав усю повноту влади на території, що йому належала. У сучасній італійській та іспанській мовах воно вживається як ввічливе звертання до чоловіків. В українській мові це слово вживається як історизм, відображуючи часи середньовіччя, і як екзотизм, коли мовиться про події у відповідних країнах, або okazіоналізм стосовно українських чоловіків.

Назви осіб, що увійшли в українську мову з романських та германських мов, являють собою складну систему, в якій можна виділити кілька підгруп за сферами і видами діяльності. Взаємодіючи з відповідними українськими назвами, вони залишаються здебільшого на периферії як концептуальної, так і мовної картин світу.

Третя група "**Соціальні організації та соціальні інститути**" розподіляється за такими підгрупами:

1) Община (зокрема історичні назви): англ.: *дигери, луддити, мормони*; фр.: *гугеноти, мютюелісти*; нім.: *гільдія*.

2) Держава: англ.: *апартеїд, домініон, Конгрес, парламент*; фр.: *васалітет, Директорія, Комуна, консульство* (правління консулів); нім.: *бундесрат, бундестаг, форштадт*,

штатс-колегія.

3) Право:

а) міжнародне: англ.: *анексія, блокада, джентльменська угода, еквілібрізм, еміграція, ескалація, іміграція, інтеграція, каф, колоніалізм, расизм, саміт, сегрегація*; фр.: *агресор, анклав, анексія, вето, віза, демарш, екстремізм, етикет, інцидент, комplot, нейтралітет, нота, пакт, сатисфакція*; нім.: *анишлюс, блицкриг, нейтралітет, паритет, пріоритет, тотальний*;

б) кримінальне: англ.: *алібі, амністія, гангстер, детектив, драгдилер, кіднепінг, корупція, криміналітет, криміногенез* (причина злочину), *презумпція, рекет, санкція, скінхед, фелоні*; фр.: *адвокат, апеляція, банда, експерт-криміналіст, режим, садист, тероризм*; нім.: *арешт, дактилоскопія, операція, ордер, рецидивіст, тюрма*;

в) цивільне: англ.: *альтернатива, гарант, датувати, експропріація, імітація, індекс, інтеграція, оф-рекорд, провайдер*; фр.: *адюльтер, арбітр, бюро, кутюма, параграф, секретаріат, субординація*; нім.: *атестат, делегат, меморандум, паспорт, ценз, штраф*;

г) назви територіальних одиниць: англ.: *абатство, департамент, колонія, провінція*; фр.: *жандармерія, кантон, комісаріат, комуна, мерія, префектура*; нім.: *форштадт, штат*;

4) освіта: англ.: *баристер, магістр*; фр.: *бакалавр, лінгвіст, метр*; нім.: *гелертер, приват-доцент*; італ. *маестро*, ісп. *Алькад*.

Велику кількість запозичених слів підгрупи “Людина у праці” становлять ті, що характеризують особу за сферою діяльності.

а) Дипломатія – це та галузь діяльності, де велика роль належить особистості з високим інтелектуальним потенціалом. Від її мудрості, здібності часто залежить зовнішня політика держави. До представників цієї професії належать: *амбасадор, аташе, віце-консул, дипкур’єр, дипломат, драгоман, дуаєн, консул, консул-агент, прес-аташе, резидент, секретар*. Ці слова називають групу осіб, які своєю діяльністю підтримують і проводять зовнішню політику і захищають інтереси своєї дер-

жави за кордоном.

У сучасній дипломатичній мові слово *дипломат* є узагальненою назвою осіб, які займаються дипломатичною діяльністю. Це слово увійшло в українську мову у 80-ті роки XVIII ст. з французької, а набуло широкого ужитку з XIX ст. Порівняно з мовою-джерелом обсяг його значення був обмежений: слово вживалося у своєму прямому значенні "особа, що займається дипломатичною діяльністю".

До XVIII ст. функцію слова *дипломат* виконувало багатозначне *агент* в одному зі своїх значень "дипломатичний представник". Це слово пройшло довгий історичний шлях розвитку й переосмислення значень. Воно не відразу стало частиною дипломатичної терміносистеми. У XVI ст. слово *агент* іменувало назву торговельних уповноважених, які перебувають за кордоном з тимчасовим або одноразовим дорученням. З другої половини XVII ст. у зв'язку з відсутністю у Московській державі постійних дипломатичних представників агенти почали займатися дипломатичною діяльністю. Таким чином, слово *представник* стало основою для подальшого семантичного розвитку слова *агент*: воно проникає у дипломатичну сферу і використовується стосовно іноземних дипломатичних представників. З XVII ст. слово *агент* вживається у значенні *консул*.

На початку XVIII ст. *агент* означає дипломатичного представника і вживається досить часто у дипломатичному листуванні та офіційних актах, коли чітко визначаються функції дипломатичних агентів: "особа без дипломатичного звання, офіційний уповноважений урядом для політичних відносин і спостереження при якому-небудь іноземному дворі".

У XIX ст. слово *агент* поширює межі свого вживання, а в XX ст. формується його нове значення *шпигун, провокатор*. В італійській мові існує зневажливе прізвисько поліцейського *агента – збір*.

У процесі використання слів *агент* і *дипломат* у вищезгаданому значенні перемогло слово *дипломат*, семантично пов'язане з такими однокореневими словами: *дипломатія, дипломатичний*.

Ранні приклади вживання слова *дипломат* належали до

вузької сфери дипломатії і придворної верхівки. У XIX ст. професія дипломата стає надзвичайно популярною і престижною, і багато молодих людей прагнуть зробити дипломатичну кар'єру. Замкненість дипломатичного життя диктувала особистий стиль поведінки. Бути дипломатом у той час означало займати привілейоване становище у суспільстві, мати репутацію освіченої і розумної людини, відрізнятись оригінальністю мислення. До цього додаються ще бездоганність манер, коректність, стриманість, небагатомовність, елегантність і суворість в одязі. Крім того, дипломат повинен був мати гострий політичний зір, фундаментальні знання міжнародних проблем, орієнтування у питаннях економічного і культурного життя.

Замкненість дипломатичної мови не сприяла входженню великої кількості слів у коло значень "*дипломатичний представник / уповноважений*".

Подальше осмислення слова *дипломат* призводить до повторного запозичування з мови-джерела переносних значень, які з'являються у мові у 50-60-ті рр. XIX ст. Серед переносних значень існують такі, як "людина, яка тонко і вміло проводить справи з іншими людьми". Особливо часто у XIX ст. вживалося слово *дипломатичний* у значенні "ухильний, точно розрахований". Деякі з утворених словосполучень придбали стійкий характер "дипломатичні виверти, хитрощі, тонкощі".

Слова, які відображають систему відношень у дипломатичному корпусі, пов'язані між собою: *дипломат* – загальна назва особи, пов'язаної з дипломатичною діяльністю; спеціалізовані назви – *резидент, аташе, прес-аташе, секретар, дипкур'єр*. Кожне слово містить семи, які конкретизують сферу діяльності дипломата. Слово *резидент* – полісемантичне і належить до епохи середньовіччя, коли воно означало дипломатичного представника, який постійно перебував у цій країні. Потім це слово отримало значення "правитель протекторату". У наш час воно має значення "таємний представник іноземної розвідки, який на території будь-якої країни керує діяльністю своїх агентів". Рідше це назва іноземців, які постійно мешкають на території будь-якої країни. Таким чином, слово *резидент* у застарілих значеннях належало до назв дипломатів, при цьому

воно марковане семою темпоральності, що в сучасному актуальному значенні виходить за її межі або частково перетинається з нею. Слово **консул** позначає представника будь-якої країни в іншій державі, якому призначено захищати права й інтереси своїх громадян у цій державі, **генеральний віце-консул** – перший заступник консула, **віце-консул** – помічник (заступник) консула, **інтернаціональна персона** – суб'єкт міжнародного права, **консульський агент** – особа, яка здійснює певні дії за дорученням консульства, **нерезидент** – особа, яка має зареєстровану ділову адресу в іншій країні. Свідченням того, що слова означеної підгрупи семантично засвоєні лексикуою української мови, є наявність у ній суто українських слів – **посол** (існує ще марковане запозичення **амбасадор**), **радник** і т. ін..

До системи дипломатів, представлених у будь-якій країні, належить слово **дуаєн**, яке має значення "особа, що очолює дипломатичний корпус у певній країні". Воно є гіперонімом щодо інших назв дипломатів, бо відрізняється від останніх семою "главенство". Вся система назв дипломатів становить триповерхову ієрархію.

Таким чином, у системі назв дипломатів органічно поєднуються французькі запозичення і суто українські слова. Для цієї групи характерні гіпер – гіпонімічні відношення, які відображають службу ієрархію.

Слід зазначити, що слово **дипломат**, крім основного, отримало у XIX ст. переносне значення "довге весняне або осіннє пальто особливого крою, яке немовби ховає людину". А в наш час, у 70-ті роки XX ст., **дипломатом** називається плаский портфель-валіза. Крім того, слово **дипломат** вживається у значенні "тактовна людина".

б) Суспільна діяльність. До цієї підгрупи належать: а) назви людей за належністю до політичних партій, рухів, з політичними переконаннями тощо, наприклад: англ.: **гринпіс, ейр-майзери, інвайроменталісти, індепенденти, квакери, ролери, скаути, скінхеди**; фр.: **вандєїсти, версальці, жирондисти, макі, монтаньяри, роялісти, санкюлоти, франтирери, фрондери, якобінці**; нім.: **націонал – соціалісти (нацисти)**; іт.: **фашисти**; б) назви людей за їхніми релігійно – філософськими погля-

дами: англ.: *дарвіністи, дейсти, декаденти, друїди* тощо; фр.: *бланкісти, вольтер'янці, кальвіністи, масони* і т. ін.; нім.: *гегельянці, кантіанці, махісти, ніцшеанці, спіритуалісти*.

Розгляньмо деякі запозичення докладніше, наприклад: *дарвінізм* – матеріалістичне вчення про еволюційний розвиток живих організмів на землі. Назва походить від прізвища англійського природознавця Ч. Дарвіна, який довів, що жива природа безперервно змінюється і розвивається. В основі її розвитку лежать три фактори: мінливість, спадковість, природний добір (Web.); *дейзм* – релігійно-філософське вчення, яке визнає Бога першопричиною світу, але заперечує його втручання в явища природи і суспільне життя; *менеджеризм* – сучасна теорія управління виробництвом, яка намагається поєднати функції управління з ідеологічним захистом капіталістичного ладу і т. ін.; фр.: *вольтер'янство* – релігійне вільнодумство, пов'язане з ученням філософа-просвітителя Вольтера; *масонство* – релігійно-етичний рух серед аристократії і буржуазії, що проповідує моральне вдосконалення у поєднанні із спеціальною обрядовістю і таємничістю; нім.: *гегельянство* – ідеалістичне вчення філософа Г. Гегеля та його послідовників; *кантіанство* – дуалістична концепція, створена Кантом, в якій ідеалізм поєднувався з визнанням незалежного від свідомості існування непізнаваних "речей у собі" (дійсного світу).

Запозичені назви осіб, що належать до підгрупи "Суспільна діяльність", є екзотизмами для української мови, перебувають на периферії її МКС і вживаються лише у текстах на позначення тих чи інших подій в Англії, Франції та Німеччині.

в) Економіка: англ.: *андеррайтер, аутсайдер, брокер, дисконтер, дилер, економіст, камбіст, менеджер; принципал, рейдер, ремітент*; фр.: *акціонер, комівояжер, компаньйон, кулісьє, спонсор, фінансист*; нім.: *аудитор, бухгалтер, касир, маркітант, рахмайстер*.

Запозичені назви осіб підгрупи "Економіка" посідають значне місце в українській лексичній системі.

Деякі з них, наприклад, *комерсант* (фр. з лат. *com* – з, разом і *merx* – товар), *маркітант* (нім. *Marketender*, від італ. *marcantante*) – дрібний торговець їстівними припасами і пред-

метама солдатського вжитку, який супроводжував у минулі часи армію; **негоціант** належать до давнього шару лексики і датуються XVI-XVII ст. Загальновідомими є також запозичення **банкiр, бухгалтер, касир, фінансист**.

Перші запозичені назви комерційно-фінансової сфери були, головним чином, німецького, а пізніше французького походження. Поступово з розбудовою ринкової економіки в Україні з'явилися нові види діяльності банків, бірж, аукціонів, а з ними і нова лексика, переважно англійського походження. Наприклад, **бізнес, бізнесмен, брокер, дилер, інвестор, маклер, менеджер, спонсор** тощо.

В цій підгрупі спостерігаються гіпер-гіпонімічні відношення. Зокрема, загальні назви **негоціант, комерсант** підпорядковують собі назви діячів окремих видів комерційної діяльності, як **акціонер, бухгалтер, комівоаяжер, касир, комісіонер, координатор, куртьє, реалізатор, рахмайстер**.

Донедавна перелічені назви вживалися лише в текстах, пов'язаних з фінансовим світом зарубіжних країн. Нині, за винятком слів **куртьє** та **рахмайстер**, вони широко використовуються в українській лексичній системі.

З біржовими операціями пов'язані назви **акцептант, андеррайтер, брокер, дилер, дисконтер, експерт, контрактант, контролер, кредитор, кулісьє, маклер, ревізор, рейдер, ріелтер, тинстер, цедент** тощо.

Вузькотермінологічними є назви: **акцептант** – особа, зобов'язана проводити сплачування за пред'явленими рахунками, векселями, **андеррайтер** – гравець на біржі, **дисконтер** – особа, що обліковує та скуповує векселі до закінчення терміну дії, **рейдер** – особа, яка скуповує акції, **ріелтер** – агент з продажу нерухомості, **тинстер** – особа, що надає секретну інформацію про біржові операції, **цедент** – кредитор, який надає свої права іншій особі і т. ін.

З фондовим ринком та банківською системою пов'язані назви: **індент** – спеціальний агент, який здійснює прибуткову угоду; **камбіст** – особа, пов'язана з купівлею-продажем іноземної валюти; **контрріелтер** – особа, що робить частковий внесок, кредитний аналітик, працівник, який визначає кредитозда-

тність осіб, їхній фінансовий стан; *принципал* – довірча особа, довіритель; *реєстратор* – особа, що засвідчує справжність цінних паперів; *ремітент* – отримувач грошового переказу; *реципієнт* – отримувач чого-небудь; *скальпер* – учасник фондового ринку, який підвищує або знижує ціни, згідно з клієнтом; *субандеррайтер* – вторинний гарант нового займу; *ф'ючерсний комісійний брокер* – особа, що займається прийняттям і виконанням замовлень на купівлю-продаж товару з відстроченим постачанням відповідно з правилами конкретного ринку; *хеджер* – особа, яка уникає брати на себе прийняття серйозних рішень.

Слово *аферист* характеризується семами "нечесний", "шахрай", хоч і походить від франц. affaire – справа; французькі назви *експортер*, *імпортер* мають сему просторового напрямку пересування товарів, англійське запозичення *венчурний капіталіст* позначає особу, яка надає повний набір фінансових послуг новим комерційним підприємствам. До цієї підгрупи слів належить запозичене з французької мови слово *банкрут*, яке означає "той, хто розорився". Крім сем "фізична і юридична особа" і "комерційна діяльність", воно має додаткову сему "особа, що потерпіла крах". Своєрідність даного значення зумовлена також і тим, що банкрутом може бути не тільки фізична, але й юридична особа – підприємство, фірма тощо.

Французькі запозичення *компаньйон*, *партнер*, *банкрут* давно набули в українській мові значень, що виходять за межі семантичної групи назв осіб за фінансовою діяльністю. Так, слова *компаньйон*, *партнер* характеризуються додатковим значенням "співучасник". Цими співучасниками можуть виступати як фізичні, так і юридичні особи – підприємства, уряди, держави і т. ін.

Слово *компаньйон* має співвідносну назву жіночого роду *компаньйонка*, яка, крім відомого, має додаткове значення "приживалка при багатій дамі", і марковане темпоральною семою застарілості.

Слово *партнер*, крім комерційно-фінансової галузі, функціонує у сфері картярських ігор, танців тощо.

Із семою "власність" пов'язані назви *акціонер*, *ануї-*

тант, рантьє. *Акціонер* – це особа, що володіє акціями, *ануї-тант* і *рантьє* – синоніми на позначення осіб, що отримують ренту від володіння нерухомістю. Ці назви мають додаткову сему "вкладник", але це не завжди "розпорядник фінансів".

До групи назв осіб за комерційно-фінансовою діяльністю належать слова, які називають осіб за ступенем їхнього багатства, наприклад, *магнат, мільйонер, мільярдер, мультимільйонер*, і за їхнім станом у суспільстві – *нுவориш, парвеню*.

У МКС сучасної української мови французькі запозичення *компаньйон, партнер, експортер, імпортер* уживаються не лише стосовно фізичних, а і юридичних осіб (підприємство-*експортер, держава-партнер*).

Назва *експортер* характеризує особу за її діяльністю, а *мільйонер* – за ступенем багатства. Зв'язком "стан у суспільстві", але за антонімічними значеннями можна поєднати слова *банкрут – нувориш*. Обидва слова мають негативну конотацію, але джерела різні. У першому слові негативна конотація пов'язана з його предметно-поняттевим ядром, а у другому – з додатковою семою. Колись назва *банкрут* мала відношення лише до фізичних осіб, а нині вона стосується як фізичних, так і юридичних осіб (підприємство- *банкрут, комерційний банк-банкрут* тощо). Це свідчить про те, що запозичені слова в новій для себе МКС постійно пересуваються від центру до периферії маловживаних слів і навпаки, тобто функціонують за законами системи мови-реципієнта.

У системі запозичених назв осіб є частина слів, співвідносних з мовними одиницями, що характеризують картини світу інших мов, а в українській мові вони поширюються в ККС під впливом реалій картини світу мови-джерела.

Система запозичень підгрупи "Економіка" взаємодіє з суто українськими назвами: *компаньйон*-товариш, *клерк-діловод, контролер*-перевіряючий, *аферист*-шахрай, *нувориш*-багатій, *парвеню*-вискочка, *комерсант*-торговець, *конкурент*-суперник, *партнер*-спільник і т. ін.), а також запозиченими з інших мов, складаючи з ними одну лексико-семантичну групу, наприклад, *агент, бухгалтер, консорт, консигнант, консигнатор, комітент, рахмайстер* тощо.

г) Сільське господарство, наприклад, англ.: *йомен, колігільдер, конігольдер, кропер, лізгольдер, фермер, фригольдер*; фр.: *бордар, пейзан*; нім.: *бауер*.

Із розбудовою ринкової економіки відбуваються зміни і в сільському господарстві, а саме – перехід від колективної форми господарювання до індивідуальної, зокрема фермерства. Звідси відновлені *фермер* – це назва особи, яка самостійно (сімейно) займається сільським господарством або наймає робітників; *орендар* – особа, якій щось надано в оренду. До цієї підгрупи слів належать англійські запозичення: *йомені* – дрібні орендарі землі, *колігільдери* – орендарі панської землі, *конігольдери* – спадкові або довічні орендарі панської землі, *кропери* – орендарі, *лізгольдери* – орендарі землі у лендлордів (великих землевласників), *фригольдери* – землевласники у середньовічній Англії, які успадкували землю. Перелічені запозичення, крім французького слова *фермер* та німецького *орендар*, не увійшли до словникового складу української мови, залишаючись історизмами та екзотизмами. Назва *бауер*, хоч має сему локальності, але є більш уживаною і відомою, ніж інші назви, оскільки в роки Другої світової війни багато радянських полонених працювало на німецьких землях у бауерів.

д) Промисловість: англ.: *бульдозерист, дизайнер, диспетчер, докер, драйвер, комп'ютерник, ліфтер*; фр.: *абонент, бригадир, інженер, монтажник*; нім.: *кушнір, майстер, маркшейдер, муляр, поштар, (поштмейстер заст.) слюсар, тесляр, тралмейстер, фрезерувальник, цехмістер, шахтар, штейгер*.

Усі перелічені назви осіб підгрупи “Промисловість” залишаються актуальними у сучасному житті. Виняток становлять слова *поштмейстер* та *цехмістер*.

е) Слова підгрупи “Війна і військова справа” характеризують такі запозичені назви людей:

– за родом військ, наприклад, англ.: *снайпер, уорент-офіцер*; фр.: *авіатор, артилерист, інтендант, контр-адмірал, мінер, парашутист, партизан, сапер*; нім.: *брандмейстер, єгер, канонір*; італ. *карабінер* (жандарм); ісп. *герильяс* тощо;

– за функціями: англ.: *баталер, боцман, кок, констебль, мічман, снайпер, стивідор, стюард*; фр.: *інтендант, комендант, конвоїр, кур'єр, легіонер, патруль, резервіст*; нім.: *квартир'єр, квартирмейстер* тощо; за військовими званнями: 1) вищий командний склад: англ.: *адмірал, баталер, віце-адмірал, генерал, командор, констебль, контр-адмірал*; фр.: *генерал-аншеф, генерал-майор, капітан, майор*; нім.: *генерал-фельдмаршал, командир, маршал, штаб-офіцер, штабс-капітан*; 2) молодший командний склад: фр.: *кадет, капрал, корнет, лейтенант, сержант*; нім.: *вахмістр, унтер-офіцер, фельдфебель, юнкер*; 3) рядовий склад: нім.: *єфрейтор, обер-єфрейтор, солдат*.

Слова, що належать до військової термінології, складають одну з найдавніших груп запозиченої лексики. Деякі з цих слів увійшли до складу української лексики ще у XVI ст., наприклад, *драгун, капрал* (фр. *sarogal* від лат. *caput* – голова) – унтер-офіцер, який командує четвертою частиною роти, *кірасир* (від фр. *cuirasse* – шкіра) – кавалерист, що носить кірасу. Серед запозичених назв військовослужбовців слід в першу чергу згадати ті, що міцно закріпилися в українській МКС, посідають у ній певне місце, залишаючись актуальними в наш час. Наприклад, англ.: *адмірал, ад'ютант, боцман*; франц.: *артилерист, баталер, єфрейтор, капітан, лейтенант, мічман, офіцер, сержант, солдат* і т. ін.

Ті запозичення, що належать до найдавнішого шару лексики, давно перейшли до розряду архаїзмів і перебувають на периферії української МКС. Вони вживаються лише в історичних текстах для опису минулих подій. Наприклад, з XVI ст. відомі: *бомбардир* (нім. *Bombardier*, від фр. *bombardier*) – артилерист; *рейтар* (нім. *Reiter* – вершник) – найманець; *драгун* (фр. *dragon*, від лат. *draco* – дракон, з грецьк. *drakon*) – кавалерист, який може вести бій як у кінному, так і у пішому строю; *гетьман* (нім. *Hauptmann* – букв. капітан) – найвищий чин у козацьких військах XVII ст.; *кірасир* (фр. *cuirassier*) – вершник важкої кавалерії; *капрал* (фр. *sarogal*) – військове звання молодшого командного складу; *канонір* (нім. *Kanonier* від фр. *canon* – гармата) – рядовий солдат артилерії, інша назва – гармаш; *дра-*

бант (польськ. drabant з нім. Drabant – охоронець) – вершник, що є охоронцем при особі короля, пізніше - офіцерський денщик у козацьких військах; **флібустьєр** (фр. flibustier від голл. vri buiter – пірат) – пірат-контрабандист у XVII ст.; з XVIII ст. відомі назви **вахмістр** (нім. Wachtmeister) – чин і посада молодшого командного складу в кавалерії і кінній артилерії царської армії; **корнет** (фр.cornette – штандарт) – перший офіцерський чин у кавалерії в дореволюційній російській армії; **унтер-офіцер** (нім. Unteroffizier, від unter – нижчий і Offizier – офіцер) – звання молодшого командного складу; **фельдфебель** (нім. Feldwebel) – старший унтер-офіцер; **ротмістр** (польськ. rotmistrz, з старонім. Rotmeister –голова керівник) – офіцерський чин у кавалерії; **генерал-аншеф** (фр. général en chef – головнокомандуючий) – генеральське звання; **фельдмаршал** (нім. Feldmarschall) – найвищий генеральський чин; **штаб-офіцер** (нім. Staboffizier) – старший офіцер; **штабс-капітан** (нім. Stabskapitan) – офіцерський чин; з XIX ст. відомі назви: **юнкер** (нім. Junker – молодий дворянин) – унтер-офіцер; з XX ст. – **фюрер, джі-ай, командос, янкі, рейнджерс, роджерс, уорент-офіцер.**

Застаріла для української мови назва військового звання **капрал**, яка існувала до першої половини XIX ст., залишається в ужитку в арміях США, Франції, Італії та Великої Британії як військове звання молодшого командного складу.

Назви військовослужбовців, як і будь-яка номенклатура, мають певну ієрархічну підпорядкованість. Серед них слід виділити найменування за діяльністю і званням, родом військ і функціями.

Запозичені з англійської, німецької, французької мов слова можуть поєднуватися із суто українськими або запозиченими з інших мов (польської – **драбант**, латинської – **генерал**, голландської – **шкіпер**), складаючи єдину гіперо-гіпонімічну систему, наприклад, **солдат – офіцер, солдат – єфрейтор, адмірал – віце-адмірал, єфрейтор – обер-єфрейтор, унтер-офіцер – фельдфебель, лейтенант – капітан – майор – генерал** і т. ін.

Назви, що стали застарілими, перемістилися на крайні

периферійні ділянки української МКС.

є) До підгрупи “Мистецтво та література” належать назви видів творчої діяльності та різних її напрямків, наприклад: *авангардизм, дадаїзм, реалізм, романтизм, сентименталізм*, та осіб, які займаються відповідним видом творчості або належать до відповідного мистецького напрямку чи течії, наприклад: *авангардист, есейст, публіцист, реаліст, сентименталіст* тощо. Слова, які позначають осіб за сферою і родом діяльності у мистецтві, поєднують в собі здібності, сприймання світу і його відображення. Предмети і явища світу, що існують поза людиною, відбиваються в її свідомості у формі образів. В процесі сприймання людина відображає не просто щось, що звучить, світиться або пахне, а бачить пейзаж, художню картину, чує різні звуки навколо себе, сприймає букет пахучих квітів тощо. Сприймання є водночас джерелом знань про навколишній світ і живим спогляданням предметів і явищ об’єктивної дійсності.

Найменування осіб за їх діяльністю у світі мистецтва можна розподілити на п’ять підгруп:

а) найменування представників різних артистичних амплуа: англ.: *клоун, стар, фільм-мейкер*; фр.: *актор, антрепренер*; *артист, вольтижер, дублер, жен-прем’єр, жонглер, ілюзіоніст, інженю, каскадер, партнер, режисер, резонер, субретка, суфлер*; нім.: *кашперле, концертмейстер*; іт.: *арлекін, диригент, композитор, регент*.

З цієї групи лише слово *актор* має український архаїчний синонім *лицедій*, уживаний сьогодні переважно в переносному значенні.

У сучасній українській мові з’явився синонім-англіцизм до назви *актор - фільм-мейкер*, тобто виконавець, що робить фільм популярним і прибутковим.

Близькими до театральної лексики є назви артистів цирку за жанрами: *жонглер, ілюзіоніст*.

б) назви представників музичного мистецтва: англ.: *диджей, поп, стар, хедлайнер*; фр.: *акордеоніст, кларнетист, імпровізатор*; нім.: *арфістка, арф’янка, горніст, флейтист*; іт.: *віолончеліст, гітарист, мандолініст, піаніст, фаготист*;

за жанрами вокального мистецтва: фр.: *вокаліст, куплетист, трубадур, шансоньє*; за тембром голосу: фр.: *бурдон* (густий бас), *тембр*; іт.: *альт, баритон, бельканто, дискант, капела, квартет, мецо, мецо-піано, мецо-тиніо, соло, сопрано, тенор, тріо*.

Назви виконавців на інструментах не мають синонімів, як і самі назви інструментів. У ряді назв за вокальними жанрами слово *трубадур* у прямому значенні є архаїчною назвою для картини світу української мови. Тим більше, що це слово і раніше знаходилося на периферії української мовної картини. Проте слово *трубадур* уживається нині у переносному значенні – “той, хто прославляє що-небудь”. У сучасній літературі це слово часто вживається в іронічно-негативному значенні і має п'ять синонімів *глашатай, співець* і т. ін.

Запозичені назви осіб, які належать до світу мистецтва, становлять в українській мові значну групу, яка органічно увійшла у її МКС. Про це свідчить те, що більшість із цих назв не мають українських синонімів, а якщо і мають, то зі значними семантичними відмінностями. Ця група слів поповнилася новими назвами осіб, що стали популярними в своїй сфері. Так, поряд з назвою *стар* (Web.) існує назва *пон* (популярний), а останнім часом з'явилася назва *хедлайнер*, тобто особа, що виділяється у певному виді творчої діяльності, а також прикрашає собою фестиваль, концерт, конкурс.

Останньому десятиліттю ХХ ст. належать такі запозичення, як *фан* і *девоті*, тобто назви осіб, які захоплюються музикою, і *VIP-публіка*, тобто вишукана публіка;

в) назви представників танцювального мистецтва: англ.: *реппер* – той, хто захоплюється репом; фр.: *балерина* і *фігурант*; нім.: *балетмейстер, танцмейстер*. Суто український синонім *танцівниця* відрізняється від французьких запозичень значно ширшим значенням, оскільки *балерина* – це тільки артистка балету, а *фігурант* – кордебалету;

г) назви представників образотворчого мистецтва: італ.: *вітражист*; англ.: *боді-артист, оп-артист, поп-артист*; фр.: *абстракціоніст, аквареліст, анімаліст, гравер, дадаїст, імпресіоніст, кубіст, мариніст, медальєр, модерніст, муляжист, натураліст, офортист, пейзажист, портретист,*

реаліст, ретушер сюрреаліст;

г) найменування письменників за особливостями літературної діяльності: англ.: **памфлетист**; фр.: **мемуарист, романист**; нім.: **насквіліст**; за літературними методами, течіями, напрямками: фр.: **сентименталіст, романтик, реаліст, модерніст**; а також назви представників ЗМІ: англ.: **дисиджнмейкер, іміджмейкер, інтерв'юїр, інформкілер, камерамен, ньюсмейкер, ньюсрайтер, піарщик**; фр.: **журналіст, редактор, репортер, фейлетоніст**; іт.: **папараці**.

Слово *газетник* деякий час вживалося в українській мові під впливом російської, але сьогодні воно стало розмовним. Більш уживаними словами є французькі запозичення **журналіст** і **репортер**, поряд з якими існують англійські запозичення **ньюсмейкер, ньюсрайтер** і **інформкілер**.

Запозичення є властивістю лексичної системи, яка уможливорює появу і закріплення іншомовних лексем у синонімічному ряді. Це пояснюється необхідністю у реалізації однослівного позначення і вираженням нових семантичних відтінків. Такі неологізми не менш помітні, експресія новизни відбита у них досить яскраво. Так, поряд зі словом **фоторепортер** у засобах масової інформації з'явилося запозичення **папараці** не тільки як назва особи, що займається фотодіяльністю, але й для позначення настирливого журналіста-фотографа, який прагне проникнути у приватне життя знаменитостей, щоб зробити сенсаційні знімки.

Назви осіб за літературною діяльністю представляють чітку систему, яка заповнює певну лакуну української МКС за рахунок запозичень з романських та германських мов.

Коли говориться про заповнення певної лакуни в МКС, то це означає, що протягом часу мовний простір поширювався, і вільні місця в ньому поповнювалися новими запозиченнями. Так, в українській мові віддавна існували такі назви музикантів, як **бандурист, кобзар, скрипаль, цимбаліст** тощо. З появою нових музичних інструментів з'являються і нові назви музикантів (**акордеоніст, віолончеліст, кларнетист**). Щодо назв осіб, пов'язаних з образотворчим мистецтвом, то вони представлені суто українськими словами **маляр, живописець** (застаріле **бо-**

гомаз), які диференціюються за допомогою запозичень і разом із ними складають мікросистему.

Відображення людиною об'єктивної дійсності не вичерпується тими знаннями про предмети і явища, які вона спостерігає в довкіллі, і згадками про ті враження, які вона раніше переживала. В її мозку формуються образи і таких об'єктів, яких вона безпосередньо не могла сприймати. Людина здатна створювати образи таких об'єктів, яких в реальній дійсності немає, не було і бути не може (наприклад образи міфічних істот, предметів – русалок, "хатинок на курячих ніжках" і т. ін.). Так постали запозичення *фантазія, фантастика, романтизм, реалізм* та ін.. Крім того, людина здатна абстрагувати явища, спочатку створені її фантазією, а потім уже шляхом наукового аналізу й умовиводу: англ.: *гремлін, гоблін*; фр.: *амур, вампір, газель, монстр*; нім.: *валькірії, ельфи, Мефістофель, ундине*. В основному це слова, джерелом яких є народні уявлення й вірування.

ж) Підгрупа "Віросповідання" представлена обмеженою кількістю запозичень: англ.: *бішон*; фр.: *абат, кюре*; нім.: *біскуп, пастор, пробст, протестант*; італ.: *капелан, капуцин, монсеньйор, надре*.

Аналізуючи взаємодію концептуальної й мовної картин світу, а також шляхи розвитку МКС, слід зазначити, що цей розвиток відбувається у двох напрямках: розширенні МКС у процесі освоєння нового семантичного простору за рахунок запозичень і ущільненні МКС, що виникає в процесі поглиблення наших знань про вже освоєний мовою концептуальний простір. Стосовно даного матеріалу перший шлях пов'язаний із появою нових запозичених слів та їх похідних номінативних значень (саме номінативна функція запозичень перебуває в полі зору досліджень), другий – із виникненням синонімічних відношень, ускладнених додатковими семантичними ознаками та експресивно-емотивних конотацій, що виникають в новому мовному оточенні.

За місцем в українській мовній картині світу запозичені слова з огляду на їхнє пряме значення можуть належати до ядра МКС, перебувати на її периферії або виступати екзотизмами, історизмами і мати сему локальності. Коли вони отримують ко-

нотативну семантику, тим самим набуваючи вторинного значення, то пересуваються на периферію системи.

У розділі “**Людина**” велика кількість запозичень знаходиться у фрагментах МКС, пов’язаних з різними видами суспільної та трудової діяльності людини, значно менше – у фрагментах, пов’язаних з її природними ознаками. Ці фрагменти МКС мають розвинену систему власне українських назв, що належать до праслов’янської спадщини. Небагаточисленні запозичення виконують експресивну функцію (*блондин, брюнет*), номінативно-екзотичну (*негр, мулат, кварталон*), функцію термінотворення (назви хвороб). Всі ці назви знаходяться на периферії української МКС. Деякі можуть втрачати термінологічне значення і переходити до розмовного стилю, набуваючи зневажливого значення (*даун, дебіл, ідіот, кретин*). У політологічній сфері української МКС знаходяться назви історичних реалій, які виконують номінативно-історичну функцію, наприклад: *бланкіст, вандейст, версалець, дейст, друїд, жирондист, кальвініст*, а назви *масон, (нео)нацист і (нео)фашист* актуальні й сьогодні. Для багатьох назв характерні гіпер-гіпонімічні відношення, наприклад: *сеньйор-васал, офіцер-солдат*. Деякі назви вступають у синонімічні відношення, наприклад: *інфант-принц, касир-рахмайстер, компаньйон-партнер, аудитор-ревізор, рейнджер-парашутист*. Функцію інтернаціоналізації лексичного складу виконують назви *губернатор, департамент, кабінет міністрів, комітет, мерія, парламент, президія*. Номінативно-екзотичну функцію виконують назви *дуче, ерл, інфант, кронпринц, курфюрст, пер, фригольдер*. З номінативно-пояснювальною функцією пов’язані назви *гоатрансфер, комонер, лорд-протектор, олдермен*.

За межі вузькотермінологічної лексики вийшли назви *бакалавр, бізнесмен, губернатор, кавалер, кредитор, магістр, маестро, маклер, мер*.

2.3. Людина і всесвіт

Складовою частиною вчення про людину є знання про всесвіт. Людина може пізнати саму себе, свою природу, сут-

ність, стосунки і відносини з іншими людьми тільки через пізнання світу, законів розвитку та існування. Поняття “всесвіт” має конкретно-історичний зміст, що визначається станом і рівнем культури, науки, техніки, суспільних відносин, природи. За твердженням німецького філософа М. Хайдеггера, “світ – вид буття людського існування і проникнення у трансцендентний (вихід за межі кінцевого існування) стан людського існування” [19: 107]. Якщо зникне людина, зникне і світ як світ буття людини, але це не означає, що зникне природа і зміни, які сталися в ній за допомогою людини. Природа лише втратить свою якісну визначеність. Поняття “світ” охоплює натуральну і штучну природу, соціальні відносини, духовний світ людини, способи і продукти духовної творчості.

За Р. Халлігом – В. Вартбургом та Ю.М. Карауловим частина картини світу “**Людина і всесвіт**” охоплює 2 групи: “**A priori**” і “**Наука і техніка**”. Група “**A priori**” розподіляється на 7 підгруп: 1) Буття. 2) Якість і стан. 3) Відношення. 4) Число і кількість. 5) Простір і час. 6) Рух. 7) Зміни.

1) Підгрупа “Буття” охоплює і матеріальне, і духовне. Буття є те, що існує: матерія, речі, властивості, зв’язки і відношення. У формі духовної реальності існують ідеї, теорії, гіпотези, плоди фантазії, казки, міфи та ін. Буття – загальна основа практично діяльного і пізнавального освоєння людиною світу. Важливою особливістю категорії буття вважається обов’язкова наявність у реальних речей певних властивостей. Щоб мати якінебудь властивості, річ спочатку повинна бути. Основні категорії буття: існування, реальність, дійсність. До означеної підгрупи належать такі запозичені назви: *антецедент, екзистенціоналізм, індивідуація, кварк, субсистенція, субстанція, трансцендент*.

2) Підгрупа “Якість і стан” представлена запозиченнями: *акциденція, атанасія, ентропія, колапс, паразитизм, ремонтантність*; наприклад: *Сапрофіт – організм, що живиться мертвими тканинами. Існують також гриби – паразити, що живляться за рахунок інших живих організмів* (З українських періодичних видань).

3) В об’єктивному світі існує різноманітність відносин:

суспільні, головні і неголовні, окремі, одиничні і загальні, органічні і неорганічні, логічні та інші. Все, що існує, перебуває у відношеннях, і ці відношення є істина всякого існування. Зміст категорії відношень складає взаємозалежність речей (елементів певної системи, а також їх відносна стійкість, самостійність). Підгрупа "Відношення" має такі запозичення: англ.: *антагонізм, елітність*; фр.: *група, клас*.

4) Підгрупа "Число і кількість" охоплює такі назви: англ.: *барель, бушель, галон, дюйм, дюжина, миля, пінта, фут, центал, ярд*; фр.: *грам, квадрильйон, кілограм, кюрі, кілометр, літр, метр, мільйон, мільярд, сантиметр, тонна, трильйон*; нім.: *грос, центнер, штоф, штих*.

5) Поняття "простір" і "час" – найдавніші поняття людської культури. Вони лежать в основі космологічної проблеми – питання про Всесвіт, його походження, його скінченність або безкінечність. У сучасній науці фізична теорія простору і часу – теорія відносності, створена А. Ейнштейном. Її ще називають субстанціональною концепцією простору і часу. Ця категорія має три виміри: довжину, ширину і висоту. Підгрупа "Простір" обмежено представлена такими запозиченнями: англ.: *квасари, континент*; фр.: *атмосфера, колюр, нативізм, планета, пульсар, рельєф, територія, центр*; нім.: *окцидент*. Час – абсолютна тривалість, що тече незалежно від подій у світі й у всесвіті зі своїм власним первісним і незмінним ритмом. Він характеризується тривалістю і незворотністю. Підгрупа "Час" має лише французькі запозичення: *інтервал, міленіум, момент, період, Ренесанс, цикл*; італ.: *кватроченто* (епоха раннього Відродження).

6) У світі постійно присутній рух: рухаються всі речі, змінюються їхні властивості і відношення, йде безперервний процес видозміни, перетворення, коливання між буттям і небуттям. Кожна зірка – це своєрідне сонце, навколо якого рухаються планети. Разом з іншими зірками і їх супутниками вони беруть участь в обертанні Галактики навколо її осі. Галактика у свою чергу рухається відносно інших галактик. Всесвіт перебуває в безперервному русі до своїх нових станів. У кожній живій системі постійно проходять внутрішні процеси, пов'язані з

пульсацією енергії, інформацією, споживанням, переробкою і засвоєнням. Соціальні системи існують завдяки обміну інформацією, діяльності людей, взаємодії різних компонентів соціального організму. Рухові властиві категорії причини і наслідку. Підгрупа "Рух" представлена такими запозиченнями: *динаміка, еволюція*.

7) Підгрупа "Зміни" охоплює такі запозичення: *вегетація, генерація, ерозія, летальність, мутація*.

Група "**A priori**" в МКС пов'язана з номінацією понять і явищ, які існують незалежно від людини. Якщо в класі "Людина" були представлені слова, що впливають безпосередньо з відношень між людиною і довкіллям, де вона не тільки спостерігач і дослідник, а й активний учасник творення цього світу й себе (суспільство, побут, усі сфери життя людини, всі вияви її діяльності й т. ін.), то до класу "**A priori**" належать слова, що позначають переосмислені людиною числові кількісні явища, які існують незалежно від її досвіду. Проведене дослідження дає підстави вважати, що термін "**A priori**" в цьому випадку вживається умовно, оскільки в філософії він, як відомо, позначає знання, що передує досвідові й незалежне від нього. У працях, присвячених питанням про мовну картину світу, цей термін уживається для позначення не певного типу знань, а мовних наслідків знання про явища, які не залежать від людини. У розділі "**Всесвіт**" переважають назви конкретних явищ, а в розділі "**Людина і всесвіт**" – назви абстрактних понять. Хоч слова цього розділу обслуговують явища, відомі людині віддавна і належать до найдавнішого шару, проте і в цю частину МКС проникають іншомовні елементи, зокрема на позначення кількості у зв'язку з існуванням різних мір (*барель, галон, грам, gros, кюрі, фунт*). Запозиченими є окремі просторові назви (*зеніт, колюр, континент, планета*); часові (*міленіум, Рене-санс*); зміни (*вегетація, ерозія, мутація*). Як видно з аналізованого матеріалу, лексичні запозичення підрозділу "**A priori**" нечисельні, належать переважно до сфери наукового спілкування. Так, наприклад термін *атанасія* означає "безсмертя", *ентронія* (перетворення) – частина внутрішньої енергії замкненої системи Всесвіту, що не може бути перетворена на механіч-

ну роботу, *індивідуація* – розподіл загального на індивіди, *пультсар* – чорна дірка у космосі.

Друга група розділу "Людина і всесвіт" називається "Наука і техніка". Однак при цьому порушується єдність класифікації, оскільки "Техніка" охоплює велику кількість явищ і артефактів, які пов'язані з безпосередньою діяльністю людини і виникають через її досвід. Тому до цієї групи слід віднести тільки назви наукових понять, які пізнаються через досвід, а не через творення. Оскільки наукова діяльність має значною мірою інтернаціональний характер, то в МКС вона виражається інтернаціональними термінами, через що і містить велику кількість запозичень, у тому числі з романських і германських мов.

XX ст. характеризують як технічне, атомне, космічне, кібернетичне століття автоматичної, комп'ютеризації, роботизації та ін., пов'язане з проблемою оцінки феномену техніки в розвитку сучасної цивілізації. Оптимістична оцінка захищає розвиток техніки як передумови поступової гармонізації життя у суспільстві. Прогрес техніки дає змогу переборювати смертельні раніше хвороби, вирішувати конфліктні ситуації у суспільстві, забезпечувати динамічний стан суспільної інфраструктури. Песимістична оцінка носить назву технофобії – жаху перед технікою. Прихильники такої оцінки вважають, що технічний розвиток перетворить саму людину на елемент технічних пристроїв. Комп'ютерна техніка не зробить людину розумнішою, а радше ще більше незахищеною і безпорадною. Планета Земля поступово стане непридатною для життя, і, отже, бажання людини досягти благополуччя за допомогою техніки приведе до її виродження. Прихильники нейтральної оцінки вважають, що все залежить від того, що з технікою зробить людина.

Будь-яка класифікація до певної міри умовна. Це стосується і класифікаційної схеми МКС. До групи "Наука і техніка" слід віднести й значну кількість запозичених слів, які належать до біоіндустрії (*клонування, генна інженерія*), електронної техніки (*біт, інтерфейс, компакт-диски, лазерний принтер, мегабайт, монітор, мультимедіа, піксел, піт, файл*), ядерної фізики, транспорту, телекомунікації. Значна частина слів, що виражають наукові поняття, відкрита шляхом умовиводу і не да-

ються людині в безпосередньому сприйнятті. У цій підгрупі існує велика кількість запозичених слів, однак значна частина їх походить з античних мов або створена на їх основі, тому для живих європейських залишався менший простір.

Поділ мовного універсуму на окремі складові частини є суперечливим і недосконалим, через що слова одного кола функціонування нерідко потрапляють у різні частини МКС або ж об'єднуються в одній частині, хоч відрізняються суттєвими ознаками. Аналізована підгрупа характеризується наявністю певної термінології. Термінологічні одиниці відзначаються не тільки співвіднесеністю з певною реалією, а й залежать від місця у терміносистемі. Частина термінологічної лексики знаходиться на периферії МКС, створюючи певний шар, який постійно взаємодіє з ядерною частиною. Так, із розвитком комп'ютерної техніки термінологічні назви поступово перемістилися з периферії до ядра. Ці слова виконують номінативно-термінологічну функцію. Терміни можуть проникати в основну частину мовного образу не тільки номінативним значенням, а й похідним. Наприклад, *мідь* – це *метал*. У термінологічній системі існує його символічна назва – *cuprum*, що знаходиться на периферії української МКС. Ближче до ядра знаходиться назва “*кунпорос*” як загальноживана у побуті. Термінологія кожної науки становить певну знакову систему. На відміну від давно запозиченої лексики, яка органічно вплітається в мовну систему і взаємодіє з нею, термінологія встановлюється значною мірою довільно представниками тієї чи іншої науки.

Оскільки МКС неоднорідна за складом слів і виражених ними понять і явищ, неоднорідна щодо часу виникнення тих чи інших явищ у концептуальній картині й відповідно часу їх номінації, запозичення по-різному представлені в різних частинах МКС: найбільш сприйнятливі для запозичень частини МКС, що характеризують людину. Це й назви прибічників політичних партій, рухів, релігійно-філософських течій, наукових напрямків. Ці запозичення виконують різні функції: номінативно-історичну, номінативно-пояснювальну, номінативно-екзотичну та функцію інтернаціоналізації лексичного складу. Нечисельні запозичення, що характеризують людину за природними озна-

ками, виконують експресивну, номінативно-екзотичну функцію та функцію термінотворення. Вони знаходяться на периферії української МКС. Деякі назви вийшли за межі вузькотермінологічної лексики і належать до розмовного стилю. Для запозичень цього розділу характерні гіпер- гіпонімічні та синонімічні відношення. Менше запозичених слів представлено у частинах універсуму "Рослинний та тваринний світ". Це зумовлюється тим, що рослини й тварини, ендемічні для України й слов'янського світу, мають переважно давні власне українські назви (*береза, клен, осика*). Слова ж, що позначають фауну і флору інших регіонів світу, в українській мові належать або до наукового стилю, або виконують стилістичну функцію як екзотизми, наприклад: *бізон, гієна, даман, кашалот, колібрі, непентес, панда, сараценія*.

У результаті контакту між етносами та обміну досвідом відбувається розбудова концептуальної картини світу в українській етнічній свідомості, що потребує відповідного розширення (збільшення кількості) або поглиблення (семантичного наповнення) слів, у тому числі за рахунок запозичень. Наслідком цих процесів є поступове вирівнювання й уніфікація МКС різних мов, особливо в частині, пов'язаній з прогресом у науці й техніці в останні кілька століть.

Література

1. Апресян Ю.Д. Образ человека по данным языкам: попытка системного описания / Ю.Д. Апресян // Вопр. языкознан., 1995. – №1. – С.45-53.
2. Брутян Г.А. Язык и картина мира / Г.А. Брутян // Философские науки, 1973. – №1. – С.108-109
3. Брутян Г.А. Языковая картина мира и ее роль в познании / Г.А. Брутян // Методологические проблемы анализа языка. – Ереван, 1976. – С.57-58.
4. Васильев С.Н. Язык, значение и картина мира / С.Н. Васильев // Известия АН Казах. ССР. Сер: Обществ. науки, 1972. – №4. – С.47-48
5. Городецкий Б.Ю. К проблеме семантической типо-

- логии / Б.Ю. Городецкий. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1969. – 564 с.
6. Залевская А.А. О комплексном подходе к исследованиям закономерностей функционирования языкового механизма человека / А.А.Залевская // Психолингвистические исследования в области лексики и фонетики.- Калинин., 1981. – С.62-73
7. Караулов Ю.Н. Лингвистическое конструирование и тезаурус литературного языка / Ю.Н. Караулов. – М.: Наука, 1981. – 328с.
8. Лисиченко Л.А. Лексико-семантический вимір мовної картини світу / Л.А. Лисиченко. – Х.: Видавн.група «Основа», 2009. –191с.
9. Лисиченко Л.А. Ці невичерпні глибини мови / Л.А. Лисиченко. – Х.: ТОВ «Цифра Прінт», 2011. – 304с.
10. Маслова В.А. Лингвокультурология: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / В.А. Маслова. – М.: Академия,2001. – 208с.
11. Марченко Н. Людина і суспільство в сучасній мовній картині світу / Н. Марченко // Вісник Київськ. нац. ун-ту. ім. Тараса Шевченка. – Сер.: Мовознавство: Іноз. філологія – 2010. – №43. – С.4-8.
12. Мовні і концептуальні картини світу: Збірник наук праць. – К.: ВПУ «Київський ун-т», 2003. – 335с.
13. Полани М. Личностное знание: на пути к посткритической философии / М. Полани. – М.: Прогресс, 1985.
14. Роль человеческого фактора в языке. Язык и картина мира / [Отв. ред. Б.А. Серебренников] – М.: Наука, 1988. – 213с.
15. Степанов Г.В. Типология языковых состояний и ситуаций в странах романской речи / Г.В. Степанов. – М.: Наука, 1976. – 224с.
16. Уорф Б.Л. Лингвистика и логика / Б.Л. Уорф // Новое в лингвистике. Вып. 1. – М., 19601. – С.183-198.
17. Уфимцева А.А. Лексическое значение: принципы семиологического описания лексики / А.А.Уфимцева. – М.: Наука, 1986. – 240с.
18. Федоренко Н. Кавабата: взгляд в прекрасное / Н. Федоренко // Иностр. лит-ра. – 1974. – №7. – С.160-165.

19. Хайдеггер М. Время картины мира / М. Хайдеггер // Новая технократическая волна. – 1992. – С.107-108.
20. Шмелев Д.Н. Очерки по семасиологии русского языка / Д.Н. Шмелев. – М.: Просвещение, 1964.- 244с.
21. Чернищенко І.А. Фактори формування національних мовних картин світу / І.А. Чернищенко // Вісник Житомир. держ. ун-ту ім. І.Франка. –2007. – Вип. 32. – С.158-162
22. Dornseiff F. Problem der Volker und Spachmischung / Halle (Saale), 1938-190p.
23. Hallig R. und Wartburg W. Begriffssystem als Grundlage für die Lexikographie / R.Hallig und W.Wartburg.- Berlin, 1963-291p.
24. Larochetle I. La représentation de la réalité / I. Larochetle // Folia linguistica. – Т. VI/ – 1973. – №1-2. – P.177-178.
25. Schachmatov A. Zu den ältesten slavisch – keltischen Beziehungen / A. Schachmatov // Archiv für slavische Philologie.- Munchen, 1912/ – P.320-351.

Словники:

Словник іншомовних слів / За ред О.С. Мельничука. – К.: Наук. думка, 2000.

Словник іншомовних слів / За ред. С.М. Морозова, Л.М. Шкарапути. – К.: Інформ. фонд НАН України, 2000. – 662 с.

Баскакова М.А. Толковый юридический словарь: Бизнес и право (русско-английский, англо-русский). – М.: Финансы и статистика, 1998. – 682 с.

Бернар Ив, Колли Жан Клод. Толковый экономический и финансовый словарь: Фр., рус., англ., нем., исп. терминология: В 2т.: [Пер. с фр.] / Под общ. ред. Л.В. Степанова. – М.: Междунар. отнош., 1997.

Русско-английский толковый словарь международных финансовых, валютных, биржевых терминов и понятий / Под ред. В.Л. Грейнимана. – М., 1991.

Гумецька Л.Л. Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.: В 2 т. / Л.Л. Гумецька (голова) та ін. – К.: Наук. думка,

1977–1978.

Новый словотолкователь иностранных словъ / Под ред. Д. Лучинского. – СПб, 1881–1882.

Кузеля З., Чайковський М. Словар чужих слів. – Чернівці, 1910. – 365 с.

Brewer J. Dictionary of 20-th Century. Phrase and Fable. – London, 1991.

Duden P. Fremdwörterbuch. Mannheim – Wien – Zürich, 1982.

Müller St. Słownik polsko–rosyjski. – Wilno, 1829. – Т.1–3.

A Supplement to the Oxford English Dictionary: In 2 v. / Ed. by R.W.Burchfield. – Oxford, 1972.

**РОЗДІЛ II. ПРОБЛЕМИ ЛЕКСИЧНОЇ СЕМАНТИКИ МОВ
В АСПЕКТІ ВЗАЄМОДІЇ НАЦІОНАЛЬНО-ПРАВОВИХ
МОВНИХ КАРТИН СВІТУ
(на матеріалі англомовних запозичень
в українській правничій термінології)**

**1. Загальнотеоретичні зауваження до аналізу
запозичень на семантичному мовному рівні**

Мова є складною, динамічною системою, яка постійно розвивається в часі й просторі. Розвиток мови та постійне оновлення системи понять, що вимагає появи нових номінативних одиниць, зумовлює більшу відкритість лексичного рівня мовної системи для новотворів та впливів інших мов. Жодна мова у світі не може розвиватися ізольовано, оскільки культурні, економічні та політичні зв'язки між різними етносами не можуть залишити мову, основний засіб комунікації, закритою для зовнішніх впливів. Запозичення супроводжують розвиток і становлення навіть тих мов, які розвиваються на пуристичній основі, наприклад, чеської. Українська ж мова відноситься до відкритих мов. Це мова етносу, який упродовж століть був надзвичайно динамічним щодо контактів з іншими народами, тому українська мова зберігає сліди впливів інших мов з самого початку її розвитку. Дослідники виділяють запозичення, починаючи ще з праслов'янської епохи [див. 1; 12; 17; 18 та ін.]. Не випадково проблема лексичних запозичень уже досить тривалий час привертає увагу дослідників і розглядається на матеріалі різних мов і в різних її аспектах.

У сучасній мовознавчій науці велика увага приділяється зіставному вивченню мов, виявленню спільних рис та специфічних національних особливостей різних мовних картин світу. Незважаючи на те, що основи зіставної лінгвістики були закладені наприкінці XVIII – початку XIX ст., одночасно з відкриттям В. фон Гумбольдтом порівняльно-історичного методу, у працях якого подано цілісне уявлення про мову та мовні картини світу, в лінгвістиці залишається багато актуальних теоретичних і практичних проблем, які можна вирішувати за допомо-

гою здійснення зіставних досліджень різних мов.

Однією з важливих сфер зіставного вивчення мов, на думку вчених [29:93], є зіставна лексикологія, предметом дослідження якої є словниковий склад та лексична семантика мов. Дослідники вважають, що їх аналіз у зіставному аспекті на матеріалі не однієї, а двох або кількох мов, дозволить глибше проникнути у сутність основних семасіологічних категорій та дати їм адекватну наукову оцінку [29:301]. Зіставний аналіз лексичної семантики є важливим засобом для встановлення характерних особливостей лексичних одиниць зіставлюваних мов, виявлення чинників схожості та розбіжності лексичної семантики мов та лексико-семантичної особливості кожної з мов, що порівнюються, оскільки словниковий склад відображає національно-мовні особливості певного народу, країни.

У дослідження різноманітних проблем зіставної лексикології значний внесок зробили насамперед В.Г. Гак, Р.А. Будагов, А.І. Гудавичус, Ю.О. Жлуктенко, М.П. Кочерган та інші учені, праці яких містять обґрунтування теоретичних основ зіставних семасіологічних досліджень та результати практичного аналізу лексики різних мов. Однак, незважаючи на достатньо велику кількість і високу якість досліджень у цій сфері, багато теоретичних та практичних проблем залишаються невирішеними.

Серед складників лексичної системи сучасної української мови, що привертають увагу у плані вивчення лексико-семантичних особливостей, актуальним і найменш дослідженим, на нашу думку, є система правничої термінології. Зрозуміло, що концептуальні, а отже і мовні картини світу юридичної науки та практики різних країн мають певні, іноді досить суттєві, відмінності, оскільки їх формування відбувається під впливом різноманітних екстралінгвальних та інтралінгвальних чинників та великою мірою зумовлюється особливостями національної правової системи. Це і обумовлює мовну специфіку і є причиною суттєвих розбіжностей на рівні терміносистем різних мов, зокрема англійської та української, де поряд зі спільними для відповідних правових систем поняттями існують відмінності та концептуальні неузгодженості, незбіг семантичної структури та обсягу значення термінів, парадигматична асиметрич-

ність та ін. Досить часто проблеми, що виникають у перекладачів спеціальних текстів юридичної спрямованості, пояснюються відсутністю в мові перекладу термінологічних конструкцій, які би могли достатньо точно описати терміни вихідної мови. Саме розбіжності в картині світу англійської і української мов, тобто розбіжності у членуванні дійсності за допомогою номінативних елементів, є однією з основних причин запозичення українською правничою мовою англійської юридичної термінології.

Тому, на наш погляд, дослідження юридичної термінології англійської та української мов у різних аспектах, виявлення відмінностей в системі понять юридичної галузі, що функціонують у відповідних мовних картинах світу у формі термінів, є актуальним і потребує уваги науковців. Дослідники навіть пропонують розглядати юридичний термін як лінгво-правовий феномен, який потребує комплексного термінознавчого дослідження [61:16]. Проте, незважаючи на бурхливий розвиток перекладного термінознавства та термінографії, комплексний опис цього прошарку спеціальної лексики на матеріалі англійської та української мов ще не здійснювався. Подібні контрастивні дослідження дадуть змогу встановити структурні та семантичні особливості, закономірності творення термінів у цих мовах, що сприятиме вирішенню проблеми адекватного відтворення співвідносних юридичних понять в умовах відмінності правових систем.

Юридична термінологія української мови є цікавою для подібних досліджень, оскільки знаходиться у фазі динамічного розвитку, спричиненого суспільними і світоглядно-політичними змінами в Україні. Відбуваються значні зміни у концептуальній картині світу правничої галузі, а отже змінюється і національно-правова мовна картина світу, в якій відображаються, “матеріалізуються”, поняття сфери юриспруденції. Сучасний розвиток її відбувається значною мірою і за рахунок запозичення термінів англійської походження, що відображає загальносвітову тенденцію до інтернаціоналізації термінологічного складу правничої мови, пов’язану з європеїзацією та інтернаціоналізацією певних сфер права. Термінозапозичення задовольняють потребу в миттєвому термінологічному наповненні ме-

тамови, що обслуговує галузі національної державно-правової сфери, а отже надають можливість правовій системі миттєво реагувати на необхідність правового врегулювання все нових і нових сфер суспільних відносин, які в інших країнах вже давно функціонують в межах правового поля, а отже там вироблена термінологія на позначення відповідних понять.

Цим обумовлено обрання для дослідження саме англomовних запозичень, що функціонують в юридичній термінологічній системі української мови. Аналіз різноманітних лексикографічних джерел, законодавчих текстів, правничої наукової та навчальної літератури (усього понад 80 джерел) дозволив вилучити понад 300 термінів англomовного походження, які й стали об'єктом нашого дослідження.

Аналізуючи запозичені лексичні одиниці у сфері правничої термінології, необхідно уточнити зміст лексико-тематичної групи “право” й визначити критерії віднесення лексичних одиниць до аналізованої термінології. Основою об'єднання запозичених слів у тематичну групу “правнича термінологія” в нашому дослідженні є певна спільна семантична ознака, яка виділяється у слів на основі їх номінативно-репрезентативної функції [52:14], а саме сема “відношення до сфери права” у широкому розумінні поняття “права” як сфери законодавства, юридичної науки та практики.

Таким чином, до аналізованої лексико-тематичної групи нами були віднесені всі англomовні терміни, які відповідають визначенню правничого терміна, прийнятому в нашому дослідженні, а саме слова та словосполучення, які обслуговують сферу правознавства і законотворення, пов'язані з юриспруденцією як наукою, як фахом, як галуззю професійної діяльності, функціонують в термінологічному полі правничої мови та мають відповідну дефініцію.

Зауважимо, що, на нашу думку, терміносистема за структурою подібна до лексико-семантичної системи мови. Виходячи із цього, вірогідним є припущення, що термінологічне поле, у якому функціонує правнича лексика, за аналогією до лексико-семантичних полів загальноживаної лексики, має ядро та периферію, а у складі правничої термінології виділяється активна

й пасивна лексика. На користь гіпотези про існування серед англомовних запозичень в українській правничій термінології шару “термінів-екзотизмів” свідчить перехід певної частини подібних термінів з периферії до ядра терміносистеми права унаслідок появи в системі українського права відповідних понять та реалій: *парламент, імпичмент, інавгурація, інтерпеляція, корупція, корупціонер, лобі, рекет, рекетир, страйк, локаут* та ін. Подібний процес за певних умов може охопити й інші англомовні терміни, які на сучасному етапі розвитку українського права є правничими “термінами-екзотизмами”.

Отже, досліджуючи англомовні запозичення в українській правничій термінології, залуцаємо до аналізу як терміни, що активно функціонують у мові права – ядро, так і “термінів-екзотизми”, які є в українській правничій термінології рідковживаними, оскільки позначають поняття та реалії права інших держав, невластиві правовій системі України, і знаходяться на периферії терміносистеми українського права: *білл, констебль, жури, вердикт, аторней, бейлиф, джеррімендерінг, коронер, лізгольд, фригольд, прайвесі* та ін

Предметом пропонованого дослідження є питання, пов’язані з лексико-семантичними процесами, що супроводжують освоєння англомовних термінозапозичень в системі української мови, тому нижче будуть розглянуті деякі теоретичні аспекти аналізу запозичень на семантичному мовному рівні.

Дослідники проблеми запозичення та освоєння іншомовної лексики вважають, що для проникнення іншомовної лексичної одиниці в мову, яка запозичує, достатньо її формальної адаптації, тобто фонетичного та морфологічного оформлення запозичення відповідно до норм мови-реципієнта. Для подальшого ж функціонування та укорінення в новій мовній системі запозичена лексична одиниця повинна пройти етап функціональної адаптації.

Під функціональною адаптацією звичайно розуміють процес уходження іншомовної лексичної одиниці в лексико-семантичну систему мови-реципієнта, становлення та подальшу еволюцію значення іншомовного слова на новому мовному ґрунті. Тому дослідження процесу семантичного освоєння анг-

ломовних правничих термінів повинно базуватись на спостереженнях та аналізі різноманітних змін і зрушень у семантичній структурі, обсязі та характері значень запозичених слів, що можуть супроводжувати процес їх адаптації в мові-реципієнті.

Зауважимо при цьому, що не пов'язуємо в нашому дослідженні ступінь функціонального освоєння англіцизмів з їх функціонуванням у різних мовних стилях та обов'язковою появою у них нових значень на ґрунті української мови. Це пов'язано з особливостями досліджуваних нами лексичних одиниць – термінів. Термін, як відомо, у межах однієї терміносистеми повинен бути однозначним, тобто відповідати лише одному поняттю, тому в термінології не бажана полісемія, і вже зовсім неприпустима багатозначність термінологічних одиниць у межах одного термінологічного поля. Отже, виходячи з цього, для визнання терміна засвоєним на лексико-семантичному рівні української мовної системи вважаємо достатнім семантичну самостійність терміна та наявність його у сфері фіксації або у сфері функціонування певної термінології.

Характерною особливістю процесу освоєння запозичень на рівні семантики є двоплановий характер змін, які при цьому відбуваються. Лексико-семантична система є специфічною порівняно з фонетичною і граматичною. Вона є відкритою і найбільш динамічною, що пояснюється її безпосереднім зв'язком з позамовною дійсністю. Суспільна природа мови та її основна функція – використання в соціумі як комунікативного та гносеологічного засобу, зумовлюють вплив суспільства на потенційні можливості мови. Економічні, політичні та культурні особливості певної епохи відображаються в лексичних новотворах та виявляють, на думку О. Муромцевої, ті мовні тенденції, які розвинуться в майбутньому. І чим важливіша епоха для певного суспільства, чим динамічніші суспільні зміни, тим активніше реагує мова творенням нових слів та розширенням семантичного обсягу відомих слів [35:10]. Проте, поряд з появою новотворів та розширенням семантики наявних у мові слів, відбуваються і прямо протилежні процеси, які виявляються у спрощенні семантичної структури та звуженні значень багатьох слів. Для таких періодів у житті певної нації та в розвитку національної

мови також характерні процеси актуалізації багатьох лексем і, навпаки, переходу певної частини слів до пасивного лексичного фонду мови. Названі процеси безпосередньо пов'язані з розвитком системи понять, тому повною мірою стосуються термінологічної лексики, в тому числі й запозиченої.

Як відомо, лексичне значення не становить якоїсь застиглої, цілісної, одномірної величини. Традиційно у ньому виділяють основне поняттєве значення й низку супровідних елементів – семантичних, денотативних та конотативних. У лексичній системі мови-реципієнта, запозичене слово, намагаючись адаптуватись, починає “відшукувати” місце, яке воно повинне в ній зайняти, що часто супроводжується процесами конкуренції та семантико-функціональної диференціації питомої й запозиченої лексики, результатом чого є або укорінення запозиченої термінологічної одиниці в терміносистемі-реципієнті, або перехід до складу пасивної лексики, і, можливо, навіть її поступове зникнення. Тому, можемо припустити, що, потрапивши в інший контекст, у нове мовне середовище, семантична структура значення цілком імовірно зазнає певних зрушень та змін.

Лексико-семантична система базується на парадигматичних, синтагматичних та епідигматичних відносинах. За теорією системності лексики, слова у своєму семантичному розвитку, на думку російського мовознавця М. Покровського, орієнтуються на лексичні одиниці, які пов'язані з ними парадигматичними та синтагматичними системними зв'язками [25:118–120]. Семантична асиміляція іншомовного слова також супроводжується обов'язковою взаємодією запозичення з питомими термінами, оскільки, за словами Ш. Баллі, “слова ніколи не існують самостійно, і нове слово повинне буде зіткнутися з синонімами й антонімами, значення яких воно до певної міри змінить” [6:28]. У дослідженнях, присвячених проблематиці запозичення, загально визнаною є думка про те, що, пристосовуючись до лексико-семантичної системи мови-реципієнта, запозичені слова займають не пасивну, як здебільшого буває під час їх фонетико-морфологічного освоєння, а навпаки досить активну позицію [35:93]. Запозичені номінативні одиниці впливають на розвиток питомих засобів номінації, бо поява чужого слова час-

то викликає необхідність створення відповідної номінації засобами української мови [10:241]. Це стимулює словотвірну активність мови-реципієнта й досить часто стає причиною різноманітних змін у структурно-семантичній організації терміносистеми та семантико-функціональних характеристиках окремих термінів.

У зв'язку з цим у сучасній лінгвістиці проблема семантичного освоєння слів іншомовного походження розглядається не лише у плані семантичних зрушень у запозичених лексичних одиницях, але й в аспекті змін в самій лексико-семантичній системі мови-реципієнта, що відбуваються під впливом запозичених слів [10:241; 35:93; 19].

Пристосування запозиченого слова до лексико-семантичної системи мови-реципієнта – складний та тривалий процес, який складається з етапів становлення та подальшого розвитку лексичного значення іншомовного за походженням слова в новому мовному середовищі. Оскільки запозичення іншомовної лексики є стосовно мови одночасно і внутрішнім і зовнішнім процесом, лексичні запозичення поділяють на мотивовані, зумовлені внутрішнім розвитком лексико-семантичної структури, і немотивовані, не зумовлені системою [40:63–64].

З огляду на це, семантичне освоєння відіграє, очевидно, провідну роль в асиміляції запозичень у мові-реципієнті, оскільки саме лексико-семантична система визначає подальшу долю запозиченого слова і є “головним регулятором співвідношення свого й чужого в мові” шляхом адаптації запозичених слів, заміни їх питомими синонімами або семантико-функціональної диференціації [40:154–155]. Навіть сама по собі потреба в засвоєнні нових інтернаціональних елементів, за словами І. Білодіда, постає тоді, коли зовнішні чинники їх появи збігаються з внутрішніми потребами та можливостями певної мови [8:40–61]. До того ж, науковці вважають, що будь-який іншомовний елемент, якщо він добре засвоєний, вважається своїм, “і, навпаки, чужим він вважатиметься тоді, коли в його засвоєнні немає ніякої потреби” [24:55].

Потрапивши в лексичну систему мови-реципієнта, запозичені слова починають “відшукувати” місце, яке вони повинні

в ній зайняти. Для того, щоб стати повноправним членом певної терміносистеми, запозичений термін повинен позначати поняття, потрібне тій галузі науки, яку обслуговує ця термінологія, тобто бути мотивованим. Тому становлення лексичної валентності запозичення в терміносистемі мови-реципієнта часто супроводжується процесами конкуренції та семантико-функціональної диференціації питомої й запозиченої лексики, результатом чого є або укорінення запозиченої термінологічної одиниці в терміносистемі-реципієнті, або перехід до складу пасивної лексики і, можливо, навіть її поступове зникнення [43:31]. Дуже важливу роль у цьому процесі відіграють, на наш думку, чинники, які впливали на її входження до терміносистеми, тобто мотиви запозичення.

Отже, розглядаючи процес семантико-функціонального освоєння англомовних запозичень в українській правничій термінології, зупинимось на його основних напрямках:

1) змінах семантичної структури, обсягу та характеру значень терміна в системі мови-реципієнта (епідигматика);

2) змінах, які відбуваються в окремих складниках лексико-семантичної системи мови-реципієнта в результаті взаємодії термінів англійського походження з питомими словами (парадигматика).

2. Зміни в семантичній структурі та значенні англомовних термінів у процесі їх освоєння в системі української правничої термінології

Семантичне освоєння запозиченого слова насамперед передбачає становлення його лексичного значення на ґрунті мови-реципієнта [9:52]. Унаслідок міграції з терміносистеми однієї мови в терміносистему іншої мови, правничі терміни повинні пройти своєрідну спеціалізацію в новій системі юридичних понять. Термінологія будь-якої галузі знань характеризується наявністю внутрішніх зв'язків між системою термінів та системою понять. Потрапивши в терміносистему-реципієнт, запозичена термінологічна одиниця повинна встановити зв'язок із поняттям, матеріальним вираженням якого вона покликана ста-

ти, та відкоригувати лексичне значення й лексико-семантичні зв'язки з іншими термінологічними одиницями цієї терміносистеми. Від цього великою мірою залежить її семантичне освоєння, а отже, і ступінь пристосування до нової мовної системи.

Семантика запозичених слів дуже часто не збігається з семантикою їх прототипів у мові-джерелі. В новій терміносистемі англomовні терміни можуть зберігати своє значення повністю чи частково, або змінювати його, оскільки лексичне значення терміна визначається, з одного боку, місцем слова в певній термінологічній системі, його синтагматичними та парадигматичними зв'язками з іншими лексемами, а з іншого – його предметно-понятійною співвіднесеністю в системі понять мови-реципієнта.

Звичайно відзначаються такі основні типи семантичних змін запозиченої лексеми:

1) спрощення семантичної структури (запозичення слова в одному чи кількох значеннях при його значно ширшій полісемії в мові-джерелі);

2) ускладнення семантичної структури (поява нових значень на ґрунті мови-реципієнта, у тому числі й таких, яких запозичене слово не мало в мові-джерелі);

3) звуження значення запозиченого слова унаслідок його спеціалізації;

4) розширення значення, зумовлене генералізацією відповідного поняття;

5) зміна значення (термін уживається в системі мови-реципієнта у значенні, якого не має відповідне слово в мові-джерелі);

Зміни значеннєвих характеристик запозичених лексичних одиниць найяскравіше простежуються на свого роду квазіінтернаціоналізмах або, як їх ще традиційно називають, на лексичних паралелях. Річ у тім, що ідеальні інтернаціональні форми, як відомо, мають абсолютно тотожні значення в різних мовах. Проте, як свідчать дослідження, на практиці такі ідеальні форми інтернаціоналізмів зустрічаються вкрай рідко, частіше у їх значенні спостерігаються певні зміни. Семантична невідповідність однакових лексичних одиниць у різних мовах може бути

зумовлена тим, що “при прямому запозиченні будь-якого терміноелемента носії різних мов-реципієнтів звертають увагу на різні семантичні ознаки форми, яку вони засвоюють” [21:121]

Характер семантичних змін англіцизмів у системі мови-реципієнта виявляється через порівняння семантичної структури англословного запозичення та його прототипу в мові-джерелі. Семантичні зміни часто відбуваються вже на початковому етапі функціонування нової запозиченої лексичної одиниці в системі мови-реципієнта або в мовах-посередниках, зокрема у словах, які в мові-джерелі є полісемантичними утвореннями. Дослідники відзначають, що багатозначне слово досить рідко запозичується з усіма його значеннями і вже на етапі входження в систему нової мови в більшості англіцизмів спостерігається спрощення семантичної структури [10:255; 30:4, 12].

Уважається, що лексична одиниця запозичується не як матеріально виражена форма словесного знака, а як сукупність зовнішньої та внутрішньої форми слова, тобто форматива і значення, оскільки в кожному конкретному мовному відтворенні реалізується лише одне із значень полісемантичного слова. Л. Щерба з цього приводу зазначав, що “ми маємо стільки слів, скільки фонетичне слово має значень” [62:290–291]. Отже, виходячи з цих міркувань, одиницею запозичення, зокрема в умовах полісемії, слід уважати не слово, а саме значення лексичної одиниці як один з її лексико-семантичних варіантів, у нашому дослідженні – значення певного правничого поняття, яке запозичується разом із формативом – терміном-словом. З цим, мабуть, і пов’язане запозичення слова як правило в одному із значень, що свідчить про спрощення його семантичної структури на ґрунті нової мови.

Це особливо актуально, на нашу думку, для дослідження запозичень з англійської мови, оскільки, як відомо, лексико-семантична система цієї мови характеризується розвиненою полісемією та синонімією, у тому числі й у правничій термінології. Через це в англійській мові у розумінні значення того чи іншого слова значну роль відіграє контекст та уточнюючі елементи. При запозиченні слово втрачає контекстуальне значення та певною мірою десемантизується, що і зумовлює відсутність

стійкості та чіткості у визначенні запозичення на початкових етапах функціонування в системі мови-реципієнта.

Семантична неусталеність запозичених термінів виявляється не тільки у сфері функціонування, але й у сфері фіксації. Досить часто запозичені терміни мають у різних словниках різні дефініції, що визначають те саме поняття, а той самий термін використовується в різних галузях права з однаковою дефініцією, хоча поняття, які він позначає, мають певні відмінності. Екстралінгвістичними чинниками цього явища в термінології є недостатнє освоєння наукового поняття, яке також повинно пройти процес науково-теоретичного осмислення правниками і отримати адекватну юридичну дефініцію.

За нашими спостереженнями, серед усієї кількості англомовних полісемантичних правничих термінів більшість спростили свою семантичну структуру, тобто засвоїлися з одним або кількома значеннями. До одного значення зменшилася, наприклад, семантична структура англомовних правничих термінів: *баратрія*, *бартер*, *афірмація*, *вотинг-траст*, *роялті*, *грант* та ін. При цьому слід зазначити, що іноді слово запозичується у найбільш широкому, узагальненому значенні, однак, частіше відбувається запозичення слова в одному з більш конкретних значень.

Явище спрощення семантичної структури англомовних запозичень в правничій термінології можна простежити на таких прикладах: термін *андерлайнг*, що в українській мові вживається з одним термінологічним значенням: "цінний папір, який лежить в основі опціону і дає право на купівлю-продаж у відповідності з умовами опціонного контракту" [47], в англійській мові має два значення: "*1) головний; той, що лежить в основі 2) переважний (право або цінний папір по відношенню до іншого права та ін.)*" [68]. В одному, до того ж вузькому значенні – "*відмова власника вантажу або судна від своїх прав на застраховане майно на користь страхової організації для одержання від неї повної страхової суми*", в українську мову ввійшов термін *абандон*, який має три значення в англійській правничій термінології: "*1) відмова (від права, претензій) 2) відмова від майна на користь страховика 3) залишення (дружи-*

ни, дитини) – правопорушення батьків або опікунів” [3]. Термін **баратрія**, що має в англійській правничій терміносистемі складну семантичну структуру: “1) (морське право) баратрія 2) зловмисне безпідставне порушення судових справ 3) (шотл.) хабарництво судді, винесення несправедливого рішення, вироку підкупленим суддею 4) (амер.) груба необережність” [3], запозичений українською правничою терміносистемою як термін морського права у значенні “навмисні злочинні дії капітана або команди морського судна, що завдають шкоди судну або вантажу, який перевозиться судном (правопорушення з корисливою метою)” [64].

Давно запозичене з англійської через посередництво російської мови слово **білль**, у мові-джерелі має широко розвинуту полісемію і вживається в 13 значеннях, які так чи інакше стосуються права: “1) позов, позовна заява; 2) судовий наказ; 3) петиція, прохання, заява; 4) білль, законопроект; закон, акт парламенту, законодавчий акт; 5) список; викладення пунктів; 6) зобов’язання, вексель; 7) стаття взаєморозрахунків; 8) рахунок; інвойс; 9) амер. банкнота, казначейський білет; 10) свідоцтво; 11) декларація (напр. митна); 12) підготовлений до підписання монархом патент з призначенням та ін.; 13) проект обвинувального акту” [3]. Українська ж мова запозичила лише одне з них, яке досі знаходиться на периферії правничої терміносистеми української мови, оскільки позначає реалію не властиву українській правовій системі, що і відображається у правничих словниках – “у країнах англосаксонської правової системи: законопроект, що вноситься урядом або членом парламенту на розгляд законодавчого органу, а також назва деяких конституційних актів (Білль про права)” [64].

Як багатозначні, з двома та більше значеннями, засвоїлися терміни, які, однак, порівняно з англомовними відповідниками теж зазнали спрощення своєї лексико-семантичної структури, наприклад: *бонд*, *бенефіціар*, *ваучер*, *андеррайтинг*, *джоббер*, *варант* та ін.

Отже, за даними нашого дослідження, спрощення семантичної структури англомовних термінів на українському мовному ґрунті відбулося у 92% полісемантичних лексем. Серед

них 24% термінів, що частково зберегли складну семантичну структуру і функціонують в українській мові як багатозначні слова. Полісемічними в українській правничій термінології є також 8% термінів, що повністю зберегли складну семантичну структуру (як правило 2 значення). Проте більшість англійських полісемантичних термінів – 76% – увійшла в систему української мови в одному з лексико-семантичних варіантів і ці терміни в системі нашої мови є моносемічними.

Наведені кількісні показники та приклади підтверджують думку про те, що семантична структура запозичення на початковому етапі (стадії проникнення) в основному зазнає спрощення до одного значення. Це певною мірою пов'язано з тим, що поява в певній мові іншомовного слова є як правило відгуком на потреби самої мови, словниковий склад якої, унаслідок зростання семіотичного мінімуму [43:19], потребує поповнення словами у необхідних саме їй значеннях.

Зміни понятійної співвіднесеності термінів-англіцизмів в українському мовному середовищі пов'язані зі змінами в обсязі та змісті значення слова. Найчастіше відбувається звуження або розширення значення слова щодо значення його етимону в мові-джерелі. Звуження значення зазнав термін *роялті*, який в англійській мові позначає “винагороду, яка сплачується за використання чийсь власності заради отримання прибутку”, у тому числі й стосовно авторських прав [67]. В українській правничій терміносистемі цей термін має спеціалізоване значення і позначає лише “винагороду, що виплачується авторові або його правонаступникам за використання творів науки, літератури і мистецтва”, тобто співвідноситься лише з авторськими правами і функціонує лише у галузі авторського права.

Яскравим прикладом становлення значення запозиченого слова в системі мови-реципієнта та семантичних змін, що супроводжують процес семантичної адаптації, є термін *брокер*. В англійській мові він має узагальнене спеціальне значення і виражає родове поняття “комерційний агент, представник, посередник, маклер, комісіонер”. В українській мові значення запозиченого терміна конкретизувалося – “посередник під час укладання різних угод, у тому числі й на біржі” [46], а згодом тер-

мін набув ще більш конкретного значення – *“посередник під час укладання різних угод на біржі, який спеціалізується з певних видів товарів та послуг”* [47]. Матеріали новітніх лексикографічних праць дають підстави стверджувати, що аналізований термін на ґрунті української мови зазнав помітних семантичних зрушень, унаслідок яких сформувалося значення *“окрема особа чи фірма, що спеціалізуються на посередницьких біржових операціях; маклер”* [13]. Конкретизація узагальненого значення та часткові семантичні зрушення у запозиченого терміна відбулися внаслідок звуження поняття, що є результатом звуження сфери його функціонування.

Аналіз словникових дефініцій свідчить про неусталеність значення терміна *брокер* у лексико-семантичній системі української мови, що виявляється в невизначеності його семантичного об'єму та нечіткості меж значення. Зокрема, у Словнику економічних термінів [50] наведена така дефініція: *“особа або фірма, що є офіційним акредитованим посередником у купівлі-продажу товарів, цінних паперів, валюти”*. Банківсько-фінансово-правовий словник [7] подає таке визначення терміна *брокер*: *“Посередник, який на підставі оформленої з клієнтом домовленості сприяє укладанню угод у сфері торгівлі товарами, надання послуг, у біржових операціях з товарами та цінними паперами, фрахтуванні суден. Здійснює зв'язки між зацікавленими сторонами за їх дорученням та за їх рахунок. Брокером може бути окрема особа, фірма або компанія”*. Юридична енциклопедія [64] також подає широке визначення цього терміна – *“Посередник при укладанні договорів, що виступає від імені клієнта, за його дорученням та в його інтересах, діє за рахунок клієнтів, одержуючи за це від них матеріальну винагороду. Брокери спеціалізуються з певного виду товарів або послуг, наприклад: страхування, торгівля металом чи коксом, митні послуги тощо”*. При цьому спостерігається активізація наукового осмислення поняття, вираженого цим терміном. В українській правничій термінології відбулася термінологічна спеціалізація та галузева конкретизація значення цього терміна, який у галузі цивільного права визначається як *“посередник на ринку цінних паперів (фондовій біржі) чи на товарній біржі, який здійснює*

функції купівлі-продажу цінних паперів (біржового товару) чи від імені клієнта та за його рахунок, чи від свого імені та за рахунок клієнта, який здійснює свою діяльність відповідно до агентського договору, договору комісії чи договору доручення” [56], і він поповнив групу термінів на позначення поняття “посередник” мікротерміносистеми договірного права. При цьому Юридична енциклопедія [64] подає термін “біржовий брокер” як окрему категорію, визначаючи його як “фізичну особу, зареєстровану на біржі відповідно до її статуту”.

Таким чином, у даному випадку відбулося, з одного боку, звуження семантичного обсягу запозичення внаслідок спеціалізації поняття та обмеження сфери функціонування відповідного терміна, що відображено у визначеннях, поданих загальнономовними словниками (тлумачними та словниками іншомовних слів), а з іншого боку, виявляється тенденція до генералізації поняття та розширення обсягу значення внаслідок наукового осмислення відповідного поняття, що виявляється у термінологічних дефініціях, наведених у спеціальних словниках. Дослідники вважають, що широта, нечіткість, недостатня диференційованість значень, “... “розмитість” меж значення, невизначеність набору найпростіших смислів, з яких складається значення...”, є типовою семантичною рисою запозичень на етапі входження в нову мовну систему [10:243; 34:96]. Подібна неусталеність відзначена нами в термінах, які порівняно недавно стали повноправними членами української правничої терміносистеми та вступили у стадію засвоєння, зокрема, у термінах *дилер, букмекер, корнер, дистриб’ютор, джоббер, бартер, лізинг* та ін. Точне значення терміна-поняття, як зазначають термінознавці, може бути визначене лише в системі термінів певного термінологічного поля через дефініцію терміна-слова [54:87]. За словами А. Реформатського, “значення терміна визначається його місцем у теорії, а значить і відповідній терміносистемі” [38:121]. Тому, очевидно, важливою умовою семантичного освоєння англomовної запозиченої термінології є наукове осмислення відповідних понять у системі української правничої термінології.

З приводу аналізованого слова *брокер* зауважимо також,

що в англійській мові із стрижневим елементом “*broker*” утворюється певна кількість складних термінів, що виражають видові поняття по відношенню до родового – *broker* і конкретизують значення родового терміна: *bill broker* – вексельний брокер, *chartering broker* – фрахтовий брокер, *commodities broker* – товарний брокер, *custom-house broker* – митний брокер, *discount broker* – вексельний брокер (дисконтер), *exchange broker* – валютний брокер, біржовий брокер, вексельний брокер, *insurance broker* – страховий брокер, *merchandise broker* – брокер, що займається купівлею та продажем товарів, *note broker* – брокер, що виконує операції з оборотними документами, *real-estate broker* – брокер з операцій з нерухомістю, *stock broker* – маклер на фондовій біржі, біржовий маклер. Деякі з цих термінів, запозичені з англійської мови, зберігають в українській мові семантичну структуру та видовий характер свого значення: *bill broker* “вексельний брокер” – *більль-брокер* “біржовий посередник на фондових ринках в операціях з обліку та переобліку векселів”, *stock broker* “маклер на фондовій біржі, який має справу з цінними паперами та акціями” – *стокброкер* “брокер, який виступає посередником між продавцями і покупцями цінних паперів”. Терміни на позначення інших видових понять, властивих терміносистемі англійського права, що конкретизують родові – “*broker*”, утворені в системі української правничої термінології сполученням питомих термінів із запозиченим терміном *брокер*, які співвідносяться як означальне з означуваним: *митний брокер*, *страховий брокер*, *біржовий брокер* та ін.

Слід зауважити, що в українській мові до термінологічної мікросистеми на позначення поняття “*посередник*” з англійської мови також увійшли і активно вживаються терміни *дилер*, *дистриб’ютор*, *трейдер*, *ріелтер*, *джербер*, *скелпер*, які позначають поняття, що є видовими у відношенні до питомих термінів *посередник*. Такий тип запозичень може позитивно вплинути на розвиток досліджуваної терміносистеми, оскільки дає можливість уникнути полісемії, яка в термінології не бажана.

Звуження значень на українському мовному ґрунті знали, за нашими спостереженнями, також англомовні запозичення *хайджекер*, *хайджекін*, *кілер*, *дерілікт*, *абандон*, *імпіч*

мент, гайринг, хеджування, мерджер, елект, рекетир, рекет, грант, роялті, афірмація, андерайтинг, скелпер та ін., що, поряд з іншими чинниками, безпосередньо пов'язано зі спеціалізацією відповідного поняття та звуженням сфери функціонування терміна.

Розвиток словникового складу сучасної української мови відбувається й за рахунок актуалізації певної частини пасивного лексичного фонду. Дослідники зазначають, що серед актуалізованої лексики поряд із власне українською окрему нечисленну групу становлять давні безпосередні чи опосередковані запозичення. Одним із чинників цього процесу є денотативно-конотативна переорієнтація лексичних одиниць, під якою мають на увазі зміну у вживанні слів, що відбувається внаслідок того, що лексеми, які раніше позначали зарубіжну або дореволюційну (1917 року) дійсність, починають використовуватися для номінації понять української реальності кінця ХХ ст. [53:20]. Серед них є і певна частина англомовних запозичень. Сьогодні спостерігаємо активізацію англіцизмів *бізнес, бізнесмен, брокер, білл-брокер, менеджер, копірайт, субвенція, букмекер, лобі, лобіст, лобізм, корупція, страйк, локаут, фактор, пул, бойкот, дивіденд, доміциль, імпічмент, концерн, рекетир, рекет, трейдер* та ін., які все частіше використовуються для позначення понять української правничої дійсності. Це пов'язано зі зростанням актуальності, суспільної вартості відповідних реалій унаслідок розвитку суспільних відносин і разом з тим зі змінами у правовій системі України.

Значна частина запозичень з англійської мови, що стосується правничої термінології, увійшла в українську мову за часів існування і протистояння двох ідеологій, двох політичних систем: капіталістичної і соціалістичної. Вплив екстралінгвальних чинників на процес освоєння проявився у тому, що запозичений термін часто набував більш вузького значення, передусім через наявність ідеологізованих компонентів і оціночних елементів значення. До того ж, саме через це він не міг бути віднесений до сфери термінології, оскільки в мові-реципієнті відбувалася його функціонально-стилістична переорієнтація.

Так, наприклад, нещодавно актуалізований англомовний

термін *бізнес* в англійській мові тлумачиться як “1) *справа, заняття; професія; 2) господарська, торгово-промислова діяльність; 3) торгово-промислове підприємство; фірма; 4) правочин; 5) цивільний обіг*”, а в українській мові, згідно з матеріалами лексикографічних джерел [49], мав дефініцію з негативною конотацією і стосувався лише дійсності капіталістичного світу – “комерційна, біржова або підприємницька діяльність як джерело наживи в капіталістичному світі”. У сучасних умовах відбувається розширення семантичного обсягу та зміна ідеологічних конотацій багатьох англомовних запозичень унаслідок співвіднесення з реаліями або поняттями нової дійсності і одночасно змінюється їх стилістична віднесеність, що взагалі характерно для суспільно-політичної термінології, частину якої становить термінологія права. Сьогодні термін *бізнес* називає наявну і в Україні “економічну, комерційну, біржову або підприємницьку діяльність, спрямовану на отримання прибутку” [13] і зафіксований у спеціальних словниках з науковими дефініціями, які свідчать про повне семантичне освоєння цього терміна в українській правничій термінології: “діяльність юрид. і фіз. осіб у сфері виготовлення, придбання, продажу товарів або надання послуг в обмін на інші товари, послуги, гроші з метою одержання прибутку чи певної вигоди” [64], “будь-яка організована законна економічна діяльність, що використовує товарно-грошові відносини та базується на підприємстві і головною метою якої є отримання прибутку” [50:40] та “справа, заняття, яке приносить дохід, підприємницька діяльність” [56]. По суті, термін *бізнес* у своєму сучасному значенні максимально наближається до значення та стилістико-функціональних характеристик його прототипу у мові-джерелі й узагалі в інтернаціональній термінології.

Зникнення відтінку пейоративності та оціночності, який набули англомовні запозичення на ґрунті української мови, розширення сфери їх функціонування унаслідок співвіднесення запозиченого терміна з відповідним поняттям, властивим способу життя нашої держави, можна простежити також на прикладі терміна: *концерн* – “об’єднання підприємств різних галузей промисловості, банків і т. ін. Під спільним фінансовим кері-

вництвом як одна з форм капіталістичних монополій” [48], “об’єднання підприємств різних галузей промисловості, банків і т. ін. під спільним фінансовим керівництвом як одна з форм монополій” [13], “об’єднання підприємств різних галузей народного господарства, учасники якого втрачають право власності на засоби виробництва і вироблений продукт, а головна фірма здійснює за іншими учасниками об’єднання фінансовий контроль” [22], “статутне об’єднання промислових, транспортних і торгових підприємств, наукових організацій, транспорту, банків тощо на основі повної фінансової залежності від одного або групи підприємств. Діють на основі договору та статуту, який затверджується їх засновниками або власниками. Концерн є юридичною особою, реєструється у порядку, встановленому для підприємств, не відповідає за зобов’язання підприємств, які входять до його складу, а підприємства не відповідають за зобов’язаннями концерну” [64].

Поряд з актуалізацією та денотативно-конотативною переорієнтацією, пов’язаною зі зміною негативних ідеологічних конотацій на нейтральні, у багатьох випадках відбувається термінологізація англомовних запозичень на ґрунті української мови. Явище переходу англомовних термінів, що зазнали в українській мові детермінологізації та існували на рівні загальноновживаної мови, у терміносистему української правничої мови можна назвати “повторною термінологізацією” запозичених термінів, що відбувається вже в системі мови-реципієнта. На сучасному етапі розвитку української правничої термінології відбувається активний процес наукового осмислення правниками нових юридичних понять, а також багатьох актуалізованих. У процесі термінологізації запозичень у системі української мови тлумачення загальноновживаного слова набуває додаткових сем на позначення спеціальних ознак реалії правової сфери і перетворюється на дефініцію, а отже стає повноправним членом терміносистеми української правничої мови.

Зазначені явища можна також простежити на прикладах англомовних запозичень: *букмекер, бізнесмен, спонсор, брифінг, кіднепінг, імпічмент, білль-брокер, детектив, корупція, локаут*, що були зафіксовані в україномовних словниках до

1970 р., однак знаходились на периферії досліджуваної терміносистеми, або взагалі відносились до загальноновживаної лексики. Зокрема, термін *імпічмент*, який Я. Голдованський через рідковживаність відносить до “спорадизмів”, оскільки він позначав реалію капіталістичного світу і мав негативно-оцінну семантику [15:20], утратив негативну маркованість і в новітній лексикографічній літературі позбавлений будь-якої конотації та має визначення, які співвідносять його з реаліями правових систем багатьох держав світу, у тому числі й України: “за конституціями ряду країн – процедура притягнення до суду (відповідальності) вищих службових осіб (президента, міністрів) у випадках порушення ними законів даної країни. Наслідком імпічменту є звільнення з посади, відставка” [47], “спеціальні, підтверджені на законодавчому рівні, правила притягнення до відповідальності; відкликання з посади вищих службових осіб держави” [44], “процедура залучення вищих посадових осіб до суду парламенту з метою позбавлення їх повноважень” [13]. Правничі словники української мови наводять такі дефініції: “у ряді країн (Великобританія, США, Україна та ін.) законодавчо встановлений особливий порядок притягнення парламентом до відповідальності та судового розгляду справ про порушення конституції та за скоєння злочинів вищих посадових осіб, включаючи виборного главу держави – президента” [45], “за конституціями ряду держав – процедура притягнення парламентом до відповідальності вищих посадових осіб у випадку вчинення ними певних злочинів” [64].

У сучасній юридичній науці поняття *імпічмент* визначається по-різному. Авторитетний американський юридичний словник дає таке трактування: “*Імпічмент – це розгляд у квазі-політичному суді кримінальної справи, порушеної проти державного службовця*” [66]. Українська правнича наука поняття “*імпічмент*” трактує як “парламентську процедуру, пов’язану з позбавленням президента недоторканості у зв’язку з вчиненням ним певного злочину, що супроводжується усуненням його з поста” [64]. Саме процедуру усунення Президента України з поста Верховною Радою в разі вчинення ним державної зради або іншого злочину визначено ст.111 Конституції України як

імпічмент. Таким чином можна говорити про повне лексико-семантичне освоєння англіцизму *імпічмент* системою української мови та терміносистемою права, про що свідчить його закріплення в законодавстві України.

До екзотизмів на початку свого функціонування в системі української мови належали також терміни *брифінг*, *букмекер* та *кіднепінг* [15:19], що на сучасному етапі є невід'ємною частиною словникового складу української мови та входять в українську терміносистему права: *букмекер* – “особа, яка приймає грошові ставки під час гри у тоталізатор, головним чином на скачках та перегонах” [56], *кіднепінг* – “викрадення людей (переважно дітей) з метою отримання викупу шляхом вимагання та шантажу” [64], *брифінг* – “інформаційна зустріч офіційних осіб або політичних та громадських діячів з представниками ЗМІ, яка проходить, як правило, без питань представників ЗМІ” [64]. Аналізовані терміни є складниками правничої терміносистеми української мови, зокрема, терміносистем цивільного – *букмекер*, кримінального – *кіднепінг* та міжнародного права – *брифінг*, хоча термін *кіднепінг* законодавчо не закріплений і функціонує лише у правничій науці.

Терміни *бізнесмен* та *спонсор*, запозичені з англійської мови, де вони мали термінологічне значення і не мали оцінної семантики, в українській мові довгий час функціонували на рівні усного та писемного мовлення як розмовні лексичні одиниці та у сфері фіксації мали негативне забарвлення. Словник української мови подає таке визначення лексеми *бізнесмен* – “великий ділок, комерсант, підприємець (ню-йоркські бізнесмени)” [49]. У словниках останніх років аналізоване запозичення вже фіксується у значенні, що називає реалію, властиву й українському суспільству: “великий ділок, комерсант, підприємець; людина, яка робить вигідну справу (бізнес)” [13], хоча в розмовній мові все ще інколи присутній негативно-оцінний відтінок (*бізнесмен* – ділок).

Поряд з цим спостерігається явище термінологізації цієї лексичної одиниці, що входить спочатку до складу економічної термінології, втрачаючи при цьому відтінок негативності: “комерсант; підприємець, який займається бізнесом” [50], “особа,

яка має власний бізнес і привласнює прибуток” [22]. На сучасному етапі аналізований термін, осмислений правничою наукою, входить також до терміносистеми українського національного права, що підтверджується дефініціями, зафіксованими спеціальними словниками, в яких з’являються семантичні ознаки правового поняття – компоненти значення “суб’єкт права” та “правовий статус”: *“головний суб’єкт бізнесу; особа, яка організує вигідну справу з метою одержання прибутку і має правовий статус”* [64], *“підприємець, фіз. особа – основний суб’єкт ринкової економіки, метою діяльності якого є вишукування і використання нових можливостей отримання прибутку, пов’язаних із опануванням нових ринків, випуском нових товарів (послуг), виробничими технологіями, новими організаціями”* [56].

Термін **спонсор** також зазнав термінологізації унаслідок поступового наукового осмислення відповідного поняття і увійшов до складу правничої терміносистеми української мови у значеннях: *“1) поручитель, гарант (напр., гарант позики); 2) особа чи організація, які матеріально підтримують будь-яку діяльність без одержання від неї прибутку з метою популяризації винятково свого імені (назви), торгової марки; підрядчик; рекламодавець”* [13]. Спеціальні словники подають такі визначення аналізованого терміна: *“юридична або фізична особа, яка фінансує будь-який захід безплатно або з частковою оплатою”* [50], (цивільне право) *“фізична або юридична особа, яка бере участь у фінансуванні будь-якого заходу. Спонсорство здійснюється, як правило, в рекламних цілях без участі в доходах, які отримуються”* [56].

Англiцизми *локаут*, *корупція*, *детектив*, *брокер*, *білл-брокер*, *парламент* також перейшли з пасивного словникового складу української мови до активного, а потім, пройшовши етап осмислення в юридичній науці та набувши наукового юридичного визначення, увійшли в українську терміносистему права [64]. Наприклад: **локаут** – *“закриття підприємств і масове звільнення робітників з виробництва як одна з форм класової боротьби буржуазії проти робітничого класу (1957)”* [49] – *“закриття власниками підприємств своїх підприємств та масове звільнення робітників як засіб боротьби із страйками”*

[47] – “закриття підприємств і масове звільнення робітників з виробництва” [13] – “тимчасове зупинення роботодавцем виконання основних обов’язків щодо трудового правовідношення, тобто обов’язків надавати роботу і сплачувати зарплату з наступним поновленням виконання цих обов’язків після досягнення роботодавцем поставленої мети. Локаут визнається, як і страйк, крайнім заходом захисту інтересів. В Україні чинним законодавством локаут не передбачено” [64].

При цьому спостерігається також розширення семантичного обсягу значення порівняно зі значеннями, властивими цим термінам на початковому етапі їх лексико-семантичного освоєння та набуття ними термінологічної визначеності в межах правничої терміносистеми. Прикладом розширення обсягу значення, яке відбулося унаслідок співвіднесення його з явищем, властивим нашій країні, може бути також давнє запозичення **парламент**. Термін *парламент* був запозичений як назва законодавчого органу Великої Британії, а на сучасному етапі цей термін має значення: 1) *виборний (частково або повністю) законодавчий орган*; 2) *переносно – найменування найвищого представницького органу будь-якої країни (навіть якщо там вони мають свої назви як, наприклад, Верховна Рада в Україні)*. Разом з розширенням значення, яке відбулося унаслідок генералізації поняття, у даному випадку спостерігається також збільшення кількості значень цього терміна в українській мові, тобто розширення семантичної структури запозичення в мові-реципієнті. Отже, поряд із зменшенням кількості значень під час запозичення у досліджуваному матеріалі спостерігається й прямо протилежне явище, а саме – виникнення в моносемічних термінів додаткових значень.

Полісемія є важливим об’єктом дослідження функціонального освоєння запозичень на лексико-семантичному рівні мови-реципієнта. Поява у запозичених слів значень на ґрунті нової мови визначається у науковій літературі як ознака їх повного освоєння. Термінологічні одиниці у цьому відношенні виявляють певну специфіку. Термін як член певної терміносистеми, який є виразником наукового поняття, пов’язаного з відповідною галуззю науки, повинен мати в ній обмежений, чітко ви-

значений зміст. Тому серед термінознавців загально визнаною є думка, що термін у межах певного термінологічного поля повинен бути моносемічним.

Слід зазначити, що полісемія у правничій термінології, як і в термінології взагалі, має певні особливості. Залежно від сфери функціонування значень полісемантичного терміна в терміносистемі права, науковці виділяють різні типи полісемії [59:70]. Коли термін використовується з різними значеннями в різних галузях права, це галузева внутрішньосистемна багатозначність. У межах певної галузі права знак стає однозначним. Таким чином, галузева багатозначність обмежується функціонально і не викликає негативних наслідків. Однак, існують багатозначні терміни, значення яких не визначаються галузевою співвіднесеністю, зокрема це стосується полісемії термінів, які звичайно відносять до загальноюридичних термінів, що функціонують з усіма значеннями в одній або у кількох галузях права. Такий різновид полісемії в термінології неприпустимий.

Теза про небажаність, а інколи навіть неприпустимість, явища полісемії в термінологічній лексиці особливо стосується правничої термінології, яка функціонує в законодавстві і повинна мати чітке тлумачення. Проте результати аналізу правничих термінів англomовного походження доводять, що, як і в багатьох інших терміносистемах української мови, у правничій термінології функціонує певна кількість багатозначних лексем. Однак лише кілька правничих термінів англomовного походження ускладнили свою семантичну структуру та розвинули полісемію на українському мовному ґрунті за рахунок термінологічних значень, яких немає у прототипів відповідних термінів у мові-джерелі: *парламент, імплементація, електорат, донація, короборація*.

Ускладнення семантичної структури запозичених термінів унаслідок появи нових, невластивих мові-джерелу, значень відбувається як на основі метафоричного переносу назви з одного явища на інше, оснований на асоціації за схожістю, так і метонімічного переносу за суміжністю. Метафоричне переконання та виникнення нового значення спостерігається, зокрема, у термінів: *адмоніція*, який в українській мові вживається

ся на означення правничих понять: 1) *факт пред'явлення боржникові боргової розписки*; 2) *дисциплінарне зауваження, попередження керівника підлеглому щодо відповідальності*, а в англійській мові має загальнозживане значення “*попередження*” та як правничий термін уживається у значенні “*попередження судді підсудному, який був звільнений від подальшого переслідування за скоєний злочин*” [67].

На основі метонімічного переносу “*ціле – частина*”, “*назва дії – назва правової підстави для здійснення дії*” виникли значення термінів: *електорат*, що в англійських словниках зафіксований у значенні “*склад виборців; усі ті, хто має право голосувати на політичних виборах*”, крім запозиченого значення “*взагалі всі ті, хто має право голосувати на виборах*”, отримав значення “*сукупність виборців, що голосують за яку-небудь політичну партію або кандидатуру*”; *донація*, що в англійській мові позначає “*дар; передавання в дар*”, крім запозиченого значення “*передавання в дар, пожертвування*”, розвинув ще одне значення: “*документ про дарування, дарча*”.

Проте слід зазначити, що випадки виникнення нових значень в англійській мові внаслідок їх детермінологізації, а у сфері правничої термінології вони є поодинокими, що пов'язано, на нашу думку, насамперед з особливостями термінологічної сфери.

3. Зміни на рівні лексико-семантичної парадигматики

З погляду внутрішньої організації словниковий склад української мови “*являє собою не довільну сукупність відповідних одиниць, а упорядковану за певними закономірностями системної організації єдність словесних знаків*” [55:126]. Системний характер лексики виявляється в різноманітних зв'язках і відношеннях між лексичними одиницями, зокрема на рівні лексико-семантичної парадигматики. Такі традиційні лексико-семантичні категорії, як синонімія і гіпо-гіперонімія, які складають основу системності лексики, у сучасній науково-лінгвістичній літературі аналізуються з погляду парадигматич-

них відношень між відповідними лексичними одиницями. При цьому виділення лексико-семантичних парадигм ґрунтується на узагальненні закономірностей взаємозв'язків між одиницями словникового складу на основі певних типів взаємовпорядкування або ієрархії.

Системний характер процесу запозичення виявляється найбільшою мірою під час лексико-семантичного освоєння іншомовного слова, оскільки останнє набуває нового оформлення лише в системі і за допомогою засобів іншої мови, мови-реципієнта [51:235]. Освоєння іншомовної лексики, зокрема процес пристосування запозичень до нової лексико-семантичної системи, супроводжується певними змінами на парадигматичному рівні. Іншомовне слово під час лексико-семантичної адаптації не тільки зазнає впливу мови, яка запозичує, а й само впливає на неї, стимулюючи розвиток питомих слів та зумовлюючи перерозподіл у межах лексичних мікрогруп, що формуються на основі певних семантичних стосунків.

Ідеальне співвідношення “одне значення – одне поняття” існує в мові рідко і термінологія не є винятком. На сучасному етапі розвитку у зв'язку з розширенням понятійного апарату терміносистема права поповнюється запозиченнями, що спричиняє появу нових термінів-синонімів типу “запозичене слово – питомий термін”. Тому випадки співіснування питомих терміна та запозичення з іншої мови, які функціонують як синоніми, заслуговують на особливу увагу. Зауважимо, що у групі синонімічних термінів такого типу, зокрема у сфері функціонування, як свідчить наше дослідження, перевага сьогодні віддається іншомовним словам. На нашу думку, пояснити цю особливість мови можна тільки за умови системного підходу до вивчення лексичних запозичень, тобто приймаючи до уваги процеси взаємодії питомих та запозиченої лексики, аналізуючи зміни, які при цьому відбуваються. Вивчення лексико-семантичних парадигматичних відношень термінів дає можливість глибше зрозуміти сутність системних відношень термінологічних одиниць, встановити парадигматичні зв'язки між термінами та виявити процеси руху слів усередині терміносистеми. Такі дослідження мають велике значення для визначення шляхів подолання сино-

німії у сфері термінології та імпульсів подальшого розвитку терміносистеми, оскільки лексико-семантична парадигматика пов'язана з варіюванням та відбором лексем і значень у процесі функціонування мови.

Проблема синонімії термінологічних одиниць ще далека від свого розв'язання і є предметом дискусії у науковій літературі [11:61]. Зокрема, залишається невирішеним питання про сутність явища синонімії в термінології. У науковій лінгвістичній літературі синоніми в загальноживаній мові класифікують за ступенем синонімічності (тотожності, близькості, взаємозамінності значень) на абсолютні, або повні, і часткові, а відповідно до виконуваних функцій на ідеографічні, або семантичні, стилістичні та семантико-стилістичні [25:123]. При цьому, багато дослідників-термінологів, аналізуючи спеціальну лексику, дотримується думки, що в термінології наявний лише один різновид синонімії, що значно рідше зустрічається серед загальноживаних слів – абсолютна синонімія, називаючи абсолютними синонімами різнокореневі слова-терміни, що виражають те саме поняття. Ряд учених називає синонімію в термінології дублетністю [16; 33; 57]. Деякі дослідники вважають, що мова йде про дублетність тільки в тому випадку, коли збігаються всі компоненти значення синонімів [27:104]. Під рівнозначними синонімами у нашому дослідженні розуміємо лише однакову предметно-логічну співвіднесеність слів, яка не виключає існування у них певних семантико-функціональних особливостей. Терміни-синоніми, як відомо, навіть якщо вони виражають те саме поняття, можуть різнитися семантичною структурою, частотністю вживання, мати відмінності у сполучуваності, сфері використання та ін. Необхідно також зазначити, що термін у процесі використання його як засобу пізнання може змінювати структуру та характер свого значення, унаслідок чого збільшується чи зменшується ступінь його синонімічності з відповідними термінами [36:180].

Абсолютні синоніми у природно сформованих терміносистемах, до яких ми відносимо і досліджувану нами систему правничих термінів, як свідчать спостереження дослідників, відносяться здебільшого до типу “запозичене слово – українська

лексична одиниця”, хоча наявні й дублетні одиниці серед питомо української лексики. Тому, на нашу думку, не можна класифікувати синоніми, враховуючи лише генетичні ознаки термінів [див. 32:163], оскільки серед пар “запозичене – національне” є не лише дублети. У дослідженні вважаємо синонімами не тотожні, а близькі за значенням терміни, які мають інваріант – значення, спільне для двох або більше понять, і які є синонімами на понятійному рівні. Тотожні ж за значенням правничі терміни розглядаємо як дублетні утворення.

На думку багатьох дослідників [5; 26; 57], синонімія у сфері термінології – негативне явище, оскільки термінологічна синонімія ускладнює фахове спілкування та розуміння наукового тексту. Ми дотримуємося точки зору тих дослідників, які все ж таки вбачають в існуванні термінів-синонімів певні позитивні риси, вважаючи термінологічну синонімію органічним семантичним процесом при формуванні терміносистеми, який сприяє семантичному розвитку терміносистеми в цілому і передбачає її неологізацію та системне удосконалення [11; 27; 36; 41]. До того ж, наше дослідження показало, що серед термінологічних пар “запозичення – питомий термін”, які іноді помилково відносять до розряду термінологічних дублетів, переважають родо-видові стосунки, і англіцизми використовуються для уточнення родового поняття, вираженого питомим терміном, або навпаки для узагальнення значень ряду видових термінів. Родо-видові відношення, що існують між термінами-поняттями, тобто на понятійному рівні [32:149], на нашу думку, часто стають основою виникнення синонімічних відношень між термінами-словами за межами терміносистеми. Подібні терміни мають спільне лексичне значення і сприймаються мовцями поза терміносистемою права як абсолютні синоніми, в той час як їх термінологічні значення в системі правничої мови не збігаються повністю. В основі відношень між ними є певні поняттєві зв’язки, які виникають унаслідок співвіднесення видових понять з родовим поняттям більш високого рівня, тобто гіпогіперонімічні зв’язки. Гіпонімія (її ще називають квазисинонімією) охоплює родо-видові відношення в лексико-семантичній системі і є сукупністю семантично однорідних одиниць, які на-

лежать до одного класу [25:125]. Явище гіпонімії досить близьке до синонімії, що, очевидно, і зумовлює помилкове ототожнення багатьох англomовних термінів-гіпонімів з питомими гіперонімами, або навпаки, в основі чого лежить, на наш погляд, спрощене, поверхове розуміння сутності наукового юридичного поняття, зведення його до рівня лексичного значення загально-вживаного слова.

Як зазначалося раніше, певна кількість англomовних термінів функціонує в українській правничій термінології поряд із семантично подібними українськими термінами. Як правило, подібні квазісинонімічні стосунки обмежуються відношеннями між двома термінологічними одиницями. Зокрема, у сфері функціонування правничої термінології як абсолютні синоніми вживаються терміни *дилер* і *посередник*, *дефолт* і *невиконання грошових зобов'язань*, *дисконт* і *знижка*, *ріелтер* і *агент з продажу нерухомості*, *траст* і *довірче товариство*, *відчуження* і *алієнація*, *вердикт* – *вирок*. Однак при цьому слід розрізняти такі різновиди синонімії, як абсолютна синонімія (дублетність) і часткова (понятійна) синонімія (ідеографічні або семантичні синоніми), а також вирізняти терміни, що знаходяться у гіпогіперонімічних стосунках. За словами Ю. Апресяна, “серед множини слів, які звичайно, називають синонімами, слід розрізняти лексичні синоніми у вузькому розумінні слова і квазісиноніми” [4:220]. Таке розрізнення особливо важливе при дослідженні термінологічних синонімів, оскільки для термінології характерна розгалужена система родо-видових стосунків і семантично подібні терміни часто сприймаються як тотожні, хоча позначають різні видові поняття і є не синонімами, а гіпонімами та гіперонімами, зокрема *дилер* – *посередник*, *дисконт* – *знижка*, *відчуження* – *алієнація*. Що ж до “синонімічних” пар “*дефолт* – невиконання грошових зобов'язань”, “*ріелтер* – агент з продажу нерухомості”, “*оферта* – пропозиція укласти договір”, “*баратор* – особа, винна у баратрії”, то питомі відповідники до запозичених термінів, уважаємо, є лише поясненнями їх значення, а не дублетними термінологічними одиницями. До того ж, у перекладознавчих дослідженнях висловлюються думки, що при дослідженні різномовних правничих терміноло-

гій слід ураховувати, що “у праві національне концептуально превалує над інтернаціональним, а абсолютні еквіваленти є скоріше винятком, ніж правилом” [60:292].

Як приклади необґрунтованих запозичень, які є, на думку науковців, дублетними утвореннями до питомих термінологічних одиниць, наводяться, наприклад, англіцизми: *бартер* – обмін, *брокер* – посередник, *дилер* – торговець, агент із продажу, *кілер* – убивця на замовлення, *трайдер (трейдер)* – гуртовий покупець, спекулянт, *грант* – офіційне надання, дар, *ноухау* – уміння, знання справи, *лідер* – провідник та ін. [див. 58:151]. На думку автора статті, приклади з якої були щойно наведені, англomовний термін *тендер*, ужитий в українському контексті: “перед початком робіт влаштовано традиційний тендер серед півтора десятка будівельних фірм Львівщини”, природно було б замінити так: “десяткові будівельних фірм офіційно запропоновано розподілити між собою роботи”. Отже, дослідниця вважає, що висловлювання “офіційна пропозиція розподілити роботи” є повноцінним еквівалентом запозиченої термінологічної одиниці *тендер*, яка, до речі, має таке визначення: “1) форма розміщення замовлення на яку-небудь роботу, яка передбачає визначення виконавця шляхом конкурсного відбору кращої тендерної пропозиції (оферти) за критеріями, що встановлюються замовником // Конкурс на право виконання яких-небудь робіт; 2) фін. бланк з пропозицією визначених вимог, послуг, що розсилається організатором торгів потенціальному учасникам; 3) торги, у т.ч. міжнародні, що влаштовуються з метою найбільш вигідного продажу чого-небудь; 4) письмова пропозиція відносно поставки товарів за строковим контрактом” [13]. Таким чином запропоновано замінити термін, що позначає науково осмислене поняття, багатослівним сполученням, яке не відповідає науковому змісту поняття, оскільки поняття *тендер* визначається як “конкурс за право отримання певного замовлення” і не передбачає “розподілу”.

Слід зауважити, що на думку Ю. Апресяна, синоніми і квазісиноніми мають визначатися у суто семантичних термінах, тобто факт синонімічності двох одиниць повинен визначатися шляхом порівняння їх тлумачних значень, у даному разі – тер-

мінологічних дефініцій, а не на основі тотожності або подібності лексичних значень [4:117]. Лексеми: *провідник; офіційне надання, дар; уміння, знання справи; гуртовий покупець, спекулянт; офіційна пропозиція розподілити роботи*, не відповідають змісту понять, які позначають в українській правничій термінології наведені англомовні терміни. Тому, незважаючи на важливість формування терміносистеми права на національній основі, вважаємо негативним явищем заміну запозичених термінів подібними утвореннями, що не відповідають головному критерію терміна – дефінітивності. Те саме можна сказати й стосовно інших наведених вище “синонімів”. Зокрема, *бартер* є різновидом *обміну*, а отже, між цими термінами існують гіпогіперонімічні стосунки.

Як свідчить аналіз фактичного матеріалу, інколи іншомовні терміни зберігають свої позиції у правничій терміносистемі при наявності українських синонімів. Це пояснюється, на нашу думку, тим, що іншомовні лексеми часто відповідають основним вимогам до термінів більшою мірою, ніж питомі терміни. Проаналізовані нами питомі лексеми – переважно складні слова або словосполучення, у яких обмежені можливості подальшого словотворення. Багатослівні описові звороти, що подаються у словниках як відповідники до запозичених термінів, очевидно, є не термінами, а лише поясненнями значень поданих термінів, що є засобом введення терміна в новий контекст: *кіднепінг* – “*викрадення людини з метою викупу*”.

Ще однією причиною збереження обох слів у мові є неідентичність комплексу значень, зокрема тоді, коли один із термінів-синонімів багатозначний. Оскільки синоніміка протидіє розвитку багатозначності, запозичення дуже часто використовуються з метою зменшення полісемії питомих термінів. Зокрема, це виявляється у формуванні родо-видових відношень у системі правничих понять. Так, наприклад, англомовні терміни *хайджекін* і *кіднепінг* та питомий – *викрадення*, на нашу думку, є термінами, між якими існують гіпо-гіперонімічні стосунки, оскільки термін *викрадення* вживається в українській правничій термінології як узагальнене поняття стосовно викрадення будь-чого. Тому нові англомовні запозичення *кіднепінг* та

хайджекін можна вважати щодо українського терміна видовими, оскільки вони конкретизують поняття і різняться семою “об’єкт викрадення”.

Доречним в українській правничій терміносистемі, на нашу думку, є також англomовний термін *алієнація* – 1) *відчуження майна*; 2) *операція щодо зміни власника (акції, капіталу, цінності), тобто передавання майна, що належало одній особі, у власність іншій* [44]. Його відповідник в українській мові, термін *відчуження*, скалькований з російського *отчуждение*, покриває своєю семантикою всі прояви такого далеко неоднорідного явища, як “передача майна і права власності на нього”. У спеціальних словниках подано таке визначення цього поняття: “відчуження майна – у цивільному праві один із способів здійснення власником правомочності розпоряджатися належним йому майном шляхом передачі цього майна у власність іншій особі (може відбуватися за волею власника на основі договору (купівлі-продажу, дарування, міни), а у випадках передбачених законом – усупереч волі власника, тобто в примусовому порядку” [64]. Український термін *відчуження* є, очевидно, загальним і обіймає поняття: добровільне (платне та безоплатне) та примусове (з відшкодуванням вартості та безоплатне) відчуження, тоді як у терміносистемах правничої мови багатьох європейських країн з розвиненою економікою та різноманітними формами власності і господарювання, у тому числі й англійської, ці поняття чітко розмежовуються і позначаються різними термінами. Саме з метою розмежування цих понять науковці пропонують повернути до правничого обігу питомі терміни *перевласнення* – добровільне відчуження та *вивласнення* – примусове відчуження, які функціонували в українській правничій літературі та правничих словниках у 20-х – 30-х рр. Проте слід зазначити, що на позначення поняття “відчуження майна усупереч волі власника, тобто в примусовому порядку, у випадках передбачених законом”, теж вживаються два видові терміни: *реквізиція* – примусове відчуження майна (у разі стихійного лиха, аварій, епідемій, епізоотій) з виплатою вартості майна та *конфіскація* – безоплатне вилучення майна у власника за рішенням (вироком) суду як санкція за вчинення правопорушення або при звер-

ненні стягнення на це майно за зобов'язаннями власника” [64]. Отже, термін *алієнація* за системними характеристиками органічно входить до мікротерміносистеми на позначення поняття *відчуження майна*.

Нами виявлено також ряд термінів, які хоч і мають інваріантне значення, однак відрізняються значеннєвими компонентами, утворюючи гіперо-гіпонімічну мікроструктуру: *оренда* – *лізинг* – *тайринг* – *рентинг* – *чартер* [див. також 42]. Ці терміни відрізняються семами “об’єкт оренди” та “термін оренди”. Український термін *оренда*, який свого часу теж був запозичений нашою мовою, має ширше значення ніж відповідні аналізовані запозичення і є родовим, класифікаційним поняттям цієї термінологічної мікросистеми. Те саме можна сказати і про синонімічний ряд: *посередник* – агент – *ріелтер*, *трейдер*, *дис-триб’ютор*, *дилер*, *брокер*, *джеббер*, *скелпер*.

При цьому варто зазначити, що деякі англомовні терміни переважають українські термінологічні одиниці, що позначають те саме поняття, частотою вживання і фіксуються в лексикографічних джерелах як основні, а питомі відповідники подаються поряд з ними в дужках, або використовуються в дефініції, наприклад: *бартер* – система *обміну*, у якій товари та послуги обмінюються без оплати грошима (натуральний обмін) між державами, фірмами, підприємствами у період нерозвинених товарних відносин або неусталеності валют; *бенефіціар* (*вигодонабувач*) – особа, яка одержує вигоду від діяльності довірчих власників. Бенефіціаром можуть бути, як довіритель майна, так і інші, визначені довіртелем, особи [56].

Аналіз наукових дефініцій термінів, що стосуються понять *бартер* та *обмін*, дає підстави вважати, що названі терміни є понятійними синонімами, а не дублетними утвореннями. Зокрема, спеціальні правничі словники подають такі визначення: “*договір міни* (*бартер*) – договір, кожна із сторін якого зобов’язується *передати іншій стороні у власність певне майно*” [56], “*договір міни* – вид цивільного договору, за яким сторони *обмінюють одне майно на інше*” [64]. Проте, поняття *бартерна угода*, хоча і визначається як “*договір міни*, в т.ч. у галузі зовнішньоекономічних відносин, за яким *кожна із сторін зо-*

бов 'язується передати у власність іншій стороні один товар в обмін на інший" [64], є дещо ширшим, ніж лише обмін товарами. За бартером можна обмінювати також і послуги і роботи, тобто "договір бартеру, на відміну від традиційного договору міни, може укладатися не лише стосовно майна, але й стосовно послуг і робіт" [56]. До бартерних операцій Закон включає також "будь-які види погашення (заліку) взаємозаборгованості між сторонами господарських операцій без проведення грошових розрахунків". Виняток становлять лише випадки "міждержавного клірингу, що провадиться за рішенням Президента або Кабінету Міністрів України" [64]. Отже, за визначенням словників, бартерні угоди (операції) є різновидом договору міни, "зокрема в зовнішньоекономічній діяльності" [64] і терміни бартер, обмін та кліринг є понятійними синонімами. До речі, загальномовні словники [49; 13] подають як абсолютний синонім терміна кліринг словосполучення безготівковий розрахунок, що насправді не є таким, оскільки кліринг є лише одним із видів безготівкових розрахунків, який "ґрунтується на зарахуванні банками взаємних платіжних вимог сторін, між якими ведуться розрахунки" [56].

Зауважимо, що аналізовані терміни, зокрема термінологічна пара "бенефіціар – вигодонабувач", фіксуються у спеціальних словниках також у різних словникових статтях. Так, Юридична Енциклопедія подає ці терміни з такими дефініціями: бенефіціарій – вигодонабувач, особа, на користь якої укладається угода (т.з. угода на користь третьої особи) і яка не бере безпосередньої участі в її укладанні; вигодонабувач – особа, яка отримує вигоду від майна, переданого у довірче управління. Вигодонабувач зазначається установником довірчого управління у відповідному договорі. Вигодонабувач не може бути довірчим управителем [64]. При цьому словник фіксує також термін бенефіціарій трасту (як "окремий випадок бенефіціарія"), яким, згідно із законодавством багатьох держав світу, може бути будь-яка юридична чи фізична особа (і реальна, і та, що може з'явитися у майбутньому), на користь якої укладається угода про застосування трасту". Наведена дефініція англomовного терміна вказує на те, що він є абсолютним

синонімом питомого “*вигодонабувач*”.

Як дублетні термінологічні одиниці наведені у Словнику цивільного права також питомий та англомовний терміни “*довірча власність – траст*”: *довірча власність (траст)* та *траст (довірча власність)* – система майнових та (або) фінансових відносин між засновником трасту, довірчим власником та бенефіціаром (вигодонабувачем, тобто особою, в інтересах якої здійснюються трастові операції) [56]. Юридична енциклопедія теж подає аналізовану термінологічну пару як два рівноправних абсолютних синоніми: *довірча власність, траст* – система фідуціарних, тобто заснованих на довірі, майнових відносин [64]. Проте в інших лексикографічних джерелах знаходимо дещо інше визначення англомовного запозичення *траст*, зокрема: “*траст – одна з форм реалізації договорів доручення, де повірений діє за рахунок і в інтересах довірителя, а також зобов’язується за винагороду виконувати певні юридичні дії (особливо поширена у довірчих товариствах – трастових компаніях)*” [65], “*траст – 1) довірче управління, угода на передачу власності якій-небудь особі, яка управляє нею на користь іншій особі; 2) тип стосунків між клієнтом і фінансовою організацією, фірмою щодо охорони і захисту інтересів клієнта (траст-компанія – компанія, яка виконує посередницькі функції для фізичних і юридичних осіб)*” [13]. Аналіз наведених словникових дефініцій, а також той факт, що в Українському законодавстві немає поки що достатньої визначеності поняття “*довірча власність*” [64], дозволяють припустити, що поняття, які позначаються термінами *довірча власність* і *траст*, можуть бути не тотожними, отже, і відповідні терміни не є дублетами.

Досить часто ототожнюються англомовні запозичення і питомі терміни, які насправді позначають різні поняття, однак різниця між ними, що відображається у відповідних дефініціях, відчутна лише для правників. Зокрема, термін *бізнес* ширший змістом ніж споріднене з ним *підприємництво* або *підприємницька діяльність*, оскільки охоплює відносини між усіма учасниками ринкової економіки і включає діяльність не лише підприємців, а й споживачів, найманих працівників, державних структур [64]. Яскравим прикладом помилкового ототожнення зовсім різних

понять є підміна терміна *вердикт* питомим – *вирок*: “*вердикт* – *вирок, ухвала (переважно суду присяжних)*” [49; 13]. Синонімами аналізованого запозичення укладачі словників вважають також лексему “присуд”: *вердикт, присуд, вирок* [39]. В Україні у зв’язку з відсутністю суду присяжних термін “вердикт” у законодавстві не вживається, але побутує у публіцистиці як синонім “вироку суду”. Аналіз дефініцій в юридичних словниках доводить, що ці терміни позначають зовсім різні поняття, пор.: “**вердикт** – рішення колегії присяжних засідателів стосовно питань, що ставляться перед ними відповідно до чинного процесуального законодавства, і в першу чергу основного питання – вини підсудного у скоєнні злочину. Вердикт є підставою для винесення головуючим суддею *вироку*” та “**вирок** – рішення суду першої чи апеляційної інстанції про винність чи невинність підсудного у скоєнні злочину і застосування або незастосування до нього покарання” [64]. Конституцією України (ст. 127) передбачено запровадження суду присяжних і термін “вердикт” має можливість стати загальноживаним і у вітчизняній юриспруденції, зайнявши вільну клітинку в мікротерміносистемі на позначення поняття “ухвала суду”: *вердикт – вирок – присуд – рішення*, та спростивши при цьому семантичну структуру полісемантичного українського терміна *вирок* [див. 14].

Серед давніх і нових термінологічних запозичень з англійської мови в українській правничій термінології є слова, що перебувають на початковому етапі входження в терміносистему української правничої мови і зовсім не освоєні семантично, оскільки мають дублети серед питомої термінології: *авторське право – копірайт; авторський гонорар – роялті; прецедентне право – комен ло; товариство з обмеженою відповідальністю – лімітед компані, лімітед*. Деякі з них зустрічаються у сфері фіксації (словниках), однак, за нашими спостереженнями, майже не вживаються у відповідних галузях правової науки та сферах правозастосування. Зокрема, термін *комен ло* фіксується словником іношомовних слів, однак в юридичних словниках до українського терміна *прецедентне право* або *загальне право* подається лише англійський прототип – “*common law*”, що свідчить про неосвоє-

ність цього терміна як в лексико-семантичному, так і формальному планах. Термін *limited* зафіксовано в Словнику іншомовних слів (2000) – “*обмежена відповідальність компанії, товариства, банку за зобов’язаннями*” [47] та у спеціальному термінологічному словнику [7] – “*термін, який позначає обмежену відповідальність по зобов’язаннях*”. Але у словнику цивільного права аналізоване запозичення також подається лише як прототип питомого терміна, який вживається в українській правничій термінології на позначення цього поняття – “*товариство з обмеженою відповідальністю*”, що видається нам за своїми системними характеристиками більш прийнятним для української терміносистеми права, оскільки існує також термін “*товариство з додатковою відповідальністю*” (довірче товариство).

До запозичень, які подаються у сфері фіксації поряд з семантично подібними питомими лексичними одиницями, відносяться також терміни: *менеджмент* – *управління*; *суїцид* – *самогубство*; *клайм (клеймс)* – *претензія*; *айденті-кіт* – *ідентифікаційний комплект*; *електорат* – *виборці*; *журі* – *суд присяглих, присяглі засідателі* та ін., що позначають одне поняття і мають тотожні дефініції. Такі запозичення вважаємо ще не повністю засвоєними лексико-семантичною системою української мови, хоча у сфері функціонування в більшості випадків перевага сьогодні віддається англomовним одиницям.

Крім названих нами причин збереження іншомовних лексичних одиниць, синонімічних питомим термінам або термінологічним словосполученням, важливим чинником є стратегічний напрям розвитку правничої термінології, який полягає в розумному поєднанні пуристичних тенденцій та тенденцій до інтернаціоналізації термінологічного складу української мови. Розвиток держави і суспільства вимагає негайних відповідей на велику кількість питань, у тому числі й у мовно-термінологічній сфері. Дуже часто слова українського походження переобтяжені асоціаціями, загальнозживаними значеннями тощо. Для їх закріплення як однозначних юридичних термінів, очевидно, потрібен більш тривалий час ніж для запозичених слів, тим більше, якщо мова йде про терміни-інтернаціоналізми.

4. Перехід економічної лексики, запозиченої з англійської мови, до складу правової та особливості її лексикографічної репрезентації у правничих словниках

Розвиток України на демократичних засадах приводить до зростання впливу права на життєдіяльність держави, суспільства й особистості та розширення його функціонування за рахунок збільшення кількості різноманітних сфер суспільного життя, що регулюються законом. Однією з цих сфер і, на наш погляд, найважливішою, є економіка. Все це, безумовно, присутньо впливає на розвиток і функціонування правничої термінології української мови.

Як свідчить аналіз англійських запозичень в українській правничій термінології, великий відсоток цих термінів функціонує в тих галузях права, які регулюють суспільно-економічні відносини як на національному, так і на міжнародному рівні, зокрема у терміносистемах господарського, підприємницького, фінансового, банківського, біржового, податкового, митного права, деяких галузях цивільного права, як-от: договірне, зобов'язальне та авторське право, а також у багатьох галузях міжнародного права, зокрема міжнародного економічного, торгового та морського. При цьому спостерігається процес активного входження у правничу мову англійської спеціальної лексики, що відбувається власне в межах української термінології шляхом переходу номінацій з однієї терміносистеми в іншу. Це стосується передусім економічної, фінансової та банківсько-кредитної термінології.

Проблема взаємодії терміносистем економіки та права стала останнім часом об'єктом посиленої уваги дослідників не тільки української, але й інших мов, зокрема англійської [37:137; 20], що свідчить про універсальність та глобальність цього явища. У науковій літературі навіть виділяють економічно-правову [37:137] або юридично-економічну термінологію [20:14], що сформувалася на межі кількох наук. На думку дослідників, фактично відбувається становлення “міжкатегоріальної економіко-юридичної термінологічної системи, яка абсор-

бує термінологію цих двох метамов, сприяючи утворенню між-дисциплінарного юридично-економічного дискурсу, ознаками якого на лінгвістичному рівні є категорії економічного змісту у поєднанні з категоріями юридичного (чи навпаки)” [20:14]. Існує навіть науковий напрямок – *юрекономіка*, який вивчає, з одного боку, економічне забезпечення правового регулювання господарської діяльності, а з другого, – правове забезпечення економічної діяльності [28:34]. Про взаємодію терміносистем цих наук свідчить і термінологічний склад сучасних економічних та правничих словників [пор.: 64 та 47]. Однак, це не означає, що становлення української економічно-правової термінології почалося лише наприкінці ХХ ст. (90-ті рр.). Цей хронологічний період можна вважати початком наукового усвідомлення та теоретичного обґрунтування відповідної термінології, який характеризується її активним кількісним та якісним розвитком. Початок формування цієї терміносистеми дослідники відносять до давньоруського періоду (X – XIII ст.), а другу половину XIX – початок ХХ ст. вважають періодом первинного наукового осмислення мовного матеріалу [37:138]. Подібні висновки роблять і дослідники англійської термінології економіко-правової сфери. Зокрема у дослідженні І. Гумовської зазначається, що “генезис термінологічних транспозицій, зокрема входження юридичної термінології в економічний дискурс” простежується вже у староанглійських текстах, в економічній термінології середньовіччя, у давньогерманських мовах, що, очевидно, пов’язано з прагненням надати економічній діяльності, економічним стосункам правового, законодавчого чи інструктивного змісту [20:14].

З юридичної точки зору, суспільно-економічна сфера – це насамперед сфера правовідносин між учасниками тих чи інших економічних ситуацій. Відносини, що виникають у процесі господарської, економічної та фінансово-банківської діяльності, є не тільки економічними, вони також носять і характер правових, оскільки регулюються правовими нормами. Зокрема, економічні відношення у сфері власності дістають юридичне закріплення у праві власності, яке виникає внаслідок правового регулювання відповідних економічних стосунків. Таким чином,

поняття, пов'язані з виникненням та зміною права власності та інших прав, позначають правовідносини, суб'єкти і об'єкти цих правовідносин (*бартер, алієнація, приватизація, дивіденди, акція, ліцензіар, бенефіціар, траст, ноу-хау* та ін.). Подібне відбувається і у сфері зобов'язальних, договірних, торговельних, виробничих та інших стосунків.

З огляду на це, правничу термінологію, яка номінує різноманітні поняття, пов'язані зі сферою суспільних відносин в різних галузях економіки, можна об'єднати в тематичні групи, що відображають різні типи економічних відносин: договірні, торговельні, розрахунково-кредитні, митні, науково-технічні та інші послуги, авторське право тощо. Відносини в межах цих економічних ситуацій регламентуються, в основному, цивільним законодавством, оскільки в їх основі лежить зміна майнових прав – прав власності – як результат реалізації тих чи інших економічних відносин, та окремими законодавчими актами. Головно в межах цих лексико-тематичних груп правничої термінології нами й зафіксовано більшість англомовних термінів, що функціонують одночасно в економічній та правничій термінології української мови.

У процесі розвитку наукової мови, у тому числі й української, унаслідок посилення інтеграції наук узагалі спостерігається тенденція до взаємопроникності, інтерференції терміносистем різних галузей науки та запозичення термінів з однієї терміносистеми в іншу [20:8; 36:163]. При цьому дослідники відзначають, що запозичення іносистемного терміна може відбуватися або шляхом використання терміна в його відомому значенні, або шляхом переосмислення. У багатьох випадках термін під час засвоєння певною наукою або набуває в ній нового значення, частково втрачаючи старе, притаманне йому в терміносистемі-джерелі, або зазнає повної десемантизації, позначаючи зовсім інше поняття. Однак більшість термінів повністю зберігає свою семантику і навіть має тотожні дефініції [20:14]. Перехід терміна з терміносистеми-джерела у терміносистему-реципієнт, тобто міграція в інше термінологічне поле, зумовлює зміну його інтенції і екстенції [54:136], що часто приводить до втрати вихідної точності та однозначності терміна. Як зазнача-

лося, точне значення терміна-поняття може бути визначене лише у системі певного термінологічного поля через дефініцію терміна-слова. [38:121]. Тому, безперечно, важливою умовою входження термінів в терміносистему права є наукове осмислення відповідних понять у системі української правничої термінології та надання їм відповідних дефініцій. При цьому слід зазначити, що формування поняття в новій терміносистемі – це тривалий і складний процес, тому семантичне освоєння англійських термінів, запозичених правничою лексикою з мови економічних наук перебуває на початковому етапі і дефініції термінів, зафіксовані у правничих словниках, не завжди відображають юридичний зміст відповідного поняття.

З другого боку, визначення понять в законодавчих актах не завжди повністю відображають їх економічний зміст, хоч деякі дослідники вважають необхідною умовою термінологічну адекватність юридичного та економічного тлумачення господарських явищ та процесів [31:12]. На наш погляд, означені розбіжності – явище цілком закономірне, оскільки юридична та економічна природа багатьох понять різна, тому значення відповідних економічних термінів може змінюватися разом з розвитком поняття, набуваючи нового юридично-економічного змісту.

Як приклад можна навести термін “акція”, який в економічній науці позначає “*нематеріалізований майновий інтерес у майні товариства*”, а з правової точки зору є “*обіговим документом, правовим актом встановленої форми, який виражає цей інтерес*”. Як правове поняття “акцію” можна визначити як “*договір часткової участі акціонера в статутному фонді товариства*”. Економічним змістом зазначеного договору є умови про дивіденди, про частину виручки від реалізації майна товариства, що припиняється, про ціну акції як вартості права часткової участі. Правовим змістом є те, що акція становить правову форму договору і є посвідченням права участі та членських прав акціонера [63]. Спостерігаються також випадки нерозрізнення деяких правничих термінів, які вживаються в економічному контексті, що свідчить про недостатнє усвідомлення відповідних понять в економічній науці. Зокрема, терміни “влас-

ність на акцію” та “володіння акцією” в економічному контексті, як правило, вживаються у тому самому значенні, але з юридичної точки зору їх слід розрізняти [65].

У межах нашого дослідження неможливо охопити всі аспекти даного явища, тому, розглядаючи освоєння англомовних запозичень на семантичному рівні української мови, розглянемо лише семантичні зміни, які супроводжують процес термінологічної міграції досліджуваних лексем у систему правничої термінології. Методикою дослідження є порівняння термінологічних дефініцій у правничих та економічних лексикографічних джерелах, визначення семантичних змін та ступеня зберігання спеціального значення на основі компонентного аналізу. При цьому враховуємо, що лексикографічні джерела, використововані для порівняння, повинні бути однотипними, оскільки вони забезпечують однаковий тип тлумачення.

При визначенні особливостей взаємодії названих терміносистем та переходу економічної термінології до системи правової лексики відзначаємо такі характерні риси репрезентації відповідних одиниць у різних галузевих словниках: 1) значення терміна, поданого у двох словниках, повністю збігається; 2) терміни є омонімами (при цьому омонімія не обов'язково є наслідком переходу терміна з однієї галузевої термінології до іншої); 3) у словниках представлені різні значення багатозначного терміна (термін входить до двох терміносистем з різними значеннями); 4) зміни в дефініції при збереженні понятійного ядра значення (ступінь збереження або втрати економічного змісту, способи визначення і вираження правового характеру поняття).

Частина проаналізованих англомовних термінів при переході з економічної терміносистеми у правничу повністю зберігає свою семантику та має тотожні дефініції. Наприклад, в економічних та юридичних словниках повністю збігається значення та дефініції термінів: *кліринг* “система безготівкових розрахунків за продані товари, цінні папери та надані послуги, заснована на зарахуванні взаємних вимог сторін, що беруть участь у розрахунках” [22; 64]; *стагнація* “(ек.) застій у виробництві, торгівлі та інших галузях економіки” [50], “(юр.) за-

стій у виробництві, торгівлі тощо” [56]; **спонсор** “(ек.) юридична або фізична особа, яка фінансує будь-який захід безоплатно або з частковою оплатою” [50], “(юр.) фізична або юридична особа, яка бере участь у фінансуванні будь-якого заходу. Спонсорство здійснюється, як правило, в рекламних цілях без участі в доходах, які отримуються” [56]. Подібна тотожність спостерігається також у визначенні термінів: *інсайдер*, *алієнація*, *акламація*, *дисконт*, *грантор*, *оферта*, *овербот*, *оверсолд*, *нотифікація*, *демередж*, *ленд-ліз*, *зелена карта (грин-кард)*, *офшор*, *букмекер* та ін.

Однак, слід зазначити, що для певної частини англомовних термінів досить важко впевнено визначити ступінь вірогідності переходу, оскільки існує можливість паралельного запозичення терміна двома терміносистемами або переходу з економічної термінології в юридичну чи навпаки. Деякі терміни в економічній терміносистемі мають дефініції, що вказують на приналежність їх терміносистемі права. Тому, вірогідним є те, що частина англомовних термінів, зафіксованих в економічних словниках, позначає суто правничі поняття, зокрема, *форвардний контракт*, *партнершип*, *алієнація*, *акламація*, *джентльменська угода*, *абандон*, *афідевіт*, *зелена карта (грин-кард)*, *дефолт*, *інкорпорація*, *ірейта*, *ковернот*, *кондомініум*, *корупція*, *лобізм*, *нотис*, *опціон*, *рекет*, *рекетир*, *чартер*, *тайм-чартер*, *лімітед*, *левереджліз*, *моніторинг*, *вестинг*, *інсайдер*, *кондомініум* та ін. У таких випадках важко чітко визначити факт та напрямок переходу. З іншого боку, наведені вище приклади демонструють факт фіксації в юридичних словниках економічних термінів, які не мають у своїх дефініціях компонентів, що розкривали б суто правову природу відповідного поняття (*стагнація*, *крос-курс*, *овердрафт*, *овербот*, *оверсолд*, *демпінг*, *чек*, *менеджер*, *світч*, *пул*, *банкомат*, *дедвейт*, *овербот*, *оверсолд* та ін.). Це свідчить, на наш погляд, про недостатнє наукове осмислення відповідних понять та явищ в терміносистемі-реципієнті, зокрема правничій термінології, що у багатьох випадках можна пояснити, очевидно, недавнім часом їх запозичення.

Зауважимо, що терміни можуть мати в аналізованих терміносистемах неоднакову кількість значень і збігатися лише

одним або кількома з них. Наприклад: термін **франшиза** має в економічній термінології 5 значень [344], але лише одне з них представлено в терміносистемі права: “(ек.) умова страхового договору, за якою страхувальник звільняється од відшкодування збитків, що не перевищують певного розміру” [50], “(юр.) передбачене умовами страхування звільнення страхувача від відшкодування збитків, які не перевищують певного розміру” [56]. Термін **чартер** як одиниця економічної лексики має 2 значення, одне з яких фіксується в лексикографічних джерелах як елемент правничої мови [(юр.) див. 39]. Пор.: **чартер** – “(ек.) транспортний документ, договір фрахтування морського чи повітряного судна або його частин, свого роду оренда транспортного засобу на певний рейс або термін” [50]; **чартер** – “(юр.) різновид договору перевезення морським і повітряним транспортом” [65], “договір про морське або повітряне перевезення вантажів, а також пасажирів, укладений між власником транспортного засобу (фрахтівником) і наймачем (фрахтувальником) на оренду всього транспортного засобу або його частини на певний рейс або термін” [13]. З меншою кількістю значень у правничій мові функціонують також терміни *лістинг*, *абандон*, *джербер*, *грант*.

Слід зауважити, що дефінітивні визначення проаналізованих термінів, подані в лексикографічних джерелах правничої термінології, при загальній близькості змісту можуть характеризуватися різним ступенем збереження або втрати економічного змісту, розбіжностями в кількості компонентів значення (більш розгорнуте або менш розгорнуте пояснення значення) та змінами порядку їх розташування, структури дефініції, що, очевидно, не змінює основного значення терміна. Наприклад, у дефініції економічного терміна **менеджмент**, репрезентованій в Економічній енциклопедії, наведено детальний опис економічного змісту поняття: “наука про управління сучасним підприємством, установою, основним змістом якої є комплекс наукових принципів, методів стимулювання та організаційних важелів впливу на дії людей, використання різноманітних ресурсів з метою досягнення тактичних і стратегічних цілей організації” [22], тоді як дефініція аналізованого терміна у правничих слов-

никах відображає лише сутність поняття, не деталізуючи його значення: “система управління сучасним виробництвом, заснована на використанні наукових методів управління” [64]. Англомовний термін **офшор** у терміносистемі правничої мови втрачає акцентуацію семи “економічна мета”, натомість правнича дефініція містить семантичний компонент “правовий режим”: **офшор** – “(ек.) фінансові центри, які залучають іноземний капітал через надання спеціальних податкових та інших пільг іноземним компаніям” [22]; **офшор** – “(юр.) центри спільного підприємництва, які надають пільговий режим фінансово-кредитних операцій в іноземній валюті для іноземних резидентів” [23].

Отже, під час вторинної ідеалізації в новій системі знань та лексикографічного опису у спеціальних словниках правничої термінології спостерігається тенденція до втрати економічними термінами вказівок на “економічну природу поняття”, або до передавання лише економічної сутності без детального аналізу “економічного змісту поняття”. Подібне можна простежити також на інших прикладах, зокрема: термін **джентльменська угода** визначається в Економічній енциклопедії як “неофіційна, неформальна господарська угода між підприємцями, що передбачає спільні дії з метою отримання додаткового (монопольного, спекулятивного) прибутку” [22], а в юридичній термінології – “прийнята в міжнародній практиці назва договору, укладеного в усній формі, що не позбавляє юридичного значення обов’язки, які накладаються на його учасників, але забезпечення виконання джентльменської угоди на випадок їх оспорювання сторонами є більш складним” [64]. У правничій дефініції цього терміна відсутні компоненти значення, які б вказували на економічну природу аналізованого поняття або деталізували його економічний зміст.

З іншого боку, загальні тенденції семантичних змін, що виникають унаслідок пристосування економічних термінів до термінологічної системи правничої мови, відображаються у змістові дефініцій у вигляді появи універсальних компонентів термінологічного значення, додаткових сем, що позначають спеціальні ознаки реалії правничої сфери та відображають пра-

вовий зміст економічного поняття. Визначення і вираження правового характеру поняття здійснюється за допомогою вказівки у дефініції на: “галузь права” (*ембарго, джентльменська угода*); “правову мету” (*аудит, лістинг, кредитна картка, коверкот*); “суб’єкт та об’єкт” (*бізнес, бізнесмен, бенефіціар, локаут, корупція, грант, ваучер, аудит, ліцензіар, консалтинг, локаут*); “правовий статус” (*експорт, дилер, дистриб’ютор, аудитор, бізнесмен, концерн, бенефіціар, ліцензіар, дилер, дистриб’ютор*); “правовий характер відносин між суб’єктами” (*ліцензіар, грант, аудит, консалтинг, брокер, дистриб’ютор, локаут*); “правові наслідки” (*ліцензіар, ваучер, корупція, бенефіціар, ліцензіар, локаут*); “правові підстави” (*аудитор, аудит, концерн, бенефіціар, ліцензіар, консалтинг, брокер, дистриб’ютор*); “правові межі” (*аудит, концерн, ковернот, бенефіціар, дистриб’ютор*); “відношення до закону” (*бізнес, корупція*); “законодавче закріплення” (*експорт, лізинг, аудит, аудитор, корпорація, локаут*) та ін. Наведемо лише кілька яскравих, на наш погляд, прикладів того, як одне і те ж поняття репрезентує різні сторони свого значення – економічну та правову природу, визначаючись у системі термінів різних наук.

Правниче визначення терміна **експорт** характеризується, порівняно з його визначенням в економіці, детальною диференціацією об’єктів, що експортуються, та вказівкою на правовий статус території, з якої вивозяться товари, та галузь законодавства, яка визначає правила експорту, з одночасною втратою компонентів, що вказують на економічну природу поняття, пор.: “(ек.) вивезення за кордон товарів, проданих іноземним покупцям і призначених для продажу на іноземних ринках або для переробки в інших країнах. В основі експорту – рівень розвитку продуктивних сил, міжнародний поділ праці, природні умови. Головним критерієм експорту товарів – є перетин кордону економічної території країни товаром” [22] та “(юр.) вивезення товарів, послуг, технологій та ін. з митної території країни за кордон. В Україні правила експорту визначаються Митним Кодексом України” [64].

Юридичне осмислення поняття **локаут** відобразилося на структурі та складі компонентів дефініції терміна в терміносис-

темі права, пор.: “(ек.) тимчасове закриття підприємства, зупинка виробництва і масове звільнення робітників з метою запобігти або припинити страйк, перешкодити створенню профспілки або змусити профспілку чи страйковий комітет пом’якшити свої вимоги” [22] та “(юр.) тимчасове зупинення роботодавцем, виконання основних обов’язків щодо трудового правовідношення, тобто обов’язків надавати роботу, сплачувати зарплату з наступним поновленням виконання цих обов’язків після досягнення роботодавцем поставленої мети. Локаут визнається, як і страйк, крайнім заходом захисту інтересів. В Україні чинним законодавством локаут не передбачено” [64]. На правовий характер поняття вказують семи “суб’єкт дії”, “правові наслідки дії” та “законодавче закріплення”.

Вираження значення у термінах правничої науки також відрізняє дефініцію терміна *бенефіціар* (*бенефіціарій*) у лексикографічній репрезентації в правничих словниках: **бенефіціар** – “(ек.) особа, яка отримує гроші” [305] та “(юр.) вигодонабувач, особа, на користь якої укладається угода і яка не бере безпосередньої участі в її укладанні” [64].

Надання юридичного характеру економічному поняттю шляхом визначення його правової природи і вираження її у відповідних юридично значущих компонентах значення, а саме конкретизації та акцентування на “правовому призначенні (меті)”, “правових межах (рамках)”, “суб’єкті дії”, “правовому статусі”, “законодавчому закріпленні”, спостерігаємо також у термінах: **кредитна картка** – “іменний грошовий документ, що засвідчує наявність у відповідній установі рахунку власника цього документа і дає право на ...” [64], **бізнес** – “діяльність юридичних і фізичних осіб” [64], **бізнесмен** – “підприємець, фізична особа – основний суб’єкт ринкової економіки” [56] та “підприємець ..., головний суб’єкт бізнесу, який має правовий статус” [64], **аудитор** – “суб’єкт підприємницької діяльності; за українським законодавством це – фізична особа, громадянин України, що на професійній основі займається наданням виключно аудиторських послуг на підставі отриманих кваліфікаційних сертифікату та ліцензії на право зайняття аудиторською діяльністю” [56], **аудит** – “перевірка публічної (тобто

такої, що не становить комерційної таємниці і визначена законодавством для надання користувачам та публікації)... інформації ... з метою визначення достовірності ... і відповідності чинному законодавству та встановленим нормативам (Закон України “Про аудиторську діяльність”)” [56], **ковернот** – “документ, що посвідчує страхування ... як підтвердження укладання договору страхування, ... не може замінити поліс” [64], **лістинг** – “процедура допуску цінних паперів до торгівлі на організованому фондовому ринку. Правила лістингу встановлюються для того, щоб захистити майнові інтереси приватних інвесторів” [64], **консалтинг** – “діяльність ... здійснюється фізичними або юридичними особами і регулюється відповідними договорами (угодами) між замовником консультативних послуг та їх виконавцем” [64], **гранти** – “передаються громадянами, юридичними особами, а також міжнародними організаціями ... на умовах, передбачених грантодавцем. Гранти надаються безкоштовно і без повернення” [64] та ін.

У наведених термінах відбулася спеціалізація значення, пов'язана з їх пристосуванням до системи правничих понять. Явище зовсім іншого характеру, а саме семантичну еволюцію, що пов'язана із виникненням у межах терміносистеми-реципієнта нового поняття на базі існуючого економічного, спостерігаємо на прикладі терміна **маркетинг**. Спочатку аналізований термін перейшов у терміносистему права зі значенням, тотожним значенню в економічній терміносистемі, пор.: “(ек.) система організації та управління діяльністю фірми з розробки (конструювання) нових видів товарів, їх виробництва і збуту на основі всебічного вивчення ринку та потреб споживачів з метою отримання прибутку” [22] та “(юр.) комплексна система заходів з організації виробництва та збуту товарів чи послуг, орієнтована на потреби потенційних покупців і отримання максимального прибутку” [64]. Однак в останні роки поняття маркетингу стало застосовуватися й у сфері права як **право маркетингу** – “сукупність норм, що регулюють рух товарів від виробника до споживача” [64]. Ці норми належать до різних сфер законодавства (наприклад, цивільного – договірнього, агентського; антимонопольного – у частині, присвяченій регулюванню

недобросовісної конкуренції; законодавство про ціноутворення, якість товарів, захист прав споживачів та ін.), але об'єднані в системі *права маркетингу* єдиною правовою і практичною метою. В системі правничої термінології на основі економічного поняття виникає власне правовий термін зі своїм специфічним для даної галузі знань значенням, який використовується на позначення юридичного поняття.

Література

1. Акуленко В.В. Головні історичні джерела лексичних інтернаціоналізмів в українській мові / В.В. Акуленко // О.О. Потебня і деякі питання сучасної славістики. – Х.: Вид-во Харк. ун-ту, 1962. – С. 128-144.

2. Алексеев М.П. Англия и англичане в памятниках московской письменности XVI – XVII вв. / М.П. Алексеев // Учен. зап. Ленингр. ун-та. Сер. историч. наук. – 1947. – Вып. 15. – С. 43-111.

3. Андрианов С.Н. Англо-русский юридический словарь / [уклад. С.Н. Андрианов та ін.]. – М.: Рус. яз. при участии ТОО “Рея”, 1993. – 509 с.

4. Апресян Ю. Лексическая семантика. Синонимические средства языка / Ю. Апресян. – М.: Наука, 1974. – 367 с.

5. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов / О.С. Ахманова. – М.: Сов. энциклопедия, 1969. – 605 с.

6. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка / Шарль Балли. – М.: Иностр. лит., 1955. – 416 с.

7. Банківсько-фінансово-правовий словник-довідник / [авт.-упоряд. Л.К. Воронова]. – К., 1998. – 288 с.

8. Белодед И.К. Интернационализмы в современных языках / И.К. Белодед // Интернациональные элементы в лексике и терминологии. – Х.: Вища школа. Изд-во при Харк. ун-те, 1980. – С. 7–9.

9. Беляева С.А. Английские слова в русском языке XVI – XX вв. / С.А. Беляева. – Владивосток: Изд-во Дальневосточного ун-та, 1984. – 108 с.

10. Биржакова Е.Э. Очерки по истории лексикологии

русского языка XVIII в. Языковые контакты и заимствования / Биржакова Е.Э, Войнова Л.А., Кутина Л.А. – Л.: Наука, 1972. – 430 с.

11. Боярова Л.Г. Терміни-синоніми як об'єкт термінографії (на матеріалі ринкової термінології) / Л.Г. Боярова, О.А. Покровська // *Vocabulum et vocabularium: сб. науч. трудов по лексикографии.* – Х., 1996. – Вып. 3. – С. 60–62.

12. Брицин М.Я. Юридическая терминология в восточнославянской письменности до XV века: автореф. дис... д-ра филол. наук / М.Я. Брицин. – Каменец-Подольский, 1966. – 38 с.

13. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [ред.-уклад. В.Т. Бусел]. – К.; Ірпінь: ВТФ “Перун”, 2001. – 1440 с.

14. Воробйова С. Російсько-українсько-англійський словник правничої термінології / [уклад. С. Воробйова та ін.]. – К., 1994. – 553 с.

15. Голдованський Я.А. Етапи розвитку слів іншомовного походження в лексичній системі мови-реципієнта (на матеріалі англіцизмів) / Я.А. Голдованский // *Іноземна філологія.* – 1983. – № 69. – С. 17–21.

16. Головин Б.Н. Лингвистические основы учения о терминах / Б.Н. Головин, Р.Ю. Кобрин. – М., 1987. – 105 с.

17. Горобець В.Й. Розвиток термінології права в українській літературній мові XIV – XVIII ст. / В.Й. Горобець // *Мовознавство.* – 1984. – № 3. – С. 57–65.

18. Гринчишин Д.Г. Из спостережень над адміністративно-юридичною лексикою в українських грамотах XIV – XV ст. / Д.Г. Гринчишин // *Дослідження і матеріали з української мови.* – К., 1962. – Т. 5. – С. 51–60.

19. Гриценко С.П. Лексичний вплив як чинник динаміки структури мови-реципієнта (на матер. латинських запозичень укр. пам'яток кінця XVI – XVII ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.15 / С.П. Гриценко. – К., 1999. – 19 с.

20. Гумовська І.М. Англійська юридична термінологія в економічних текстах: генезис, дериваційні та семантикофункціональні аспекти: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня

канд. філол. наук: спец. 10.02.04 / І.М. Гумовська. – Львів, 2000. – 18 с.

21. Д'яков А.С. Основи термінотворення: Семантичний та соціолінгвістичний аспекти / Д'яков А.С., Кияк Т.Р., Куделько З.Б. – К.: Вид. Дім “КМ Academia”, 2000. – 218 с.

22. Економічна енциклопедія: В 2 т. – К., 2000.

23. Зюнькін А.Г. Фінансове право: опорний конспект лекцій / А.Г. Зюнькін. – К.: МАУП, 1999. – 109 с.

24. Кияк Т. Інтернаціональне та національне в термінотворчому процесі / Тарас Кияк // Українська термінологія і сучасність: зб. наук. праць. – К.: КНЕУ, 2001. – Вип. IV – С. 53-56.

25. Кочерган М.П. Загальне мовознавство: підручник [для студентів філологічних спеціальностей вищих закладів освіти] / М.П. Кочерган. – К.: Видавничий центр “Академія”, 1999. – 288 с.

26. Кутина Л.Л. Языковые процессы, возникающие при становлении научных терминологических систем / Л.Л. Кутина // Лингвистические проблемы научно-технической терминологии. – М.: Наука, 1970. – С. 82–94.

27. Лейчик В.М. Термины-синонимы, дублеты, эквиваленты, варианты / В.М. Лейчик // Актуальные проблемы лексикологии и словообразования. – Новосибирск, 1973. – Вып. 2. – С. 103 – 107.

28. Мамутов В.К. На межі економіки і права / В.К. Мамутов // Вісник НАН України. – 1998. – № 1 – 2. – С. 31–36.

29. Манакин В.Н. Сопоставительная лексикология / В.Н. Манакин. – К.: Знання, 2004. – 326 с.

30. Мартинек В.Ю. Лексико-семантическая ассимиляция английских заимствований в русском литературном языке советской эпохи: автореф. дис... канд. філол. наук / В.Ю. Мартинек. – Днепропетровск, 1972. – 25 с.

31. Марченко О.Ю. Проблемы логической адекватности юридических определений экономических явлений / О.Ю. Марченко // Актуальні проблеми правознавства України: тези доп. і наук. повідомлень студентської наук. конф. – Х.: НЮАУ, 1996. – С. 12-13.

32. Медведь О.В. Українська граматична терміносистема

ма (історія та сучасний стан): дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / О.В. Медведь. – Х., 2001. – 206 с.

33. Молодец В.Н. Некоторые проблемы терминологической синонимии / В.Н. Молодец // Термин и слово. – Горький, 1983. – С. 11–21.

34. Муромцева О.Г. Розвиток лексики української літературної мови в другій половині XIX на початку XX ст. / О.Г. Муромцева. – Х.: Вища школа, 1985. – 152 с.

35. Муромцева О.Г. Запозичення в сфері суспільно-політичної української термінології / О.Г. Муромцева // Науково-технічний прогрес і проблеми термінології: тези доп. респ. конф. (Львів, травень 1980 р.). – К.: Наукова думка, 1980. – С. 131–132.

36. Панько Т.І. Українське термінознавство / Т.І. Панько, І.М. Кочан, Г.П. Мацюк. – Львів: Світ, 1994. – 216 с.

37. Пастернак Г. З історії становлення української економічно-правової термінології / Г. Пастернак // Українська термінологія і сучасність: зб. наук. праць. – К.: КНЕУ, 2001. – Вип. IV. – С. 137–144.

38. Реформатский А. Термин как член лексической системы языка / А. Реформатский // Проблемы структурной лингвистики. – М.: Наука, 1968. – С. 103–125.

39. Російсько-український словник наукової термінології: Суспільні науки / [уклад. Й.Ф. Андерш та ін.]. – К.: Наук. думка, 1994. – 600 с.

40. Русанівський В.М. Структура лексичної і граматичної семантики / В.М. Русанівський. – К.: Наук. думка, 1988. – 236 с.

41. Русинова Л.Н. О некоторых вопросах упорядочения и стандартизации терминологии (терминологическая синонимия) / Л.Н. Русинова // Термины в языке и речи. – Горький: Горьковск. гос. ун-т, 1985. – С. 25–31.

42. Сергеева Г. Сучасні тенденції розвитку терміносистеми української правничої мови / Галина Сергеева // Українська термінологія і сучасність: зб. наук. праць. – К.: КНЕУ, 2001. – Вип. IV. – С. 265 – 267.

43. Сімонок В.П. Семантико-функціональний аналіз ін-

шомовної лексики в сучасній мовній картині світу / Валентина Петрівна Сімонок. – Харків: Основа, 2000. – 331 с.

44. Сліпушко О.М. Тлумачний словник чужомовних слів в українській мові. Правопис. Граматика / О.М. Сліпушко. – Київ: Вид-во “Криниця”, 1999. – 507 с.

45. Словарь терминов по теории государства и права: учебное пособие / [ред. Н.И. Панов]. – Х.: Основа, 1997. – 180 с.

46. Словник іншомовних слів / [ред. О.С. Мельничук]. – К.: Наук.думка, 1985.– 967с.

47. Словник іншомовних слів / [уклад. С.М. Морозов, Л.М. Шкарапута]. – К.: Наук. думка, 2000. – 680 с.

48. Словник іншомовних слів: 23000 слів та термінологічних словосполучень / [уклад. Л.О. Пустовіт та ін.]. – К.: Довіра, 2000. – 1018 с.

49. Словник української мови: В 11 т. – Т. 1 – 11. – К.: Наук.думка, 1970-1980.

50. Словник-посібник економічних термінів: рос.-укр.-англ. / [уклад. О.М. Дрозд та ін.; ред. Т.Р. Кияк]. – К.: Вид. дім “КМ Academia”, 1997. – 264 с.

51. Смирницкий А.И. Лексикология английского языка / А.И. Смирницкий. – М.: Изд. лит на иностр. яз., 1956. – 260 с.

52. Смолина К.П. Лексика имущественной сферы в русском языке XI – XVII вв. / Смолина К.П. – М.: Наука, 1990. – 204 с.

53. Стишов О.А. Особливості розвитку лексичного складу української мови кінця XX століття / О.А. Стишов // Мовознавство. – 1999. – № 1. – С. 7–21.

54. Суперанская А.В. Общая терминология: Вопросы теории / А.В. Суперанская, Н.В. Подольская, Н.В. Васильева. – М.: Наука, 1989. – 243 с.

55. Сучасна українська літературна мова: підручник / за ред. А.П. Грищенка. – К.: Вища школа, 1997. – 493 с.

56. Тлумачний словник з цивільного права / [ред. В.М. Селіванов]. – К., 1998. – 225 с.

57. Толикина Е.Н. Синонимы или дублеты? / Е.Н. Толикина // Исследования по русской терминологии. – М.: Наука, 1971. – С. 78–89.

58. Фаріон І. Англомовний наступ в українській дійсності / Ірина Фаріон // Сучасність. – 2000. – № 3. – С.150–157.

59. Хижняк С.П. Правовая терминология и проблемы ее упорядочения / С.П. Хижняк // Изв. вузов. Правоведение. – 1990. – № 6. – С. 67–71.

60. Шаблій О. “Термінологічний суржик” як вияв міжмовної інтерференції у спеціальних текстах (на матеріалі німецької, російської та української юридичної термінології) / Олена Шаблій // Українська термінологія і сучасність: зб. наук. праць. – К.: КНЕУ, 2001. – Вип. IV. – С. 289–292.

61. Шаблій О.А. Міжмовна термінологічна омонімія як проблема термінографії і перекладу (на матеріалі німецької та української терміносистем): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.16 / Шаблій Олена Анатоліївна. – К., 2002. – 16 с.

62. Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность / Л.В. Щерба. – Л.: Наука, 1974. – 428 с.

63. Щербина В.С. Господарське право України: навчальний посібник / В.С. Щербина. – К.: Юрінком Інтер, 2001. – 384 с.

64. Юридична енциклопедія / [ред. Ю.С. Шемшученко]. – К., Т.1, 1998; Т. 2, 1999; Т. 3, 2000.

65. Юридичний словник-довідник / [ред. Ю.С. Шемшученко]. – К., 1996.

66. Black’s Law Dictionary / [by Henry Campbell Black]. – 6th ed. by the publisher’s editorial staff / St. Paul, Minn.: West Publishing Co., 1990.

67. Martin Elizabeth A. A Dictionary of Law / Elizabeth A. Martin. – 3rd ed. – Oxford; New York: Oxford University Press. – 1994. – 433 p.

68. New Webster’s Dictionary and Thesaurus of the English Language. – Danbury, CT: Lexicon Publications, Inc., 1993. – 1149 p.

РОЗДІЛ III. АНГЛОМОВНИЙ ЗАКОНОДАВЧИЙ ДИСКУРС ЯК ОБ'ЄКТ ПЕРЕКЛАДУ

1. Юридична мова: рівень дискурсу

Мова права є цариною спільних інтересів як для правників, так і для юристів. Можна впевнено стверджувати, що окрім лінгвістів, тільки юристи так само грамотно, прискіпливо та вимогливо ставляться до слова. Цікавим є підхід провідного американського дослідника юридичної мови Б. Гарнера [41], який класифікує юриспруденцію як «літературну професію».

Актуальність різнобічних досліджень юридичної галузі характеризується стійкою тенденцією до зростання, адже інтенсивні процеси глобалізації, правової адаптації та гармонізації у всьому світі щоденно ставлять гострі питання міжмовної комунікації в юридичній сфері.

Останніми десятиліттями в Україні відбувається поступове становлення правового громадянського суспільства, розвиток правозахисного руху, які передусім передбачають розуміння громадянами власних прав та свобод. З огляду на історичні обставини сучасне українське законодавство формується значною мірою шляхом запозичення досягнень західної правової традиції.

Вітчизняні дослідники отримали змогу всебічно користуватися інформацією про правові та судові системи Великої Британії, США, і це висуває перед вченими в тому числі і важливу проблему лінгвістичного осмислення англomовного юридичного дискурсу.

Дослідження структурно-композиційних та лексико-термінологічних особливостей законодавчих текстів, незважаючи на їхню безсумнівну цінність та значущість, не пропонують системного уявлення про мову законодавства. Необхідно розглядати процеси в більш широкому соціальному контексті функціонування мови, а саме з точки зору дискурсу.

Незважаючи на величезний інтерес сучасних лінгвістів до поняття «дискурс», його тлумачення залишається неоднозначним та в багатьох роботах обумовлюється завданнями дос-

ліджень. Дуже влучним є висловлювання Т. ван Дейка: «Часто найбільш розпливчасті поняття та ті, що найважче піддаються визначенню, стають найбільш популярними» [12].

Ще у 1952 році Е.Харріс використовував термін «аналіз дискурсу», намагаючись поширити дистрибутивний метод дослідження з речення на зв'язний текст та залучити його до описування соціокультурної ситуації.

Дискурс пов'язують з такою активністю в мові, яка відповідає специфічній мовній сфері та відрізняється специфічною лексикою. Дискурс створюється в певному змістовому полі та покликаний передавати певний зміст, він є націленим на комунікативну дію з власною прагматикою. Визначним критерієм дискурсу стає особлива мовна середа, в якій створюються мовні конструкції. Отже, термін «дискурс» потребує відповідного визначення – «науковий дискурс», «рекламний дискурс», «юридичний дискурс». Дискурс можна тлумачити як «мову в мові», тобто певну лексику, семантику, прагматику та синтаксис, які постають в актуальних комунікативних актах, мовленні і текстах.

Дискурс має як спільні, так і відмінні риси у порівнянні з мовою та мовленням. Так само як і мовлення, він є процесом та діяльністю, однак на відміну від мовлення, він має внутрішню організацію, цілісність, яка визначається певним жанром, стилем, видом. Мова є універсальною мікросистемою, тоді як дискурс є конкретною міні-системою. Дискурс – це мова, що є уведеною до конкретного соціокультурного контексту.

Поняття «дискурс» співвідноситься з поняттям «текст» і характеризується аналогічними параметрами завершеності, зв'язності, але відрізняється від останнього тим, що дискурс одночасно розглядається і як процес, і як результат у вигляді фіксованого тексту. Деякі лінгвісти використовують таку формулу: «дискурс=текст +позатекстова інформація».

Але подібне тлумачення нівелює суттєву різницю між ними: в тексті елементи мови надаються зазвичай у статиці, у дискурсі всі компоненти спостерігаються в динаміці.

Заслугує на увагу визначення дискурсу Алексеевої І.В., яке водночас є лаконічним та змістовним: «Вербально опосередкована діяльність у спеціальній сфері» [2].

Найбільш адекватним та повним виглядає визначення дискурсу, запропоноване Н.Д. Арутюновою: «зв'язний текст у сукупності з екстралінгвістичними – прагматичними, соціокультурними, психологічними та іншими факторами; мовлення, що занурене в життя» [23: 136–137].

Юридичний дискурс належить до типу інституційного дискурсу, що відноситься до сфери врегулювання соціальних взаємовідносин, та характеризується жорсткою організацією та ієрархічною структурою. Він є орієнтованим на всі верстви суспільства та вважається одним з найбільш актуальних дискурсів сучасності. Право – це не тільки сукупність нормативних актів та законів, але і найважливіше досягнення культури усєї цивілізації, яке має бути твердим фундаментом життя як суспільства в цілому, так і окремого індивідуума.

Традиційно виокремлюють такі основні типи юридичного дискурсу: 1) законодавчий; 2) усний судовий; 3) письмовий судовий; 4) освітньо-правовий.

Otto Walter структурує юридичний дискурс за відповідними функціональними галузями права: – 1) мова законів (законодавчі, абстрактні правові норми, призначені законодавцем як для фахівців, так і неюристів); 2) мова юридичної науки та експертиз (коментарі та обговорення спеціальних питань фахівцями для фахівців); 3) мова відомчого писемного спілкування (формуляри, пам'ятки, повістки та ін.); 4) адміністративний жаргон (неофіційне обговорення спеціальних питань фахівцями) [44: 44-57]. Для кожного функціонально-стильового різновиду юридичної мови властиві свої специфічні ознаки, норми і правила використання мовних засобів у відповідності до ситуації та комунікативного завдання.

Інтегральною ознакою юридичного дискурсу є ситуація комунікації в юридичній сфері, яка разом з екстралінгвістичними факторами визначає його диференційні мовні ознаки. Головною складовою юридичного дискурсу є текст юридичного документу, який врешті-решт є поштовхом до соціально-правового розвитку суспільства.

Джерелом юридичних текстів є професіонали-юристи, які створюють ці тексти, враховуючи особливості устрою су-

пільства. Статус права є надзвичайно високим та відповідальним, його мова є показником рівня культури законодавців, їхньої поваги до громадян. При формулюванні законів їх автори (а отже і перекладачі) просто зобов'язані дотримуватися існуючих норм мови.

Розробка тексту законодавчого акту вимагає не тільки дотримання норм літературної мови, але й законів логіки, оскільки в основі тексту будь-якого закону є змістовні залежності. Вимоги до осіб, що здійснюють правотворчу діяльність, повинні включати в себе вміння застосовувати під час створення текстів законодавчих актів правила формальної логіки, які дозволяють створити ту логічну основу вираження правових норм, що має назву «тканина закону». Правотворча, правозастосовна та правоохоронна діяльність пов'язані з найбільш нагальними потребами та інтересами суспільства, тому навіть найменша помилка може призвести до серйозних негативних, а іноді драматичних та навіть трагічних наслідків.

Право як форма громадської свідомості з властивим йому видом діяльності є головним екстралінгвістичним фактором, що створює стиль, стосовно жанрів офіційно-ділового стилю. Правовий вид соціокультурної діяльності сучасні дослідники (Г.С. Батищев, В.А. Салимовський) розглядають як ієрархічно організовану систему окремих діяльностей з цілями спілкування та відповідними функціями. Вербальна регулятивна діяльність в правовій царині реалізується, по-перше, через висловлення розпоряджень держави, органа, вповноваженої особи по відношенню до нижчих органів, інститутів, установ; по-друге, шляхом клопотання нижчих структур, виконавців, окремих громадян до вищих органів з проханнями, пропозиціями, заявами, які спонукають останніх до якихось дій, прийняття рішень.

З точки зору стилістики законодавчий дискурс належить до законодавчого підстилю офіційно-ділового стилю. Його письмова форма представлена у вигляді розпоряджень – закони, рішення, нормативні акти, постанови, вторинні (інструкції, пояснювальні листи, консультації, постатейні та оперативні коментарі); усна форма у вигляді клопотання – апелюючі парламентські промови та як інформаційна діяльність – парламентські

промови, дебати.

Мова права виконує низку функцій, серед яких Н.В. Артикуца розрізняє такі базові (загальномовні) і специфічні функції:

- 1) номінативна (називання правових реалій і понять);
- 2) гносеологічна (знаряддя й спосіб правового пізнання, оволодіння суспільно-правовим досвідом);
- 3) аксіологічна (правової та морально-етичної оцінки);
- 4) комунікативна (правового спілкування);
- 5) регулювально-волюнтативна (правове регулювання людської поведінки та суспільних відносин через волевиявлення суб'єкта права та вплив на правосвідомість);
- 6) культуроносна (збереження й передача правового знання та правової культури);
- 7) естетична (мовностилістична довершеність тексту закону як еталон для усіх юридичних документів) [3].

Загальні мовні характеристики законодавчого дискурсу в англійській та українській мовах мають певні спільні риси. Мова законодавчого дискурсу типово є ритуальною та архаїчною, вона підпорядковується дуже суворим стилістичним нормам у відношенні способу висловлювання і реєстру, а також високою мірою кодифікованих жанрових структур, e.g.

Now, therefore, we, Your Majesty's most dutiful and loyal subjects, the Commons of the United Kingdom in Parliament assembled, have freely and voluntarily resolved to make such provision as hereinafter appears for the purposes aforesaid, and we do most humbly beseech Your Majesty that it may be enacted, and be it enacted by the Queen's most Excellent Majesty, by and with the advice and Spiritual and Temporal, and Commons, in this present Parliament assembled, and by the authority of the same, as follows...

Стиль більшості документів не повинен викликати додаткових асоціацій та відвертати увагу від суті документу, у ньому відсутні будь-які індивідуально-авторські риси. Нейтральне викладення юридичних норм підвищує ефективність правового регулювання.

Засобами вираження цілісності юридичного дискурсу є категорії когерентності та інтертекстуальності. Когерентність є

засобом вираження цілісності як усередині окремого тексту, так і між різними юридичними текстами. Когерентні зв'язки всередині тексту створюються шляхом розвитку глобальної теми дискурсу в окремому юридичному тексті. Когерентність між текстами різних типів виникає на основі запозичення окремих елементів. Різноманітні когерентні зв'язки вибудовують відносини тематичної, процедурної та формальної залежності між юридичними текстами, і таким чином є засобами посилення жорсткості структури юридичного дискурсу.

Інтертекстуальність є категорією, що забезпечує зв'язок текстів, завдяки котрому тексти можуть за допомогою різноманітних засобів явно або неявно посилатися один на одного. Тексти, що належать до одного типу дискурсу можуть посилатися як один на одного, так і на тексти, що виходять за межі цього типу. Інтертекстуальні зв'язки між внутрішніми елементами дискурсу є одним із засобів його перетворення на єдине ціле.

Існують жорсткі обмеження на всіх рівнях, починаючи з макроструктури тексту до абзаців, речень та зворотів, з неодмінним намаганням дотримуватися стандартизованих форм, часто рідкісних для звичайних текстів, кліше та сталих зворотів.

Важкість інформаційного навантаження кожного речення та важливість повного та однозначного передавання кожного положення, коли виключається будь-яка можливість двозначного тлумачення, спричиняють використання надзвичайно довгих речень зі складним синтаксисом, високим рівнем гіпотаксису, повторенням синтаксичної переривчастості. Поширені логічні структури зі значенням умови та причини, e.g.:

If, after giving notice to the parties concerned to submit their comments, the Commission finds that aid granted by a Member State or through State resources is not compatible with the internal market having regard to Article III-56, or that such aid is being misused, it shall adopt a European decision requiring the Member State concerned to abolish or alter such aid within a period of time to be determined by the Commission.

Якщо, після сповіщення зацікавлених сторін із пропозицією подати свої коментарі, Комісія встановлює, що допомога, яку надала держава-член чи яку отримано з держав-

них ресурсів, є несумісною з внутрішнім ринком з огляду на статтю III-56, чи що таку допомогу використовують неналежним чином, вона ухвалює європейське рішення, що вимагає від зацікавленої держави скасувати чи змінити таку допомогу протягом строку, що його належить установити Комісії.

Намагаючись бути якомога точними, юристи надають перевагу дуже гнучкій, розпливчистій, абстрактній мові, яка ідеально витримує випробування часом. Об'єктивність представлення інформації забезпечується переважанням абсолютно-теперішнього часу дієслова та пасивними конструкціями. Не властива юридичному тексту компресивність (не є характерними скорочення, дужки та цифрові позначення; числівники зазвичай передаються словами і т.п.).

Загальний характер інформації передається завдяки переважанню семантики підмета, де поряд з іменниками юридичної тематики широко вживаються іменники та займенники з узагальнюючою семантикою (кожний, ніхто, всі громадяни).

Наказовий характер інформації забезпечується шляхом використання дієслівних структур зі значенням модальності необхідності та модальності можливості: не можуть, має право, е.г.

1) In each of the Member States, the Union shall enjoy the most extensive legal capacity accorded to legal persons under their laws; it may, in particular, acquire or dispose of movable and immovable property and may be party to legal proceedings.

У кожній державі-члені Союз має найширші права дієдатності, надані юридичним особам за їхнім правом; він може, зокрема, набувати у власність рухоме та нерухоме майно та розпоряджатися ним, а також бути стороною в судовому провадженні.

2) To become a holder in due course, a person to whom a negotiable instrument is transferred must: (1) give something of value in return for having the instrument transferred to him; (2) complete the transaction in good faith; and (3) complete the transaction without notice of any claim or defense against the instrument.

Аби стати правомочним тримачем, особа, якій пере-

дали обіговий документ, має: (1) дати щось цінне в обмін на передачу йому документа; (2) сумлінно завершити комерційну операцію; (3) завершити операцію без зауважень або заяв щодо правочинності документа.

Слід відзначити, що, незважаючи на деякі спільні риси з українським або російським дискурсом, англомовний юридичний дискурс є самобутнім, дуже специфічним лінгвістичним явищем. Незвичні риси мови англомовного юридичного дискурсу пояснюються унікальною історією розвитку мови англійського права. Протягом майже 300 років офіційною мовою судочинства був англо-норманський діалект (французької). Як наслідок велика кількість слів сучасної юридичної мови походять з мови, яка перетворилась у юридичну французьку (*property, estate, chattel, lease, executor, та tenant*), e.g.

The fee simple owner must: pay taxes on the land; abide by zoning and other restrictions on the use of the land; honor the rights of others who own an interest in the land (co-owners, tenants, lessees, mortgagees, holders of easements, etc.). Further, the fee simple owner must use the land in such a way that the use does not interfere with the rights of other landowners and the public.

Повний власник нерухомості має: виплачувати податки на землю; виконувати вимоги зонування та інших обмежень щодо землекористування; поважати права інших осіб, які мають власні частки у землі (співвласники, квартиронаймачі, орендарі, кредитори в іпотечній заставі, власники сервітуту тощо). Крім того, особа, яка повністю володіє землею, має використовувати її таким чином, щоб не порушувати прав інших землевласників та громадськості.

Використання юридичної французької вплинуло на стилістику англійської юридичної мови в цілому, а також, зокрема, на вживання певних складних лінгвістичних структур та незвичайного порядку слів, наприклад: ***will at the cost of the borrower forthwith comply with the same.***

У середньовічний період англійські юристи використовували суміш латини, французької та англійської. Щоб уникну-

ти невизначеності, юристи часто пропонували пари слів з різних мов. З часом ці пари почали використовувати заради виразності, акценту і це явище розвинулось у стилістичну рису, яка збереглася до наших часів. Наприклад: *"breaking and entering" (English/French), "fit and proper" (English/French), "lands and tenements" (English/French), "will and testament" (English/Latin)*. Цікавими прикладами цієї риси є вживання дублетів, триплетів та алітерації: *cease and desist; in my name, place, and stead; lewd and lascivious; rest, residue, and remainder*.

Фундаментальні закони Великої Британії були створені раніше ніж фундаментальні закони більшості країн з традиціями цивільного права, і тому значна кількість документів, що мають юридичне значення і сьогодні, були записані архаїчною англійською. Юридична англійська має потенціал створення певного драматичного ефекту, мета якого залякати людину, яка не обізнана у тонкощах юриспруденції. Наприклад, повістка до суду, що примушує свідка з'явитися, часто закінчується архаїчною загрозою *"Fail not, at your peril"*. Яка саме небезпека не пояснюється, але формальність мови здатна викликати більш відчутне збентеження одержувача ніж просте повідомлення на кшталт *"We can arrest you if you don't show up."*

Вищезгадані риси роблять мову юридичного дискурсу не тільки надзвичайно складною (навіть для носіїв мови, які не мають юридичної освіти), але часто і незрозумілою, непрозорою. Власне, часто якщо і є якийсь сенс, його важко знайти. Як зазначив Mellinkoff [43: 45]: "legalese is a way of preserving a professional monopoly by locking the trade secrets in the safe of unknown tongue".

Починаючи з 1970 років у США та Великій Британії було розгорнуто декілька кампаній за демократизацію мовленнєвого спілкування (Plain English Campaign) в усіх сферах, а особливу увагу активісти приділяли мові юридичних документів (ця проблема навіть неодноразово обговорювалась у Британському парламенті). Поняття «Plain English» визначається як "the writing and setting out of essential information in a way that gives a

co-operative, motivated person a good chance of understanding the document at first reading, and in the same sense that the writer meant it to be understood" [41]. Наведемо кілька прикладів такої демократизації:

<i>Before</i>	<i>After</i>
<i>Proof beyond a reasonable doubt.</i>	<i>Proof that leaves you with an abiding conviction that the charge is true.</i>
<i>A preponderance of the evidence.</i>	<i>More likely than not.</i>
<i>Failure of recollection is common. Innocent misrecollection is not uncommon</i>	<i>People often forget things or make mistakes in what they remember.</i>

Хоча тенденція складати юридичні документи стандартною, сучасною мовою зберігається, та спеціалісти намагаються розкодувати юридичну мову, цей процес є досить повільним та млявим.

Експерти пояснюють це тим, що у порівнянні зі стандартною англійською, мова права є набагато точнішою. Юридична мова намагається охопити всі можливі сценарії розвитку подій. Крім того, довга історія використання юридичної мови забезпечує широку прецедентну базу, тісно пов'язану з мовою. Цей прецедент є у більшості випадків визначним фактором того, як саме тлумачиться юридичний документ.

В той час, коли професійні юристи є достатньо обізнаними в питаннях герменевтики (це важлива складова їхнього арсеналу вмій), перекладач в своїх інтерпретаціях постійно ризикує перейти межі своєї професійної компетенції.

2. Специфічні риси відтворення юридичного дискурсу

2.1 Переклад безеквівалентної лексики та реалій

Переклад юридичного дискурсу становить труднощі, тісно пов'язані з природою юридичного дискурсу та специфічними рисами англійської та української правових систем і мов.

Юридична мова, як мова суспільного інституту права та науки про нього, є обумовленою екстралінгвістичними факторами. Кожна правова система діє в складних соціально-політичних межах, які відображають історію, традиції, звичаї та устрій певної соціальної групи. Ці складні межі рідко є ідентичними в різних країнах, навіть якщо правові системи мають спільне походження, адже кожен етнос у процесі розвитку пристосовує природне середовище для сприятливих умов існування.

Процес життєдіяльності народу відбивається у мові. Лінгвістичний код віддзеркалює світобачення свого народу. Започаткував таку точку зору на мову німецький вчений Вільгельм фон Гумбольдт. У своїх працях лінгвіст розглядав мову як “дух народу”. Вчений стверджував, що різні мови сегментують об'єктивну дійсність по-різному. Якими б генетично спорідненими не були мови, неможливо прослідкувати тотожність сегментації свідомості-реальності [термін В.М. Манакіна] на лінгвістичному рівні.

Своєрідність сегментації навколишнього світу найбільш повно проявляється на лексичному рівні. Релевантність лінгвістичних кодів повною мірою виявляється при контрастивному вивченні. Так, у римському праві існують юридичні концепції, які просто відсутні у правових системах з традиціями загального права (e.g. *potesta dei genitori, puissance paternelle; dolo, dol; forza maggiore, force majeure*) та навпаки (e.g. *bail, estoppel, trespass*). Існують концепції, які мають однакову назву, але не є відповідниками (e.g. *contract/contratto, civil law/diritto civile, common law/diritto commune*); помітна дивергенція існує навіть у базовому визначенні правової норми (*norma giuridica, regle de droit*).

Нерідко перед перекладачем постає задача перекласти термін або концепт, аналог якого просто відсутній у цільовій культурі. Наприклад, *Department of the Interior*, яке перекладається як *Департамент (Міністерство) внутрішніх справ*, обов'язково передбачає уточнення, що в США та Україні це органи, що наділені різними повноваженнями: в США Департамент (Міністерство) внутрішніх справ є відповідальним за стан доріг, охорону навколишнього середовища, дотримання екологічних законів і тому не є силовим правоохоронним відомством.

Складність юридичного перекладу неодноразово використовувалася як аргумент на користь теорії неможливості повноцінного перекладу – неперекладності. Разом із тим, межі неперекладності дуже невизначені, вони розпливчасті, мінливі та залежать від обох мов та культур, а також від суб'єктивного сприйняття перекладача.

Стосовно до лексичної системи, розбіжності найбільш яскраво проявляються у так званій безеквівалентній лексиці [далі БЛ]. Існує декілька тлумачень цього поняття. Зокрема С.Влахов, С.Флорин розглядають БЛ як одиниці, які з тих або інших причин не мають лексичних відповідників у мові перекладу, зазвичай вони подібно до термінів позбавлені конотацій [14]. Реалії, як особливу категорію засобів вираження, ці дослідники відносять до самостійного кола слів у межах БЛ.

Реалії зазвичай виникають шляхом природної мовотворчості, тоді як терміни створюються штучно, найчастіше на основі слів грецького або латинського походження, або іноді шляхом переосмислення слів, що вже існують. Термін розповсюджується разом з предметом, а реалії проникають в інші мови через літературу, а зараз – через засоби масової інформації.

Оригінальна концепція, яка була створена болгарськими перекладознавцями й досі залишається єдиною комплексною теорією, що розглядає реалію як «частину національної і історичної своєрідності» та як одне з найскладніших питань теорії перекладу.

Реалії мають специфічне денотативне значення, яке обумовлене належністю референта до певної культури та проявляється в опозиції «свій» / «чужий».

Для позначення реалій в перекладознавстві дослідники використовували також такі поняття:

- «екзотична лексика» – лексичні одиниці, які означають географічні та історичні реалії (А.Є. Супрун);
- «прогалини» (лакуни) – ситуації, які є типовими для культури одного народу, але не спостерігаються в іншій культурі (І.І. Рєвзін, В.Ю.Розенцвейг);
- «варваризми» – слова, за допомогою яких стає можливим описання особливостей життя та побуту, створення місцевого колориту (А.А.Реформатський)
- «етнолексеми» – лексичні одиниці, які характеризують систему знань про специфічну культуру певного народу як історико-етнічної спільності людей (Л.А.Шейман);
- «алієнізми» – слова з маловідомих мов, які підкреслюють стилістичну функцію екзотизмів (В.П. Берков).

В.С. Виноградов називає реаліями всі специфічні факти історії та державного устрою національної спільноти, особливості її географічного середовища, характерні предмети побуту минулого та сучасного, етнографічні та фольклорні поняття, об'єднуючи їх у категорії безеквівалентної лексики [13].

В українському мовознавстві питання безеквівалентності національно маркованих одиниць також активно вивчається переважно в межах теорії перекладу. Автори монографії «Теорія та практика перекладу (німецька мова)» зараховують до безеквівалентної лексики такі етнонаціональні елементи, що не мають відповідників у чужих мовах, зокрема: структурні екзотизми (нім. *einheiraten* – *через шлюб увійти у чийсь бізнес*), випадкові екзотизми (укр. *доба* – нім. *24 Stunden*), тимчасово безеквівалентні терміни (нім. *штрейкбрехер*), а також реалії (америк. *drive-in*, що позначає обслуговування клієнта в автомобілі) [19: 147–148, 527]. Мовні реалії як компонент соціально-історичного і національно-культурного контексту ґрунтовно дослідила Р.П. Зорівчак. У монографії «Реалія і переклад» учена подає таке визначення цього явища: «Монолексемні й полілексемні одиниці, основне лексичне значення яких вміщає традиційно закріплений комплекс етнокультурної інформації, чужої для об'єктивної дійсності мови сприймача» [17: 58].

У наш час у науковій лінгвістичній літературі представлено різні класифікації реалій за часовими, семантичними, граматичними, місцевими, фонетичними та іншими ознаками. На наш погляд, досить вдалою та повною є класифікація, яка була запропонована С. Влаховим та С.Флориним [14]. Зокрема вони виділяють географічні, етнографічні та суспільно-політичні реалії.

Законодавчий дискурс типово насичений саме суспільно-політичними реаліями, які за класифікацією болгарських дослідників включають в себе:

1. *Адміністративно-територіальний устрій:*

а) адміністративно-територіальні одиниці: ***ward, borough;***

б) населені пункти: ***будовиль;***

в) частини населених пунктів: ***City, forum***

2. *Органи та носії влади:*

а) органи влади: ***House of Lords, Palace of Westminster;***

б) носії влади: ***Lord Chancellor, Speaker.***

3. *Суспільно-політичне життя:*

а) політичні організації та політичні діячі: ***back-bencher, frontbencher establishment, the Conservative Party;***

б) патріотичні та громадські рухи: ***Women's lib;***

в) соціальні явища та рухи: ***lobby, pressure groups;***

г) звання, ступені, титули, звернення: ***Prince of Wales, the Duchess of Omnium, the Queen's most Excellent Majesty;***

д) установи: ***Her Majesty's Most Honourable Privy Council;***

е) навчальні заклади та культурні заклади: ***Gray's Inn;***

ж) стани та касти (їхні члени): ***gentry, squire;***

з) станові знаки та символи: ***Union jack, goldstick*** (золотий жезл, який несуть перед монархом під час церемоній).

Т.Р. Кияк, А.М. Науменко, О.Д. Огуй виділяють 5 основних способів відтворення реалій [19:150–153]:

а) транскрипція і транслітерація (***бос, мсьє, місдімінор, фелонія, праймеріз;***

б) гіпо-гіперонімічний переклад, що полягає у використанні родо-видових понять для відтворення оригіналу (переклад

англійського *average* українським *розподіл збитків від аварії між власниками вантажу*);

в) уподібнення, тобто використання чужомовного схожого терміна, що підпорядкований спільному родовому поняттю (у такий спосіб *afflicted person* можна перекласти українським *хворий*);

г) перифрастичний або описовий переклад (*returns – результати виборів або голосування*);

д) калькування (*сільрада – англ. village council*).

Окрім вище зазначених способів, Р. Зорівчак пропонує відтворювати реалії за допомогою транспозиції на конотативному рівні, що полягає у передаванні реалій лексемами з іншим денотативним, але рівновартним конотативним значенням», наприклад, передавати укр. *юрист* відносним англійським відповідником *lawyer*.

Чимало зарубіжних мовознавців досліджувало проблему національно маркованих одиниць також із позицій теорії перекладу. Перекладознавці E.E. von der Weppen, A.F. Segui, R. Arntz, W. Koller розрізняють п'ять основних міжмовних груп за денотативною відповідністю належних до них слів:

1 слово – 1 відповідник (нім. *Kalendarjahr* = укр. *календарний рік*),

1 слово – багато відповідників (англ. *control* = нім. *Regelung, Steuerung, Bedienung, Regler, Bedienungsorgan*),

багато відповідників – 1 слово (англ. *adjuster, controller, governor, regulator, ruler* = нім. *Regler*),

1 слово – немає відповідників (нім. *Bundesgerichtshof* = ?) та

1 слово – 1 частковий відповідник (нім. *Geist* – укр. *дух*) [19:147]. На нашу думку, два останні випадки можна вважати прикладами безеквівалентності.

А.В. Федоров у монографії «Основи загальної теорії перекладу» [32] зазначає, що явище безеквівалентності у чистому вигляді зустрічається відносно рідко й переважно стосується слів на позначення місцевих явищ, які не мають відповідників у побуті й поняттях іншого народу. На відміну від таких реалій, неперекладність наукових і суспільно політичних термінів є відносною й здебільшого тимчасовою з огляду на постійне збага-

чення словникового складу мови, а також розширення можливостей перекладу. «З історії мови відомо, що багато іншомовних слів, що спершу були важкими для перекладу, згодом були перекладені», – пише автор [32:184–189].

Проблема опрацювання безеквівалентної лексики в зарубіжному мовознавстві порушується не лише в межах теорії перекладу, але також у лексикографічному аспекті. Одним із питань, що дискутується в зарубіжних наукових джерелах, є визначення способів подання краєзнавчих реалій у перекладних словниках. В.П. Берков у роботі «Двомовна лексикографія» розрізняє кілька таких способів [9:159–162]:

1) переклад за допомогою алієнізмів. Такими можуть бути або загальновідомі слова, наприклад, **намаз, кнесет, вендета, лорд**, що традиційно подаються в словниках без коментарів чи пояснень, або рідковживані лексеми на зразок **гібелін, дуумвір, карабінер, роджерія**, які автор рекомендує подавати разом із латинською назвою, країнознавчим коментарем або тлумаченням;

2) переклад за допомогою створеного автором словника еквівалента разом із факультативним поясненням, **наприклад: *rappierman ... іст. «корзинищик» (чиновник Лондонської адвокатської корпорації, який доставляє провізію)***;

3) переклад за допомогою описувального еквівалента або тлумачення, наприклад: ***task – приєднувати додаткову статтю до законопроекту (щоб забезпечити його прийняття)***.

Російський лексикограф Г.Д.Томахін у передмові до країнознавчого словника США визначає такі способи передавання національно маркованої лексики [23: 9]:

1) транслітерація (передавання на рівні графем): англ. ***Lincoln – Лінкольн***;

2) транскрипція (передавання на рівні фонем): англ. ***drugstore – драгстор***;

3) наближений (приблизний) переклад за допомогою аналога: англ. ***drugstore – аптека***;

4) калькування: англ. ***skyscraper – хмарочос***;

5) опис або роз'яснювальний переклад: ***ultimogeniture –***

перехід спадщини до молодшого сина.

В.В. Ощепкова й А.С. Петриківська вирішують те саме питання дещо по-іншому: у лінгвокраїнознавчому словнику Австралії та Нової Зеландії дослідниці відзначають застосування апробованих еквівалентів, наприклад, *koala* – *коала*; аналогів на зразок *Sydney or the bush* – *пан або пронав* (передавання за допомогою лексичних одиниць, що є адекватними іншомовним, проте відрізняються за образною основою); застосування комбінованого перекладу [1: 9 – 10].

Окремо слід відзначити проблему добирання адекватних еквівалентів до власних назв. На нашу думку, найбільш системно цю проблему дослідив Д.І.Єрмолович. У монографії «Власні назви на межі мов та культур» науковець розрізняє п'ять способів передавання власних назв [16: 35–36]:

1) перекладні відповідники, що переважно застосовуються паралельно з іншими видами перекладу, наприклад: *Your Majesty* – *Ваша величність (звертання до короля, королеви тощо)*;

2) коментований переклад: *York-Antwerp Rules* – *Йорк-Антверпенські правила (зведення правил, що регулюють відносини сторін, які виникають внаслідок загальної аварії)*;

3) уточнюючий переклад: *Vatican* – *місто Ватикан, держава Ватикан*;

4) описовий переклад: *Hinz und Kunz* – *будь-хто, кожен*;

5) перетворювальний переклад: *Trinity sittings* – *літня судова сесія*.

Різноманітні думки було висловлено в науковій літературі з приводу обсягу й змісту тлумачень, що часто застосовуються під час подання безеквівалентної лексики у перекладних словниках. На думку В. Беркова, визначення обсягу й змісту тлумачення є суб'єктивним, адже немає чітких критеріїв, за допомогою яких можна було б виокремити серед ознак реалії ті, які є істотними. Дослідник висловлює міркування, що тлумачення обов'язкове у таких випадках: значення лексеми можна передати лише за допомогою низки часткових еквівалентів; елемент культури вихідної мови є наявним у культурі народу мови перекладу, проте з якихось причин ця реалія не отримала

окремої назви; певна реалія відсутня у культурі народу мови перекладу [9:162–164]. Такої ж думки дотримуються В.В. Ощепкова й А.С.Петриківська: на їхній погляд, застосування уточнювального перекладу й метод компенсації необхідні, якщо під час перекладу неминучими є змістовні, емоційні або стилістичні втрати [1: 9–10]. Істотним вважаємо також твердження Н.І. Сукаленко, що словник завжди має прагнути максимальної точності у поясненні, навіть якщо такої точності можна досягти за рахунок досить громіздких перекладів. З цього, однак, не виходить, що будь-яке тлумачення можна застосовувати під час перекладу без змін, адже перекладач може подавати неповні відповідники, компенсуючи неточність контекстом або ситуацією, що відома читачеві [29: 55–56]. О.М. Іванищева натомість дотримується протилежної думки, підкреслюючи, що під час перекладу безеквівалентної лексики важливо зберегти баланс між зрозумілістю й громіздкістю, бо занадто поширений описовий еквівалент часто містить зайву інформацію. Такий переклад утруднює запам'ятовування реалії і, на думку авторки, на першому етапі сприйняття поступається більш короткому визначенню. Щоправда, зазначає дослідниця, надмірність інформації можна визначити лише на інтуїтивному рівні [18: 85–86].

Особливу увагу зарубіжні дослідники приділяють аналізу недоліків і типових помилок, пов'язаних із поданням національно конотованих лексичних одиниць у перекладних словниках. В.П. Берков називає такі хиби у тлумаченнях безеквівалентної лексики [9:169–170]:

- 1) тлумачення не містить суттєвих ознак поняття;
- 2) тлумачення подано без диференційних ознак поняття, що відрізняють його від інших;
- 3) рідковживані еквіваленти-алієнізми зафіксовано без тлумачення;
- 4) наведено лише тлумачення, а перекладні еквіваленти відсутні.

На думку дослідника, опис національно маркованої одиниці мови має складатися з опису реалії та її функції та в окремих випадках символічного значення. Автор підкреслює, що в сучасних словниках останньому параметру приділяється

вкрай недостатньо уваги.

У навчальному посібнику «Німецька лексикографія» В.Д. Девкін указує на низку недоліків під час лексикографічного опрацювання країнознавчих реалій, а саме: зловживання транслітерацією (*шунквурст, захер, полтерабенд*), буквалізм перекладу (переклад німецького *Kafer* на позначення невеликого автомобіля марки *Volkswagen* відповідником «*жучок*»), випадки невдалого передавання внутрішньої форми словосполучення (переклад німецької шкільної оцінки *Zwei* буквальним «*двійка*», тоді як правильним є відповідник «*четвірка*»), неточність деяких тлумачень (у словниковій статті «*Waltdeck – іст. область Німеччини*» не уточнюється, чим саме відома ця місцевість) [15: 445-455].

2.2. Переклад термінів

Дослідники вказують на певну специфіку перекладу англомовної юридичної термінології. Мова йде про те, що англійські правничі терміни не є тотожні нормативним поняттям української правової терміносистеми. Наявність таких інститутів, що притаманні виключно юридичній системі Великої Британії, які є відсутні в українському праві, також призводять до виникнення безеквівалентних термінологічних одиниць. Внаслідок інтеграційних процесів постають питання адекватного перекладу та систематизації юридичної термінології, яка міститься у документах, угодах, вимогах, положеннях тощо. Через взаємодію мов відбувається не лише взаємозбагачення двох терміносистем, а й простежуються тенденції до збільшення кількості фахової юридичної лексики у складі української мови. Під час перекладу англомовні терміни зазнають таких видів трансформації: диференціація значень, конкретизація значень, змістовий розвиток, антонімічний переклад, цілісне перетворення та компенсація втрат у процесі перекладу [1: 82- 83]. Мовознавці виокремлюють декілька основних категорій перекладу термінів [2: 282-286; 2: 297]. Найуживаніші способи перекладу правничих безеквівалентних одиниць можуть бути класифіковані таким чином:

а) калькування: *after-required* – придбаний згодом (після настання певної дати); *recapture* – зворотнє захоплення (чогось), повторне затримання;

The trial courts in Ohio include: common pleas courts, which have general civil and criminal jurisdiction, and correspondingly broad powers; municipal courts and county courts, which have jurisdiction in lesser civil and criminal cases and therefore lesser powers than common pleas courts; and mayors' courts, which do not have civil jurisdiction and have only very limited criminal powers.

Судами першої інстанції штату Огайо є: суди загального права, що мають загальну цивільну та кримінальну юрисдикцію і, відповідно, широкі повноваження; муніципальні та окружні суди, що мають обмежену юрисдикцію у вирішенні цивільних та кримінальних справ і, відповідно, вужчі повноваження, ніж суди загального права, а також суди мера (міського голови), що не мають юрисдикції на розгляд цивільних справ та мають обмежену юрисдикцію на розгляд кримінальних справ.

б) транскодування: *barrister* – баристер (адвокат найвищого рангу, який виступає в суді); *barter* – бартер;

1) There are two major classifications of crimes: felonies and misdemeanors. In Ohio, felonies are classified according to comparative seriousness.

Існують два основні види злочинів: тяжкі злочини (фелонії) та нетяжкі злочини (місдімінори). У штаті Огайо тяжкі злочини класифікуються відповідно до ступеня їх тяжкості.

2) Executors, administrators, guardians, conservators, trustees, attorneys-in-fact, and other persons who act on behalf of third persons are "fiduciaries". Fiduciaries are in positions of trust and act under the supervision of the probate court.

Виконавці духівниці, піклувальники про спадкове майно, опікуни для нагляду за дітьми та іншими особами, які не можуть доглядати за собою або власним майном, особи, що розпоряджаються майном на підставі довірчої власності, особи, які діють у суді за дорученням та інші особи, що

діють від імені третіх осіб, є “фідуціаріями” або довіреними особами. З причини наділення їх довір’ям, фідуціарії діють під наглядом суду у справах успадкування.

в) описовий переклад: *abearance* – дане під поручництво зобов’язання не порушувати закон; *estovers* – право орендаря на отримання лісоматеріалів з угідь орендодавця; *misdirection* – помилка судді в інструктуванні присяжних.

The principal function of the court of appeals is to review cases appealed from trial courts to determine whether the law was correctly interpreted and applied. If the mistakes affect a party’s rights, they constitute plain (or “prejudicial”) error.

Найважливішою функцією апеляційного суду є перегляд справ, на які було подано апеляцію у судах першої інстанції, та з’ясування того, чи правильно було витлумачено і застосовано закони. Якщо помилки порушують права будь-якої із сторін, то вони вважаються такими, що здатні вплинути на правомірність судового рішення.

Аналіз взаємодії української та англійської мов на рівні юридичної терміносистеми засвідчує існування значної кількості перифраз та перифрастичних зворотів. Варто зауважити, що випадки транскодування термінів поступаються описовому способу передачі англійських одиниць. Дескриптивний потенціал української мови дозволяє створювати такі описові елементи, які зберігають основний семантичний зміст терміна, що перекладається.

Міжмовна комунікація, яка зростає внаслідок процесів глобалізації та Європейської інтеграції, вимагає ґрунтовних досліджень мови права та особливостей перекладу юридичних терміноелементів. Незважаючи на значну кількість досліджень зазначеної проблеми, недостатньою є кількість наукових праць, присвячених вивченню особливостей перекладу англійської юридичної термінології.

Слід відзначити те, що саме англійська правнича термінологія має низку унікальних для дослідження рис, властивих саме їй. Юридичні терміноелементи знаходимо не лише в документах (офіційно-документальний стиль), а й у галузі правознавства (науковий стиль).

Порівняно з іншими терміносистемами, англійській правничій термінології властиві значно більші сфери застосування. Відповідно до інформації, оприлюдненої Комісією з жанрів юридичних текстів [3], кількість типів текстів, які використовуються у професійній сфері, дорівнює сімдесяти. Таке різноманіття жанрів обумовлене численими джерелами права [6] та розгалуженістю системи звичаєвого права, до якої входять правові системи [7] Сполучених Штатів та Великої Британії. Особливості функціонування англійської правничої термінології, їх залежність від специфіки жанрів правничих текстів потребують подальших досліджень, оскільки ці аспекти не з'ясовані й дотепер [5].

Функціонування термінів, особливості їх впорядкування досліджували В.П. Даниленко, Т.Р. Кияк, Д.С. Лотте, Л.О. Симоненко, зіставлення терміносистем різних мов було предметом уваги Т.А. Журавльової, А.В. Крижанівської, В.М. Лейчика, Ф.А. Циткіної. Проблеми та перспективи розвитку української правничої термінології висвітлено у наукових розвідках Н.В. Артикуци, М.Я. Бріцина, Г.С. Онуфрієнко, Ю.Ф. Прадіда, А.А. Сербенської, англійської юридичної терміносистеми – у працях І.М. Гумовської, М.Б. Вербенец, Е.Т. Дерді, R.Newmann.

Пристаємо на думку науковців, котрі визначають термін як слово або словосполучення, яке зіставляється з чітко окресленим поняттям певної галузі науки, техніки, мистецтва, суспільно-політичного життя і вступає у системні відношення з іншими подібними одиницями мови [30].

Послугуємося такими ознаками терміна:

- 1) чіткість визначення, зафіксована у словнику;
- 2) однозначність у межах певної термінологічної системи або тенденція до однозначності;
- 3) точність і незалежність від контексту;
- 4) стилістична нейтральність;
- 5) системність (класифікаційна системність, словотвірна системність);
- 6) відсутність синонімів у межах однієї терміносистеми;
- 7) короткість (стислість) у плані вираження. Проте цей критерій бажаний, а не реальний, адже з метою диференціації

понять науки і техніки використовують багатослівні терміни, що спроможні якнайточніше позначити певне поняття [30].

Спроба узагальнити результати основних наукових досліджень з англійської юридичної термінології та проблем перекладу правничих термінів англійської мови визначає мету нашої розвідки. Варто також уточнити визначення і зміст понять «юридична термінологія», «юридичний термін», та проаналізувати основні дослідження з проблеми.

У своїй науковій статті Н.П.Яцишин слушно зауважує: «Юридична термінологія у контексті юридичної лінгвістики, ... визначає основні напрями досліджень у цій галузі, а саме: історія юридичної мови, юридичне термінознавство, юридична лексикографія, юридична текстологія, юридична стилістика, порівняльне правознавство, судова лінгвістика, привертала увагу багатьох вітчизняних і зарубіжних дослідників...» [40: 221]. Англійська правнича термінологія вважається унікальною, оскільки її використання поширене в нефаховому мовленні. Юридичні терміни вживаються у художній літературі, кінематографі, у засобах масової інформації. «Нині і в українській, і в англійській юридичній лінгвістиці юридична мова визначилася як функціональний різновид літературної мови з характерними лінгвостилістичними і структурно-жанровими ознаками, зумовленими специфікою правової сфери та комунікативними професійними потребами в ній» [38: 472]. Юридичні терміни, як відомо, наявні у таких жанрах офіційно-ділового стилю: у законотворчому (закони, постанови, рішення, коментарі тощо), юрисдикційному (обвинувальні висновки, постанови про обшук і т.п.), адміністративному (накази, договори, угоди і под.) та дипломатичному (пакти, конвенції, міжнародні угоди тощо).

Загальновідомо, що мові права, як і мові будь-якої іншої галузі, в цілому властиві такі ознаки: офіційність, повнота, раціональна стислість, системність, логічність, об'єктивність, вмотивованість, однозначність, достовірність, зобов'язально – інформативний характер, зрозумілість, точність і визначеність, нейтральність, стандартизованість, сталість, нормативність мовних засобів тощо [26: 61].

З-поміж російських мовознавців, на наш погляд, най-

більш значущими є класифікації юридичних термінів, укладені Д.В. Чухвичовим, Н.І. Хабібуліною та А.С. Піголкіним. Відповідно до класифікації Д.В. Чухвичова, правничі терміни поділяються на «спеціальні юридичні терміни, які не вживаються у звичайній мові та невідомі переважній більшості людей; терміни, які відомі у розмовному мовленні, проте мають зовсім інше від юридичного значення; спеціальні неюридичні терміни, вживані в неюридичних сферах професійної діяльності» [36: 176]. Н.І. Хабібуліна пропонує класифікувати терміни залежно від їх лексичного значення на загальноновживані, спеціальні технічні та спеціально-юридичні. «Загальноновживані – широко поширені терміни, які використовуються в художній та науковій літературі, побутовому мовленні, ділових документах та законодавстві. Вони прості та зрозумілі. Їхнє вживання в законі можливе лише у тому значенні, яке вони мають в літературній мові... Спеціальні технічні – це терміни, узяті з різних галузей науки, техніки та мистецтва... Спеціально-юридичні – це терміни, які вживаються лише в юриспруденції» [33: 43]. З погляду А. С. Піголкіна, «розрізняються терміни:

- 1) загальноновживані,
- 2) загальноновживані, які мають у нормативному акті більш вузьке, спеціальне значення,
- 3) суто юридичні,
- 4) технічні» [39: 70].

Ці дослідники, власне, розмежовують однакові групи термінів, пропонуючи майже однакові назви, можливо, остання класифікація є занадто детальною. Послугуючись цією класифікацією, можемо відзначити значну кількість спеціальних термінів у юридичних текстах. Їм властива лаконічна й влучна номінація поняття, яке застосовується в юриспруденції [18: 73]. З-поміж спеціальних термінів можна виокремити загальновідомі правничі терміни та спеціальні поняття, відомі лише фахівцям. До першої групи термінів можемо віднести такі терміни, як *«defendant»* (відповідач/обвинувачений), *«court»* (суд), *«witness»* (свідок) тощо. До другої групи залучаємо: *«contract by speciality»* (договір за печаткою), *«court of record»* (суд письмового провадження), *«immigration escort arrangements»* (засо-

би з супроводження імігрантів), «*instrument*» (документ), «*right of audience*» (право виступати в суді) і т.п..

Згідно з працею С.П. Хижняк «Юридична термінологія: формування та склад», класифікація ознак, які, на переконання юристів, повинні бути притаманні терміноелементам, полягає у тому, що, на думку автора, термін має бути:

1. єдиним, тобто вживатися у певному законі або іншому документі в тому самому значенні, бути однозначним у межах однієї системи;
2. загальноновизнаним, а не винайденим законодавцем лише для певного випадку, неприпустимим є вживання терміна у якомусь особливому значенні;
3. стабільним, тобто сенс та значення терміна не повинні змінюватися залежно від контексту;
4. логічно пов'язаним з іншими термінами цієї системи;
5. співвіднесеним з професійною сферою вживання [35].

Варто відзначити те, що юристи пропонують ширше тлумачення правничого терміна. Схожа категорія, на думку мовознавців, репрезентована вужче. Пояснюється це тим, що правники залучають до вказаної категорії такі лексеми, які вживаються у правничому дискурсі в основному значенні. Такі слова не можуть класифікуватися як терміни, оскільки для цього немає достатніх підстав. Як юристи, так і лінгвісти відзначають такий критерій, як незалежність терміна від контексту на противагу загальноновживаній лексиці. Йдеться про перехід слова із загальноновживаної лексики до терміносистеми.

Дослідниця Д.І. Милославська пропонує дещо іншу класифікацію юридичних термінів. Вона виділяє такі групи:

1. загальноновживані;
2. загальноновживані, які мають у нормативному акті більш вузьке, спеціальне значення;
3. суто юридичні;
4. технічні [24].

Як бачимо, на жаль, у мовознавстві не існує чіткої й загальноновизнаної класифікації юридичних термінів, а отже певні зазначені вище положення потребують уточнення та деталізації. Очевидним є те, що проблема дефініції та класифікації юриди-

чного терміна не є лінгвістичною. Варто брати до уваги й думку правників. Подібна проблема притаманна й перекладу правничої англійської літератури. Зрозуміло, що для адекватної передачі юридичної інформації, мова перекладу повинна бути точною, зрозумілою та відповідати дійсності. Від перекладача вимагається знати мову оригіналу та перекладу, бути обізнаним у праві, знати правові системи країн, мови яких залучено до перекладу, досконало володіти юридичною термінологією та орієнтуватися у джерелах.

Німецький перекладач А. Нойберт запропонував, залежно від характеру тексту оригіналу, розрізняти чотири типи прагматичних співвідношень при перекладі: від найвищої перекладаємості у прагматичному сенсі до фактичної неможливості відтворити прагматику оригіналу у перекладі, а саме:

- до першого типу належать оригінали, які мають однаковий прагматичний інтерес і для читачів перекладу (науково-технічна література, наприклад). Їх можна перекласти з найповнішим ступенем адекватності;

- до другого типу відносять оригінали, які спеціально призначені для перекладу (інформаційні та інші матеріали, спрямовані на іноземну аудиторію);

- до третього типу належать твори художньої літератури. Їхній переклад неможливий без втрат прагматичної адекватності, іншими словами – у перекладі частково втрачається ця сама прагматична адекватність;

- до четвертого типу відносять оригінали, специфічно спрямовані на членів конкретного мовного колективу, які не мають жодного відношення до рецепторів перекладу (законодавчі документи, суспільно-політична періодика тощо).

При цьому йдеться не про якість власне перекладу, а про однакову реакцію читачів оригіналу та перекладу. Досягнення такої рівності не є обов'язковою метою будь-якого перекладу, а у деяких випадках вона принципово недосяжна, внаслідок особливостей рецепторів перекладу, неможливості визначити реакцію рецепторів оригіналу та деяких інших причин [21].

Взагалі, проблема вибору адекватного відповідника у

процесі перекладу юридичних текстів потребує ретельного вивчення. Добір адекватного терміна визначається наявністю або відсутністю питомого еквівалента в мові перекладу. Якщо такий існує, відбувається підстановка, проте за його відсутності – необхідне ретельне вивчення та вживання терміна з урахуванням цілого ряду лінгвістичних та екстралінгвістичних факторів. Це такі фактори, як референційне та денотативне значення потенційних відповідників; їх стилістична належність; контекстуальне оточення; мовні норми; сполучуваність слів тощо [19]. Науковці слушно вказують на складність вибору відповідника, який може належати до однієї з чотирьох груп:

1. Термін, що потребує перекладу, позначає правовий інститут, що є аналогічним правовому інституту в правовій системі, мовою якої здійснюється переклад. При цьому зазначені інститути мають однакове нормативне врегулювання.

2. Термін, що потребує перекладу, позначає аналогічний правовий інститут, який має інше правове врегулювання.

3. Відповідний правовий інститут, що позначений терміном, який потребує перекладу, існує в одній правовій системі, але вже не існує в іншій.

4. Відповідний правовий інститут існує в одній правовій системі і не є властивим іншій [34].

Мова права, яка складалася впродовж тривалого часу та зазнала впливу багатьох чинників, є доволі складною для перекладу, оскільки крім згаданих факторів, надзвичайно велике значення має різниця між правовими системами України та Британії. Перекладачеві варто визначити галузь права, обсяг поняття, що перекладається, знайти український відповідник, порівняти значення термінів, прагнучи адекватного перекладу, e.g.

1) The summons and attached complaint are known as “process”. The delivery of the summons and complaint is known as “service of process”. Process can be served by delivering it directly to the defendant, leaving it at his home, or sending it to him by certified mail.

Повістка та додана до неї копія позовної заяви разом називаються “виклик до суду”. Вручення повістки та копії позовної заяви називається “врученням виклику до суду”. До-

кументи можуть передаватися особисто від-повідачу, їх можуть принести до оселі відповідача або ж надіслати ре-комендованим листом.

2) *An easement is formal permission, granted in writing by deed or similar document, to use another's property. Easements are commonly granted to utility companies to install and maintain water, sewer, etc. gas, across private property.*

Сервітут – це офіційний дозвіл, наданий у письмовій формі через документ про передачу права власності на нерухомість або якийсь інший документ такого типу на використання майна іншої особи. Звичайно, сервітуту видаються комунальним підприємствам для встановлення та обслуговування систем подачі води, газу, каналізаційних систем тощо, що проходять через ділянки землі, які належить певним власникам.

3) *Title 29 of Ohio Revised Code (the Ohio Criminal Code) lists most of the serious offenses proscribed by state law: theft, bad check and credit card offenses, forgery, fraud; gambling; inciting to violence, riot or disorderly conduct; false alarm (concerning police etc.); certain aspects of abortion, nonsupport, endangering children, domestic violence.*

У розділі 29 Кримінального кодексу штату Огайо визначаються найтяжчі злочини, передбачені законодавством штату: крадіжки, підроблення чеків, документів тощо, махінації з кредитними картками, шахрайство; злочинна експлуатація азартних ігор; підмовляння до бунту, вчинення насильства, заворушень або порушення громадського порядку; фальшиві виклики поліції тощо; певні аспекти здійснення абортів, несплата аліментів, нараження дітей на небезпеку, вчинення насильства у сім'ї.

На наш погляд, подальші дослідження перекладу англійської правничої термінології потребують ретельного вивчення принципів функціонування англійських терміноелементів.

Отримані результати надають змогу зробити такі висновки:

- структура англомовної терміносистеми законодавчого дискурсу та склад термінів зумовлені історичними, політичними та територіальними чинниками;

- англomовний законодавчий дискурс є складною структурою, яка містить багато елементів;

- тлумачення та переклад терміна в англomовному законодавчому дискурсі є найважливішим завданням, оскільки від цього залежить точність та адекватність перекладу.

З погляду термінознавства та термінологічного перекладознавства, слід зважати на чіткий розподіл англо-саксонської термінології та уніфікованих національно-правових терміносистем.

Перекладачеві варто знати історію й теорію права зарубіжних країн, правових систем сучасності, міжнародного приватного права та міжнародного публічного права.

Також слід зауважити, що для адекватного перекладу необхідно враховувати функціонально-стильову належність юридичних текстів (нормативно-правові акти чи доктринальне тлумачення цих актів). Перекладач має брати до уваги й етимологію термінів (питомі англійські, французькі, латинські юридичні терміноелементи). Особливою проблемою є випадки полісемії та синонімії термінів.

Проаналізувавши лінгвістичні та юридичні аспекти перекладу та тлумачення англійських термінів у юридичному дискурсі, виокремлюємо такі види перекладу зазначених одиниць. Зазначаємо, що ці способи стосуються таких термінів, які мають національно-правовий компонент значення (відсутність еквівалента в українському праві, синонімія та полісемія):

1. правовий аналіз, кваліфікація поняття та добір аналогічного терміна українського права: вибір терміна визначатиметься лише його контекстним уживанням;

2. описовий переклад термінів;

3. вживання еквівалентів термінів на позначення правових реалій.

Переклад законодавчого дискурсу викликає низку проблем, пов'язаних із специфічними рисами англійської та української правових систем і мов.

Перш ніж розглянути зазначені труднощі, варто згадати про те, що будь-яка мова прагне економії мовних засобів. Залежно від типу мови, ці мовні елементи відображаються по-різному, як-от, наприклад, у синтетичних мовах панує тенден-

ція до скорочення речення. У випадку англійської мови (яка входить до складу аналітичних), потреба збереження визначеної структури речення, а отже й збереження основних елементів цієї структури та їхньої стійкості призводить до протиріччя. Наприклад, завдяки стійкості мовленнєвої структури в англійській мові, заперечення може бути виражене лише одним запереченням у реченні.

Subsections (2) and (3)–

(a) do not affect the rights and liabilities of the authorised person or the Lord Chancellor under any arrangements made between them,

(b) do not prevent any civil proceedings which could otherwise be brought by or against the authorised person (or an employee of that person) from being brought,

(c) do not apply for the purposes of criminal proceedings brought in respect of anything done or omitted to be done by the authorised person (or an employee of that person), and

(d) do not make the Lord Chancellor or the Director liable under section 6 of the Human Rights Act 1998 in respect of any act or omission of an authorised person if the act or omission is of a private nature.

Підрозділи (2) і (3) –

(А) не впливають на права та обов'язки уповноваженої особи або лорд-канцлера відповідно до будь-яких домовленостей, досягнутих між ними,

(Б) не перешкоджають висуненню будь-якої цивільної справи, яка могла б бути висунута і проти уповноваженої особи (або співробітника цієї особи),

(С) не застосовуються для цілей у кримінальних справах, порушених у відношенні будь-якої дії чи ухилення від дії уповноваженої особи (або співробітником цієї особи), і

(Г) не роблять лорда-канцлера або директора відповідальними відповідно до статті 6 Закону про права людини 1998 року щодо будь-якої дії чи бездіяльності уповноваженої особи, якщо дія або бездіяльність є приватною за своєю суттю.

В англійській мові існує доволі велика кількість конс-

трукцій: дієприкметникових, герундіальних и інфінітивних зворотів. Їхнє вживання сприяє стислості та вичерпності мовлення.

Regulations may –

(a) provide that a court before which criminal proceedings take place, or are to take place, is authorised to determine whether an individual qualifies under this Part for representation for the purposes of criminal proceedings of a prescribed description, and

(b) make provision about the making and withdrawal of such determinations by a court.

(2) The regulations may, in particular, include –

(a) provision about the form and content of determinations and applications for determinations,

(b) provision permitting or requiring applications and determinations to be made and withdrawn in writing, by telephone or by other prescribed means,

(c) provision setting time limits for applications and determinations,

(d) provision enabling a court to determine that an individual qualifies under this Part for representation for the purposes of criminal proceedings before another court,

(e) provision for the powers of a magistrates' court of any area under the regulations to be exercised by a single justice of the peace for the area, and

(f) provision about the circumstances in which a determination may or must be withdrawn.

Положення може –

(А) передбачати, що суд, де розглядаються кримінальні справи, або розглядатимуться, має право визначити, чи людина підпадає під цю частину з метою кримінального переслідування щодо запропонованого опису і

(Б) зробити положення про створення і відзив таких ухвал суду.

(2) нормативні правові акти можуть, зокрема, включати –

(А) положення про форму та зміст визначень і додатків для постановов,

(Б) положення про надання дозволів або вимоги дода-

тків і постанов, які повинні бути зроблені і вилучені в письмовій формі, по телефону або за допомогою інших запропонованих засобів,

(В) забезпечення встановлення термінів подачі заявок та постанов,

(Г) положення, які дозволяють суду визначити, що людина підпадає під цю частину для того, щоб постати перед іншим судом у кримінальній справі,

(Д) забезпечення повноважень суду магістратів будь-якої області відповідно до положень повинні здійснюватися одним суддею цієї області, і

(Е) положення про обставини, в яких постанова суду може або повинна бути знята.

Коли йдеться про англomовний законодавчий дискурс, впадає в око те, що, завдяки тенденції до побудови речення з дієсловом у особовій формі, є можливим поєднання семантично непоєднуваних дієслів з іменниками, які не вказують на діяча.

The regulations may make provision corresponding to the provision that may be made by virtue of section 57(7) to (9) (but as if the reference to the Lord Chancellor were a reference to the Treasury).

Правила можуть передбачати відповідні положення, які можуть бути зроблені на підставі статті 57 (7) (9) (але, як якщо посилання на Лорда Канцлера було б посиланням на міністерство фінансів).

Відбувається персоніфікація неістот.

Subsection (5) does not prevent the inclusion of an electronic monitoring requirement in a relevant order which includes an alcohol abstinence and monitoring requirement where this is for the purpose of securing the electronic monitoring of an offender's compliance with a requirement other than the alcohol abstinence and monitoring – Підрозділ (5) не перешкоджає включенню потреби електронного моніторингу у відповідному порядку, який включає в себе відмову від вживання алкоголю і вимоги моніторингу, коли це робиться з метою забезпечення електронного контролю за дотриманням правопорушником вимог інших ніж відмова від алкоголю і

моніторингу.

Загальновідомим є значення постпозитивів у англійській мові. З-поміж числених загальноновживаних дієслів, до яких приєднуються постпозитиви, можна виокремити такі, як *to do, to go, to come, to make, to put, to give, to take* тощо, унаслідок такої трансформації дієслово отримує нове значення. *A police and crime plan is a plan which sets out, in relation to the planning period, the following matters.*

Слід пам'ятати про те, що у тому випадку, коли постпозитив додається до дієслів на позначення дії, значення основного дієслова або зберігається, або з'являється нове ідіоматичне значення. У тому разі, коли йдеться про дієслово *to be*, зміст залежить саме від значення постпозитива.

But subsection (1) does not require the elected local policing body to provide information if disclosure of the information –

(a) would, in the view of the chief officer of police, be against the interests of national security,

Але підрозділ (1) не вимагає від місцевих обраних органів поліції надавати інформації, якщо розголошення такої інформації

(А) на думку головного офіцера поліції, було б проти інтересів національної безпеки,...

Два типи означень усталилися в англійській мові – препозитивне (найпоширеніше) та постпозитивне. Перед іменником у якості детермінатива може вживатися прикметник або іменник:

Subsection (4) applies in relation to a relevant power which, ..., can be exercised to create an offence punishable on summary conviction by a fine or maximum fine of a fixed amount of less than 5,000...

Підрозділ (4) застосовується щодо відповідних повноважень, які ..., можуть бути використані для скоєння злочину, який карається відповідно до винесеного вироку штрафом або максимальним штрафом у фіксованій сумі менше, ніж 5,000...

Зазвичай обставини такого типу є доволі складними для

перекладу, оскільки синтаксичні та змістовні зв'язки між компонентами не є очевидними з огляду на морфологічні аспекти: *A police and crime commissioner is a corporation sole. – Поліцейський та комісар поліції – це єдина організація.*

Саме в таких конструкціях знаходить відображення властива англійській мові тенденція до лаконізму та мовленнєвої компресії. В англійській мові слово, яке є означенням, має зазвичай головне значення у словосполученні. Не зважаючи на обсяг означення, на кількість слів, які входять до його складу, воно вживається лише перед означуваним словом. Наприклад: *elected local policing body's area – район, закріплений за місцевим обраним поліцейським органом.*

Тенденція до вживання препозитивного означення, а також стислості та лаконічності висловлювання вочевидь спричинила значну кількість прикметників на -ed, які утворюються від іменників, *uniformed* (одягнутий у форму). Прикметники такого типу найчастіше вживаються для опису зовнішності людини: *fair-haired, broad-shouldered, long-nosed* тощо, та мають відповідники в українській мові: світловолосий, широкоплечий, довгоносий. На противагу їм, прикметники типу *uniformed* не мають таких відповідників, та повинні перекладатися описово.

Модальне дієслово *shall* перекладається в значенні обов'язку (*to impose duty or obligation on someone*) або у його прямому значенні. Деякі розробники юридичних документів стверджують, що треба уникати використання *shall* у прямому сенсі, тому що це спричиняє плутанину. Але вживання *shall* у значенні майбутніх намірів поступово стає досить непоширеним.

RULES FOR DISTRIBUTION OF SEATS

Number of constituencies

1 The number of constituencies in the United Kingdom shall be 600.

Electorate per constituency

2 (1) The electorate of any constituency shall be–

(a) no less than 95% of the United Kingdom electoral quota, and

(b) no more than 105% of that quota.

A constituency shall not have an area of more than 13,000

square kilometres.

Крім документів, які створюються в рамках єдиної національної правової системи, є так звані гібридні документи, тобто створені у наднаціональній спільноті мультикультурного дискурсу, де немає лінгвістично нейтральної основи, включаючи більшість документів міжнародного права.

Усі переклади на офіційні мови міжнародних установ є аутентичними і, як припускається, мають однакове значення. Кожна версія після ратифікації відповідною державою набуває чинності на її території. Застосовується принцип правової еквівалентності, принаймні теоретично; але на практиці міжнародні документи, які обговорюються в лавах комітетів, де присутні представники різних національностей, складаються більш стандартною мовою, і часто уможливають використання буквального перекладу.

Особливим випадком гібридних юридичних документів є законодавство Європейського Союзу - фахівцями докладаються зусилля, спрямовані на впровадження специфічної «Європейської» термінології в усі мови, створюючи з цією метою спеціальні нові терміни. Коли такий «Європейський» термін відсутній, здійснюється пошук та подальше впровадження концептуального відповідника. Таким чином поступово створюється спеціальна мова *Euro-legalese*, яка з часом суттєво полегшить роботу перекладачів.

Юристи не можуть очікувати від перекладачів створення паралельних текстів, ідентичних за впливом, але вони очікують, що перекладені тексти матимуть ідентичні правові наслідки. Якість юридичного перекладу певним чином впливає на ефективність правозастосування, ступінь регламентації конкретних відносин, отже мова перекладу має забезпечити реалізацію суспільного призначення та відповідати правовому узусу. Це вимагає від перекладача абсолютно чіткого розуміння ситуативних, соціальних, контекстуальних правил, яких дотримується в процесі правотворчості законодавець іншої держави та іншої культури.

В сучасних умовах діалогу культур вивчення лексико-семантичної системи мови та аутентичних культурологічних

знань робить можливим формування більш якісного та повного національного образу світу, який є необхідним для здійснення успішного акту комунікації між представниками різних культур у найрізноманітніших сферах життя.

Література:

1. Австралия и Новая Зеландия. Лингвострановедческий словарь / Под рук. В.В. Ощепковой, А.С. Петриковской. – М. : Рус. яз., 1998. – 216 с.

2. Алексеева И.В. Введение в переводоведение / Алексеева И.В. – СПб.: Филологический факультет СПбГУ; М.: Издательский центр «Академия», 2004. – 352 с.

3. Артикуца Н. В. Мова права та її вивчення студентами юридичних спеціальностей у вищих навчальних закладах України / Н.В. Артикуца // Культура народов Причерноморья: Научный журнал. – № 49. – Том. 2. – 2004 (март): Материалы III Международной конференции по вопросам языкознания, этноистории, журналистики Межкультурные коммуникации: пространство и время. (25-29 мая 2004 г., Алушта). – С. 155-157.

4. Баранов А.Н. Концептуальная модель значения идиомы / А.Н.Баранов, Д.О. Добровольский // Когнитивные аспекты лексики. Немецкий яз.: Сб. н. трудов. – Тверь, 1991. – С. 3 – 13.

5. Бархударов Л.С. О значении и задачах научных исследований в области терминологии / Л.С.Бархударов // Лингвистические проблемы научно-технической терминологии. – М.: Наука. – 1970. – С. 7 – 10.

6. Баскаков Н.А. Современное состояние терминологии в языках народов СССР / Н.А. Баскаков // Вопросы терминологии. М.: АН СССР, 1961. – С. 55– 71

7. Баскаков Н.А. Современное состояние терминологии в языках народов СССР / Н.А. Баскаков. – М.: Наука. – 1953. – 27с.

8. Берков В.П. Словарь и культура народа / В.П. Берков // Мастерство перевода: Сб. 10.1974. М.: Сов. писатель, 1975. – С. 402-420.

9. Берков В.П. Двухязычная лексикография / В.П. Берков. – СПб.: Изд-во СПбГУ, 1996. – 236 с.

10. Білецький А.О. Про мови і мовознавство / А.О. Білецький. – К.: "АртЕк", 1996. – 224 с.

11. Вагапов А. С. Выбор адекватного лексико-фразеологического соответствия при переводе английских правоведческих текстов [Электронный ресурс] / А.С. Вагапов. – Режим доступа: http://zhurnal.lib.ru/w/wagapow_a_s/myart.shtml.

12. Ван Дейк Т.А. К определению дискурса. [Электронный ресурс] / Т.А. Ван Дейк Т.А. – режим доступа: <http://psyberlink.flogiston.ru/internet/bits/vandijk2.htm>.

13. Виноградов В.С. Введение в переводоведение: общие и лексические вопросы / Виноградов В.С. – М.: ИОСО РАО, 2001. – 223 с.

14. Влахов С., Флорин С. Непереводимое в переводе / Влахов С., Флорин С. – М.: Р.Валент, 2006. – 446с.

15. Девкин В.Д. Немецкая лексикография: Учеб. пособие для вузов / Девкин В.Д. – М.: Высшая школа, 2005. – 670 с.

16. Ермолович Д.И. Имена собственные на стыке языков и культур / Д.И. Ермолович. – М.: Р.Валент, 2001. – 200 с.

17. Зорівчак Р.П. Реалія і переклад / Зорівчак Р.П. Львів: Вид-во при ЛНУ. – 1989 – 216 с.

18. Иванищева О.Н. Лексикографирование культуры в двуязычном словаре: Дисс. ...докт. филол. наук. 10.02.19. / Иванищева Ольга Николаевна – СПб., 2005. – 410с.

19. Кияк Т.Р. Теорія та практика перекладу (німецька мова). Підручник для студентів вищих навчальних закладів / Кияк Т.Р., Огуй О.Д., Науменко А.М. – Вінниця: Нова книга, 2006. – 592с.

20. Колесникова М.С. Лексикографический аспект лингвострановедения : Дисс. ... докт. филол. наук. 10.02.04 / Колесникова Марина Сергеевна– Ярославль, 2003. – 477 с.

21. Комиссаров В.Н. Теория перевода (лингвистические аспекты) / Комиссаров В.Н. – Учеб. для ин-тов и фак. иностр. яз. – М.: Высш. шк., 1990. – 253с.

22. Корунець І. В. Вступ до перекладознавства. Підручник / Корунець І. В. – Вінниця: Нова Книга, 2008 – 512с.

23. Лингвистический энциклопедический словарь [гл.ред. В.Н.Ярцева.]. – М.: Сов.энциклопедия, 1990. – 685 с.

24. Милославская Д.И. Типовые трудности семантической интерпретации юридического текста / Милославская Д.И. // Русский язык в его естественном и юридическом бытии. – Барнаул: Изд-во АГУ, 2000. 272 с.

25. Полюжин М.М. Теорія і практика перекладу з англійської мови на українську. – Київ, 1991.

26. Правнича лінгвістика: навч. посіб. / Г.П. Проценко, Л.М. Шестопалова, О.Ф. Прохоренко [та ін.] за заг. ред. С.М. Гусарова. – К.: ПАЛИВОДА А.В., 2010. – 312 с.

27. Реформатский А. А. Введение в языковедение / Под ред. В.А. Виноградова. – М.: Аспект Пресс, 1996. – 536 с.

28. Супрун А. Е. Экзотическая лексика / А. Е. Супрун // Научные доклады высшей школы. Филологические науки. – М., 1958. – № 2. – С. 51–54.

29. Сукаленко Н.И. Двухязычные словари и вопросы перевода / Сукаленко Н.И. – Харьков: Вища школа, Издательство при Харьковском университете, 1976. – 152 с

30. Термінологічна лексика в системі професійного мовлення: Методичні вказівки та завдання для самостійної роботи студентів з курсу “Українська мова (за професійним спрямуванням)” / Укл.: Г.Л. Вознюк, С.З. Булик-Верхола, М.В. Гнатюк, Н.І. Голубінка, Н.З. Дрівко, З.Й. Куньч, О.Г. Литвин, І.Б. Ментинська, Г.В. Наконечна, А.Я. Середницька, Ю.В. Теглівець, І.Д. Шмілик. – Львів: Видавництво Національного університету “Львівська політехніка”, 2010. – 92 с.

31. Томахин Г.Д. США. Лингвострановедческий словарь / Томахин Г.Д.– М.: Астрель, АСТ, 2001. – 272 с.

32. Федоров А.В. Основы общей теории перевода / Федоров А.В. – СПб.: Филологический факультет СПбГУ; М.: ООО «Издательский Дом «ФИЛОЛОГИЯ ТРИ», 2002. – 416 с.

33. Хабибулина Н. И. Юридическая техника и язык закона: монография / Н.И.Хабибулина. – СПб., 2000. – 92 с.

34. Хворостянкін А. Дефініції у законодавчих текстах: питання теорії [Електронний ресурс] /Хворостянкін А. – Режим доступу: <http://www.minjust.gov.ua/0/6666/>

35. Хижняк С.П. Юридическая терминология: формирование и состав / Хижняк С.П. – Саратов, 1997. – 137с.

36. Чухвичев Д. В. Законодательная техника : учеб. пособие / Д. В. Чухвичев. – М. : ЮНИТИ-ДАНА: Закон и право, 2006. – 240 с.

37. Шейман Л. А. Об учёте этнокультуроведческой лексики в русскоязычных курсах для нерусских учащихся / Шейман Л. А. // РЯНШ. – 1978 – №5 – С. 69-78.

38. Юридична енциклопедія : в 6 т. / редкол. : Ю. С. Шемшученко (гол.) та ін. – К. : Укр. енцикл., 2004. – Т. 6 : Т–Я. – 768 с.

39. Язык закона / под ред. А. С. Пиголкина. – М. : Юрид. лит., 1990. – 192с.

40. Яцишин Н. П., Юридична термінологія як об'єкт мовознавчих досліджень / Яцишин Н. П. // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. – 2011. – Розділ II, Термінознавство. (ч. 2). – С. 221 – 222.

41. Bryan A. Garner, Legal Writing in Plain English / Bryan A. Garner. –University of Chicago Press, 2001. – 227 p.

42. EC Legislation 2004-2005 [edited by N.Foster]. – Oxford: University Press, 2004. – 689 p.

43. Mellinkoff D. The Language of the Law/ David Mellinkoff. – Boston: Little, Brown and Co, 1963. – 526 p.

44. Otto W. Die Paradoxie einer Fachsprache / Walter Otto. – Stuttgart: Der öffentliche Sprachgebrauch. Band II, 1981. – 678 s.

45. Електронна система документації з питань адаптації законодавства України до Законодавства Європейського союзу. [Електронний ресурс]. – режим доступу: www.eurodocssdla.gov.ua

Джерела

46. Англо-русский юридический словарь [сост. С.Н. Андрианов, А.С. Берсон, А.С. Никифоров.]. – М.: Руссо, 2003. – 510 с.

47. Англо-український юридичний словник / [авт.-уклад. Карабан В.І.] – Вінниця: Нова книга, 2004. – 1088 с.

48. An online institute devoted to the study of language and the law. [Електронний ресурс]. – режим доступу: www.languageandlaw.org

49. Development of a theory of language. [Електронний ресурс]. – режим доступу: www.ircs.upenn.edu/zellig/

50. Oxford on-line dictionaries. [Електронний ресурс]. – режим доступу: www.askoxford.com

51. The original and revised versions of the UK legislation.
[Електронний ресурс]. – режим доступу: www.legislation.gov.uk

52. Переклад англомовної юридичної літератури/ [Черноватий Л. М., Карабан В. І., Іванко Ю. П., Ліпко І. П.] . – Вінниця: Нова Книга, 2006. – 656 с.

РОЗДІЛ IV. РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ КОНЦЕПТІВ «СУД, ПРАВОСУДДЯ» В РІЗНИХ КАРТИНАХ СВІТУ

Числені дослідження лінгвістів останнього часу (Апресян Ю.Д., Арутюнова Н.Д., Вежбицька А., Кубрякова О.С., Попова З.Д., Степанов Ю.С., Стернін І.А. та ін.) пов'язані з відтворенням картини світу, ведеться за декількома напрямками. По-перше, досліджуються окремі, специфічні для кожної ментальності концепти і їх відображення у мовних одиницях. По-друге, робляться спроби відтворити єдину, цілісну картину світу, що притаманна окремому народу. Результати, які досягнуті в подібних дослідженнях, допомагають уявити специфіку світосприйняття носіїв тієї чи іншої мови і роблять внесок у відтворення цілісної національної картини світу, одним з компонентів якої є уявлення про суд і правосуддя. Відтворити таке уявлення можна на основі аналізу різноманітних моделей поведінки, стереотипних ситуацій і реакцій на них національного колективу, а також на основі аналізу паремій і художніх текстів, які формують суспільну думку, погляд і реакцію на світ.

Поняття «картина світу» у данному дослідженні тлумачиться традиційно, як абстрактне уявлення про предмети і явища навколишнього світу, воно має універсальний характер, пов'язаний з фіксацією таких уявлень в мові, а також національно-специфічний та індивідуальний характер.

«Картина світу», як вже відмічалось, знаходить своє відображення, у тому числі, і в художній літературі. В силу своєї специфіки художня література виконує подвійну роль – як засіб відображення поглядів людини на світ, а також як засіб, що формує такий погляд. В рамках комплексного дослідження фрагменту картини світу «суд, правосуддя» [23; 24; 25] ми пропонуємо в своїй роботі 1) аналіз прислів'їв російської мови, які відносяться до данної сфери; 2) аналіз знакових творів видатних представників української (І. Франко), російської (Л. Толстой), англійської (Ч. Діккенс) і французької (В. Гюго) літератур, в яких в художній формі представлений національно-специфічний погляд на суд і правосуддя.

1. Фрагмент картини світу «суд» в «Прислів'ях російського народу» В.І. Даля

Матеріалом для дослідження прислів'їв стали «Прислів'я російського народу» («Пословицы русского народа»), що були зібрані В.І. Далем, і що найбільш повно відображають специфіку світосприйняття російського і українського народів (близько 180 прислів'їв).

Нагадаємо, що прислів'я – це «сжатое общеупотребительное изречение, живущее в народной речи» [37]. Їх особливостю, за висловленням В.І. Даля, є те, що «пословица не сочиняется, а рождается сама» [8: 512]. В прислів'ї знаходить відображення народна свідомість, втілення «народного миропонимання в языковой форме, в языковых стереотипах» [26: 34]. Характерними рисами прислів'їв є їхня відтворюваність, узагальнення народного досвіду, а також «практическое указание, подходящее определение, житейский приговор» (там же). Узагальнення народного досвіду в прислів'ях відбувається шляхом його об'єктивізації в образній формі. Найчастіше в конкретних, зрозумілих образах фіксуються певні абстрактні поняття, які мають важливе значення для людини. Це надає прислів'ю наочності. З іншого боку, образність прислів'їв пов'язана з тим, що в їх семантиці відбувається зміщення прямого й преносного значень, проявляється іносказаний зміст.

Для адекватної інтерпретації прислів'їв і, за допомогою цього, відтворення такого фрагменту картини світу, як «суд», «правосуддя», необхідна адекватна інтерпретація як власне мовної форми прислів'я, так і тих ситуацій дійсності, в які воно включене. Власне мовні відносини між елементами прислів'я, на наш погляд, не настільки важливі, як важливі образно-семантичні. Тому іноді прислів'я, яке не містить у своєму лексичному складі лексем описуваної семантичної групи, може бути інтерпретоване як те, що описує відповідний концепт. Так, наприклад, нижче надані прислів'я, в складі яких немає лексем з однойменної лексико-семантичної групи, але вони створюють асоціативно схожий образ, що вказує на витратність судової процедури, на лихоїмство суддів: *глаза золотом запорошат* –

ничего не увидишь; без масла каша не вкусна; глуп дает деньги, глупей того не берет. Образно-асоціативна схожість життєвих ситуацій, що не мають прямого відношення до суду з його безпосередньою діяльністю пов'язана з наївно-конкретним засобом сприйняття народом дійсності і відображенням його у доступних образах. Доречі, за принципом образно-асоціативної схожості згруповані прислів'я у відомій збірці В.І. Даля «Пословицы русского народа» [8] («Прислів'я російського народу»).

В прислів'ях важливий також емоційно-оцінний підтекст, їх прагматичний, наставницький ефект. В експлікації оцінного підтексту важливу роль виконують як семантика складових слів у прислів'ї, так і синтаксичні, композиційні, експресивні засоби мови – *ах, судья, судья: четыре полы, восемь карманов*. В данному прикладі використовується вигук, що формально виражає емоцію, подвійне звертання та гіперболізована метонімія, що разом створюють відповідний емоційний фон. Оцінка може також формуватися завдяки символічним елементам. Роль символів виконують близькі народній свідомості образи, наприклад, *кишеня (карман)*, (місце, в якому тримають гроші), *рука*, (яка дає та бере гроші). Слова *кишеня* і *рука* дуже частотні в прислів'ях про суд. З функцією символу, який має негативну конотацію, вживане і слово *собачий*, тобто, сварливий (ср. *собачий нрав* – сварливый, бранливый [9: 605]). Наприклад, *подьячий – породы собачьей; приказный – народ пролазный*. Оцінка в прислів'ї формується і внаслідок порівняння процедури судочинства зі схожими життєвими ситуаціями: *лошадь с волком тяглась – хвост да грива остались; земля любит навоз, лошадь овес, а воевода (или: судья) приносит*.

Що стосується наставницької, дидактичної функції прислів'я, то вона проявляється, по-перше, в самому жанрі. По-друге, самі прислів'я іноді мають форму імперативу, їх наставницький зміст повністю експлікований: *Дари судью, так не посадят в тюрьму*.

Внутрішня форма (термін А.А. Потебні) слова *судити* (згідно словника В. Даля) передбачає наступні значення: розуміти, мислити, заключати; розбирати, міркувати, робити висновки; доходити від даних до наслідків до самого кінця; порівню-

вати, вважати, вирішувати, тлумачити, розмірковувати; розгляти; дізнання питаннями ступеня провини. Тобто, спочатку в процесі судження мають проводитися усі вказані розумові і логічні операції з тим, щоб розгляд справи і дізнання та встановлення чиєїсь провини було повним і справедливим: *суд не на осуд, а на рассууд*.

Судовий розгляд, тобто, сам процес суду, його учасники, представлені в прислів'ях як з нейтральною оцінною складовою, так і (у значно більшій кількості) з негативною оцінною складовою. Прислів'я з нейтральною оцінною складовою виглядають як максими, загальноприйняті істини: *не прикажете казнить (или: голову рубить), прикажете речь говорить; истцу первое слово, ответчику последнее; кто в деле, тот и в ответе; дело по делу, а суд по форме*. Деякі прислів'я представляють суд як неминучість, реальність життя: *быть делу по третьейскому; никто сам себя не судит*. Певна частина законів, постанов та уставів різних часів, що мають наставницький ефект, увійшла до народного побуту і в число прислів'їв: *холоп на боярина не послух* (тобто, не свідок із «Правди» Ярослава Мудрого); *холоп на холопа послух* (там же); *лучше десятерых виновных простить, чем одного невинного казнить* (слова Катерини II). Деякі прислів'я про суд дають уявлення про законні відносини в селянські часи, і, засвоюючи народну мудрість, таким чином селянин міг набути елементарної правової писемності: *чем старее, тем и правее; чей двор, того и хоромы; (чья земля, того и городьба; чья земля, того и хлеб; чей берег, того и рыба; чей конь, того и воз) с одного тягла по две дани не берут (с одного вола двух шкур не дерут); брат брату головой в уплату*.

В «Прислів'ях російського народу» В.І. Даля зібрані прислів'я, які характеризують суд цивільний 17-18 століття, а не кримінальний. Про це свідчить як і відповідна лексика - *дьяк, подьячий, воевода, суд приказный, потрава, ярыжка, ябеда* - так і самі ситуації, що описуються. Відношення народу до судових розглядів стосовно тяжких кримінальних злочинів в прислів'ях не представлено.

Робота суду, що представлена у прислів'ях, демонструє

підкупність, хабарництво суддів і інших службовців: *перед богом ставь свечку, перед судьей мешок; перед судом все равны: все без откупа виноваты; не судись: лапоть дороже сапога станет; наши правы, а сто рублей дали; правое дело, а в кармане засвербело; судьбе полезно то, что в карман полезло; скорее дело вершишь, коли судью одаришь; подьячий любит поднос горячий; порожними руками с судьей не сговоришь*; та ін. Негативний емоційно-оцінний підтекст формується вже на лексичному рівні.

Прислів'я типу *золотой молоток и железные запоры отворяет; лошадь с волком тягалась – хвост да грива остались; около печи нельзя не нагреться; соблазн велик – и совесть молчит* та ін. також роблять свій внесок у формування концепту «суд», але ж мають більш високий ступінь узагальнення в силу того, що не містять в собі лексем відповідної лексико-семантичної групи: *на то и руки, чтобы брать*.

Як показує аналіз, багато прислів'їв радять усіляко запобігати судової процедури і шукати інші засоби вирішення спорів: *полно судиться – не лучше ль помириться?; пропадай собака и с лыком – лишь бы не судиться*. Такий підхід пов'язаний з пошуками правди і справедливості, яких, за уявленням селян, важко знайти у суді, і яка доступна лише Богові: *суди меня Бог; кто провинился, того суди Бог*. Протиставлення Бог (правда, справедливість) і суд (неправда, несправедливість, підкупність) в прислів'ях відіграє значну роль у формуванні уявлення слов'ян про суд та правосуддя. Певною мірою воно пов'язане з основами християнської моралі і релігії, згідно якої лише Бог може судити людину (суд Божий). В цивільному суді важко знайти правду (*и твоя правда, и моя правда, и везде правда – а нигде ее нет*). Доречі, одне із значень слова *правда* - правосуддя, справедливість (*правда* стар. – право суда, власть судить, карать и миловать, суд и расправа) [9: 519]. І народне твердження *нет правды на свете* – суда по правді [9: 519] – виявляється ключовим в російській (слов'янській) свідомості.

2. Інтерпретація юридичних подій і фактів у творах російських письменників кінця XIX – початку XX століть

Інтерпретація (тлумачення, пошуки змісту, причин) юридичних фактів і подій лежить в основі багатьох творів російської літератури кінця XIX – початку XX століть. Відомо, наприклад, що сюжет роману Л.М. Толстого «Воскресіння» був підказаний йому видатним юристом А.Ф. Коні [29: 453]. Сам А.Ф. Коні високо цінував талант Ф.М. Достоєвського в описі психології і поведінки вбивці, виступивши з доповіддю «Достоєвський як криміналіст». Відомий письменник і суспільний діяч В.Г. Короленко видав серію нарисів, виказавши свою позицію з приводу гучної справи Бейліса і у справі про Мултанське жертвоприношення, захисником по якій виступав адвокат М.П. Карбачевський. Письменник Л. Андреев у свій час отримав юридичну освіту, працював судовим репортером і пізніше використав свої спостереження за реальними справами для таких оповідань, як «Захист», «Перший гонорар», «Християни» та ін. Оповідання І.О. Буніна «Справа корнета Єлагіна» – це, фактично, відтворення обставин справи 35-річної давнини. Захисником по цій справі виступав видатний юрист Ф.Н. Плевако. Тобто, часто для сюжетів художньої літератури бралися джерела, в яких події, що описуються, отримали професійну оцінку. Викладаючи події і факти, інтерпретатор в художній літературі відтворює дійсні події, надаючи їм ту чи іншу оцінку в залежності від своєї художньої мети.

У 1925 році І.О. Бунін, будучи в еміграції, виявив зацікавленість в кримінальній справі про вбивство артистки Вишновської. Фактично у нашому розпорядженні є два тексти, два викладення фактів однієї справи – оповідання Буніна і захисна промова Плевако. Кожен з текстів створений згідно до вимог жанру і цільових засад їхніх авторів.

Як відомо, художній текст передбачає художню уяву, яка є «сущностной чертой художественного творчества» [11]. При цьому, художній текст, який має в своїй основі реальні події і факти, зображує їх, базуючись на практично безмежних можливостях «образа автора» (термін В.В. Виноградова), який

володіє всебаченням і всезнанням. Промова юриста в суді містить, передусім, відповідну прагматичну настанову (захист чи обвинувачення), яка реалізується в процесі викладення фактів справи, потребує логіки організації промови і викладення фактів, передбачає емоційне апелювання до присяжних з метою досягати бажаного результату.

Так, в структурі тексту захисної промови Ф.Н. Плевако по справі Бартенєва теза, з якої він починає розгортати свою аргументацію. В даній справі його мета – не захист безвинного (підзахисний сам визнав свою провину), а пошуки мотиву, який допоміг би пом'якшити вирок. Таким мотивом виявляється сліпе кохання корнета Бартенєва до актриси, яка маніпулювала ним.

Після викладення фактів справи Ф.Н. Плевако закінчує свою промову, намагаючись емоційно вплинути на присутніх у суді, приводячи розгорнуте порівняння: *«Слово закона напоминает угрозы матери детям. Пока нет вины, он обещает жесткие меры непокорному сыну, но едва наступает необходимость наказания, любовь материнского сердца ищет всякого повода смягчить необходимую меру казни»* [30: 322].

Відомо, що текст промови на захист обвинувачуваного готується цілеспрямовано для певної аудиторії, яка збирається у відповідному місці у відповідний час для вирішення конкретного завдання – прийняття рішення у відношенні обвинувачуваного. Мета такої промови – знайти переконливі докази, мотиви, побачити логіку дій підсудного. Оформлення промови потребує чіткого підбору тактичних прийомів впливу на аудиторію. Захисна промова містить не тільки викладення фактів справи, їх оцінку з точки зору правових, моральних, соціальних норм суспільства, відтворення психологічного мотивування дій, але й також просвітницькі й наставницькі положення з приводу існуючих норм права. Автор такої промови начебто нав'язує власну оцінку подій і фактів з урахуванням обставин справи, з урахуванням своєї власної прагматичної настанови, знаходячись в межах існуючих правових норм. Власна оцінка подій і фактів захисником проявляється у знаходженні пом'якшуючих мотивів, акцентуванні окремих моментів тощо.

Як відмічає дослідник творчості письменника М.І. Кучеровський, І.О. Бунін в оповіданні «Справа корнета Єлагіна» «сохранил даже дату преступления и номер дома, в котором убийство совершилось. Лишь фамилии действующих лиц и названий слегка изменил: Бартенева на Елагина, Висновскую на Сосновскую, улицу Новгородскую на Старгородскую» [19: 506]. Викладення фактів справи в оповіданні здійснюється з посиланнями на промови прокурора, на виступ адвоката, на свідчення свідків. Сам опис перебивається авторським коментарем. Автор намагається побачити ті глибинні мотиви, які спонукали корнета скоїти вбивство. В структурі оповідання виділяються числені питання, які автор адресовує сам собі. Пошук відповідей на них допомагає йому логічно розмірковувати у тупікових ситуаціях справи. Той факт, що вбивство артистки залишає багато питань, підкреслений постійно вживаними в тексті оповідання словами «загадочное», «таинственное», «странное» і таке інше, які, в той же час, можна віднести до категорії оцінних. Авторський коментар подій в оповіданні Буніна представлений і на рівні речення, і абзацу, і надфразової єдності. Події та факти коментуються, головним чином, з боку різних осіб, учасників подій, наприклад, «*Приехав к месту происшествия, вошедшие остановились и на мгновение оцепенели от страха и удивления*». В оповіданні «Справа корнета Єлагіна» зроблена спроба подивитися на справу з різних боків не заради того, щоб відшукати істину, а за для того, щоб розібратися в мотивах девіантної поведінки вбивці.

В. Г. Короленко увійшов в літературу не тільки як чудовий письменник, але й, можливо в першу чергу, як видатний публіцист. Його нариси, розслідування й безпосередня участь у вирішальних нагальних питань життя Росії того часу часто досягали мети, викликаючи широкий суспільний резонанс і впливаючи на сучасників. Письменник ретельно слідкував за гучними процесами свого часу, фактами свавілля і насильства, уважно збирав матеріали, аналізував їх і не боявся вступати в полеміку з офіційною і несправедливою позицією. Нагадаємо тут, що вибір публіцистики як жанру є показовим, оскільки за допомогою публіцистичних творів письменник може прямо виразити своє

відношення до актуальних суспільних питань сьогодення і намагатися сформулювати зворотню реакцію. Зазвичай метою публіцистичних робіт є інформування і вплив. Вплив, в свою чергу, може здійснюватися за допомогою фактів, також може бути емоційний вплив. Комунікативна мета автора публіцистичного твору завжди обумовлена прагматично.

Відмітною характеристикою публіцистики В. Г. Короленко є та, що автор брав безпосередню участь у багатьох справах, про які він писав. Тобто, Короленко одночасно виступає і автором-оповідачем, і автором-учасником подій. І хоча він був безпосередньо залучений до подій, що описував, постійно виказуючи своє авторське «я», тим не менш, Короленко в своїх роботах прагне об'єктивності і викладення справи по суті.

Одному з своїх біографів письменник Л. Андрєєв, спочатку юрист, судовий репортер, і тільки після – письменник, так пояснив значну кількість сюжетів з судової практики у своїй творчості: «Суд, постоянное общение с людьми, наблюдение за ними в чрезвычайной обстановке, – все это вскрывало передо мной тайны живых людей. Судебные драмы и комедии показали мне, как живут те люди, которых мы знаем толпой в массе». [Цит. по кн.13: 41].

Людина як соціальний тип, її дії та мотиви, прояв моральності в різних життєвих ситуаціях – саме задля цього письменник узагальнював юридичні факти у своїх творах. Наприклад, в оповіданні «Захист» ми зустрічаємо молодого, енергійного, чесного адвоката Колосова. Йому протиставлений також молодий, але приткий, амбіційний, менш моральний адвокат Померанцев. Це – різні соціальні типи адвокатів. В оповіданні «Перший гонорар» також зустрічаємо молодого чесного адвоката. Йому протиставлений образ досвіченого патрона Олексія Семеновича, який вимовляє фразу філософського змісту у відповідь на емоційний виклик молодого колеги про те, що в дійсності все було не так. Олексій Семенович зауважує: *«-В действительности! ...Откуда мы можем знать, что происходит в действительности? Может быть, там черт знает что, в этой действительности. И нет никакой действительности, а есть очевидность»*.

3. Характеристика особливостей мови героїв роману Ф.М. Достоевського «Брати Карамазови» на суді як вираження позиції автора у відношенні до них самих і до системи судочинства

Важливими виявляються сцени суду у вершинних творах видатних російських письменників Ф.М. Достоевського і Л.М. Толстого, які по праву вважаються виразниками духу свого часу.

Особливістю романів Ф.М. Достоевського М. Бахтін називав свободу і самостійність героїв в структурі роману, «подлинную полифонию полноценных голосов», які в унікальному поєднанні множині свідомостей і різномірності матеріалів створюють єдине ціле, «полифонический роман» [1]. Герої Достоевського – носії різних ідей, і, діючи відповідно до цих ідей, висловлюючи їх, вони, водночас, і спростовують себе. На основі заперечень і спростувань, на думку автора, можна дістатися істини.

В основі роману «Брати Карамазови» (як зауважують деякі дослідники, це – «сыщицкий роман», але без сищика (В. Шкловский), «полицейско-философско-христологический роман» (Н. Струве) [цит. по 38] лежить вбивство поміщика Федіра Карамазова. З цим вбивством так чи інакше пов'язані усі герої роману. У вбивстві батька помилково звинувачений його син Дмитро Карамазов. Зовнішня драма накладається на внутрішню драму героїв – думки Івана Карамазова, почуття Дмитра, духовні пошуки Альоші. В основі поетики роману – питання про право сина повстати проти батька. Різні погляди на це питання виявляють моральні позиції героїв.

Роману «Брати Карамазови» присвячені глибокі дослідження багатьох видатних вчених, таких як Л.П. Гроссман, М.М. Бахтін, В. Розанов, М. Бердяєв, В. Набоков, В. Шкловський, О. Ковіна, Є. Мелетенський та багато інших. В роботах відмічені продуманість структури роману, важливість кожного фрагменту у ньому, ретельна розробка Достоевським усіх епізодів. Письменник створив різні типи людей: богоборця Івана Карамазова, грішницю, що кається, Грушеньку, «блудного сина» Дмитра Карамазова та ін. В рамках розвитку ідейної та сюжет-

ної колізій в романі показаний суд післяреформенної Росії [див., наприклад, 22: 149]. Зображення судового розгляду, поведінки й речей на ньому героїв, авторський опис і ремарки відіграють важливу роль в ідейній та сюжетній структурі роману. В свою чергу, аналіз сцен суду сприяє відтворенню фрагменту загальної руської картини світу «суд». Особливу увагу звернімо на висловлювання героїв, що послужить їх додатковою характеристикою і характеристикою ідиостилі письменника.

Як відзначає Є.Милетенський, в романі чітко виділяються мови оповідача, сповідальні мови дійових осіб, конфліктні сцени, повчання старця Зосіми, «Легенда про Великого інквізитора» [22: 172].

В книзі дванадцятій «Братів Карамазових», яка називається «Судова помилка», у подробицях описаний суд над Дмитром Карамазовим. В ході судового слідства по черзі з'являються практично усі його герої. Розповідь про нього вводиться оповіданням автора, авторськими ремарками типу *«рассказывали», «говорили», «знали», «ходило несколько анекдотов»* і т.і., що відсилають до думок і розмов у суспільстві. При описі суду автор чітко дотримується процедури і порядку його проведення і появи на ньому голови суду, прокурора, адвоката, свідків. Проаналізуємо їх мови у порядку появи їх перед читачем.

Характеристика поведінки й свідчень Ракітіна на суді належить авторові. Автор виявляє іронію з приводу так званої «шляхетності» Ракітіна, передаючи його високопарні висловлювання про безлад і *«безурядицу»* в Росії. Іронія автора підтримується описом спритного маневру захисника Фетюковича, який, користуючись досконалим знанням матеріалу справи, виводить на чисту воду цю «шляхетність». Ракітін як носій ліберально-революційних ідей в романі повністю нівельований. Коли йому доводиться давати відповіді Фетюковичу по суті, автор передає їх прямою мовою, і в репліках Ракітіна читач спостерігає розгубленість та безпомічність: *« - Я написал не для печати... это потом напечатали...»*; *«Я не могу отвечать за все мои знакомства...Я молодой человек...и кто же может отвечать за всех тех, кого встречает...»*; *«Это была шутка...Я не вижу, почему это вас может интересовать»* і т.і..

Ідейна роль Альоші Карамазова в романі визначається як втілення совісті, безкористя і цнотливості. Не випадково люди називають його то «ангелом», то «херувимом». Альоша приймає активну участь в житті практично усіх героїв роману, котрі розкривають йому свої таємниці, розповідають, що в них на душі. По сюжету сам Альоша переживає багато випробувань – смерть свого духовного отця Зосіми, вбивство рідного батька, звинувачення і засудження брата Дмитра, смерть хлопчика Ілюші, духовну кризу Івана. На суді Альоша поводить себе широко, скромно і стриманно. Він не замовчує, що йому відомо про суперечку Дмитра з батьком. Допит Альоші прокурором як свідка переданий у формі діалогу, відповіді його короткі, по суті, він каже те, в чому сам упевнений. Потім у допит включається адвокат, Альоша стає більш емоційним, розповідаючи про свої думки і не переймаючись тим, яке враження справляє на суд. З його слів можна побачити, який суперечливий характер у Міті. Мітя при цьому час від часу щось вигукує на підтвердження того, що розповідає Альоша, не боючись виглядати непривабливо перед судом: *«Захотел лучше остаться в ее глазах вором, но не отдал, а самый главный позор был в том, что и вперед знал, что не отдам! Прав Алеша! Спасибо, Алеша!»*. Своїми свідченнями Альоша сприяв моральному усвідомленню Мітею своєї провини в непристойних мотивах.

Допрос Катерини Іванівни переданий у формі непрямой мови, що перемежується з авторськими оцінними коментарями і міркуваннями. В опис допиту Катерини Іванівни включені посилення на так звану суспільну думку, на те, як розцінювалися її свідчення публікою, присутньою в залі, і в подальших чутках, що поширювалися містом. Виступаючи як свідок, Катерина Іванівна емоційна, вона кидається між двома братами. Її висловлювання довгі, оскільки вона намагається передати усе, що знає у подробицях. Факти в її висловлюваннях перемежаються з вираженням почуттів. З одного боку, вона хоче помститися Міті, з іншого, відчутна її любов до нього. Її надемоційна мова переривається репліками Міті, такими ж неупорядкованими і емоційними, як почуття Катерини Іванівни. Це почуття на межі – любов, ненависть, помста. *«За многое мы друг друга ненавидим»*.

ли, Катя, но клянусь, клянусь, я тебя и ненавидя любил, а ты меня – нет!» - вигукує Мітя. Незважаючи на те, що щирість свідчень Катерини Іванівни спочатку вразила і прокурора, і адвоката, і членів суду, вони вислухали її в благоговійному *«так сказать даже стыдливом молчании»*, і *«что-то симпатичное пронеслось в пользу Кати»*.

Появу Грушеньки в суді автор передує словами *«катастрофа, которая, разразившись внезапно, действительно, может быть, погубила Митю»*. Висловлювання Грушеньки передані у формі непрямой мови, а їх викладення нагадує дійсний судовий протокол: *«пакета с деньгами она не видала, а только слыхла от «злодея», что есть у Федора Павловича какой-то пакет с тремя тысячами»* і т.і.. Однак ті фрази з її допиту, що вплинули на думку членів суду, передані автором у формі фрагментів діалогу *«прокурор – Грушенька», «захисник – Грушенька»*. Всього декілька фраз Грушеньки на суді підтверджують загальну характеристику її образу – грішниця, яка стоїть поміж почуттями та моральним розкаянням: *«Я во всем виновата, вместе на каторгу пойдём!»* – вигукувала вона під час арешту Міті, про що нагадував на суді прокурор. А на суді: *«как он сказал, что невиновен, я ему тотчас поверила, и теперь верю, и всегда буду верить: не таков он человек, чтобы солгал!»*.

Але якщо поведінка Грушеньки була всього лише передднем катастрофи, то поява Івана Федоровича в суді названа автором *«внезапная катастрофа»*. Іван з'являється вимученим, з хворобливим видом. Спочатку він дає заперечні відповіді членам суду, відсторонюючись від участі в ньому, однак потім його поведінка різко змінюється. Іван зізнається, що вбивство скоїв Смердяков, і що гроші у нього, Івана, і що він сам бажав смерті батька: *«Убил отца он, а не брат. Он убил его, а его научил убить... Кто не желает смерти отца?»*. Таке зізнання виявляється необхідним для очищення душі, і до очищення душі він закликає своїми надемоційними викликами усіх присутніх в залі: *«То-то и есть, что в уме... и в подлome уме, в таком же как и вы, как и все эти... р-рожжи! – обернулся он вдруг на публику. – Убили отца, а притворяются, что испу-*

гались, – проскрежетал он со злостным презрением. – Друг перед другом кривляются. Все желают смерти отца. Один гад съедает другую гадину... Не будь отцеубийства – все бы они рассердились и разошлись злые... Зрелищ!». Надзвичайно збуджена поведінка в суді Івана показана за допомогою коротких екскламативних фраз, більша частина з яких втілює лише його емоції, іноді навіть бредові. В збудженні Іван називає себе вбивцею, сповідаючись у бажанні вбити батька.

Поведінка і мова Міті в суді представлена окремими репліками, які закінчуються знаком оклику, що ще раз доводить його імпульсивний характер. На фоні багатослівних фраз інших героїв репліки Міті привертають увагу своєю краткістю. Засудження за вбивство Мітя зустрічає як спокуту за свою ненависть до батька, за те, що він в думках своїх вчиняв це вбивство. Він приймає покарання не за те, що скоїв, а за те, що коїв в своїх думках. Як писав Достоевський, Мітя «очищается сердцем и совестью под угрозой несчастья и ложного обвинения. Принимает душой наказание не за то, что он сделал, а за то, что он был так безобразен, что мог и хотел сделать преступление, в котором ложно будет обвинен судебной ошибкой. Характер вполне русский: гром не грянет – мужик не перекрестится» [цит. по 4]. У своєму останньому слові Мітя сповідається, розкриває душу, зізнається у дикому своєму характері, погоджуючись з прокурором у тому, що той розказав багато правди про нього, дякує захисника за його зусилля. Мова Міті свідчить про його щирість, про його внутрішню каяття.

Вердикт присяжних він зустрічає у несамовитості:

« - Клянусь богом и страшным судом его, в крови отца моего невиновен!».

Те, як розкриваються герої в своєму мовленні на суді, може слугувати додатковим доказом висновків М.М. Бахтіна про свободу і самостійність героїв по відношенню до автора в структурі роману, того, що слово героя таке ж повновісне, як і слово самого автора [1]. На суді практично кожен з героїв може висловитися і викласти свою позицію, але жоден не володіє істиною.

І якщо мовна характеристика героїв слугує для оцінки ним самих, їхніх ідей, то мовна характеристика прокурора, ад-

воката, інших учасників судового засідання також може бути характеристикою самої процедури суду, судової установи як такої. Проаналізуємо мову прокурора і адвоката на суді над Дмитром Карамазовим як посадових осіб, як втілення існуючої судової системи.

Обвинувальна промова прокурора Іполіта Кириловича вводитьсь словами автора, в яких відчувається сумна іронія. Хоча автор підкреслює намагання прокурора проявити себе в цій справі, його впевненість у правильності своєї позиції, однак, нагадування автора про те, що прокуророві вдалося прожити після цього лише дев'ять місяців, в сприйнятті читача робить усі його намагання і амбіції малозначущими. Іронічним виглядає і бажання Іполіта Кириловича **«спасти общество»**.

Далі у формі прямої мови передається сама промова прокурора, яка узагальнює, на його погляд, обставини справи до розмірів суспільно значущого явища: **«В расшатанных ли до основания нравственных началах наших, или в том, наконец, что этих нравственных начал, может быть, у нас совсем не имеется»**, – робить висновок прокурор про причину байдужості й незацікавленості суспільства в пошуках причин кримінальних злочинів. На фоні ліберальних висновків про долю Росії, її символічного втілення в трійку, він дає психологічно і соціально вірні характеристики Міті, Івану, Федору Павловичу, а також робить висновки про обов'язки батька.

В своїй промові прокурор вміло користується засобами риторики, звертаннями до публіки, залученням її до своїх думок, приводячи наочні приклади. Іноді прокурор захоплюється до такого ступеню, що відходить далеко від суті питання. Тоді багатослівна мова героя переривається словами автора, який начебто спрямовує його говорити по суті. Тим не менш, як вже відмічалось, Іполіту Кириловичу належать дуже точні спостереження і над характерами Карамазових, і над широкою руською натурою, яка вміщує в себе протилежні суті: **«натуры широкие, карамазовские...способные вмещать всевозможные противоположности и разом созерцать обе бездны, бездну над нами, бездну высших идеалов, и бездну под нами, бездну самого низшего и зловонного падения»**.

І далі знову продовжується монолог прокурора, який малює психологічні портрети учасників драми, що пояснюють мотиви їхніх вчинків. Згадка про те, що в думках у Міті давно виникло бажання вбити батька, дає прокуророві можливість зробити висновок, що злочин було скоєно обдумано й навмисно. В своїй промові прокурор розповів також про Смердякова, але спростував спроби вказати на нього як на вбивцю. Монологи прокурора довгі, речення з різним типом зв'язку містять приблизно 30 - 40 слів, що демонструє, як прокурор намагається охопити усі зв'язки і в житті. Спочатку ці монологи переривалися словами автора, далі стали слідувати один за одним, і переривалися словами автора тільки з переходом до іншої глави.

В своїх обвинуваченнях прокурор вбачає *«животную хитрость»* Карамазова, а його зізнання в бажанні вбити батька пояснює лицимірством і бажанням визнати меншу провину з тим, щоб запобігти більш тяжкої.

В описі мови прокурора Іполіта Кириловича відчувається авторська іронія. Іронія проявляється, передусім, в ретельній передачі багатослівних, іноді спекулятивних інсинуацій прокурора з приводу мотивів вбивства, в високопарності його заключного звернення до присяжних: *«Вспомните, что вы защитники правды нашей, защитники священной нашей России, ее основ, ее семьи, ее всего святого! Да, вы здесь представляете Россию в данный момент, и не в одной только этой зале раздастся ваш приговор, а на всю Россию; и вся Россия выслушает вас, как защитников и судей своих, и будет ободрена или удручена приговором вашим»*.

Іронія відчувається вже при першому представленні прокурора. Це іронія у відношенні його незадоволеного честолюбства, пристрасі до психології, бажання перемогти свого знаменитого супротивника – захисника, вказанням на головну мету його життя – *«быть передовым человеком»*. Всі ці первинні положення проявляються у подальшому в промовах прокурора на суді. Іронія звучить не тільки на адресу прокурора як особистості, але й на адресу прокурора як представника лібералізма в Росії. Як помітив один з публіки під час обговорення за-

ключної промови прокурора: « - *Это он либерализму подкуривал. Боится!*».

Із захисником Фетюковичем читач знайомиться на самому початку книги про суд над Дмитром Карамазовим. Фетюкович – відомий, з репутацією, адвокат. Мова його на суді, як говорить сам автор, поділяється на дві половини: *«первая половина – это критика, это опровержение обвинения, иногда злое и саркастическое. Но во второй половине речи как бы вдруг изменил и тон, и даже прием свой, и разом возвысился до патетического, а зала как будто ждала того и вся затрепетала от восторга»*.

Захисник Фетюкович вдало і майстерно ставить під сумнів факти справи, критикуючи обвинувачення Міті в грабежі та вбивстві. Захисник веде тонку гру по відношенню до свого опонента, визнаючи і усіяко підтримуючи його гідність та приваблюючи тим самим на свою сторону членів суду, і, дійсно таки, отримуючи схвалення у присутніх. Монологи захисника, хоча й передуються ремарками автора про те, що вони менш багатослівні й містять менше психології, все ж таки дуже довгі. В них – міркування по справі, психологічні нариси, аналіз фактів, які перемежуються риторичними питаннями, реченнями, залученням публіки до міркувань захисту. Фетюкович піддає сумніву факт наявності грошей і доходить до заперечення самого факту вбивства Дмитром батька. Закінчує Фетюкович свою промову пронизливим звертанням до почуттів і обов'язку присяжних винести справедливе рішення: *«Вспомните, вам дана необъятная власть, власть вязать и решить. Но чем сильнее власть, тем страшнее ее приложение!»*. Продовжуючи, Фетюкович схиляє присяжних до християнського гуманізму і милосердя: *«В области же действительной жизни, которая имеет не только свои права, но и сама налагает великие обязанности, - в этой области мы, если хотим быть гуманными, христианами, наконец, мы должны и обязаны проводить убеждения лишь оправданные рассудком и опытом, ..., действовать разумно, а не безумно, как во сне и в бреду, чтобы не нанести вреда человеку, чтобы не измучить и не погубить человека»*.

Промова Фетюковича була зустрита публікою в залі з розумінням і підтримкою, вона переривалася аплодисментами із зали, про що, втручаючись у монологи захисника, час від часу повідомляє автор.

В своїй промові Фетюкович виражає ідею про те, що людині необхідно допомогти очиститися, покаятися, дати шанс на спасіння і відродження душі. Людина, до якої виявили любов, не може не стати кращою. Спасіння людини від гріха – не через покарання, а через милосердя, любов, через можливість визнати свою помилку і покаятися. Фетюкович ще раз нагадує руський принцип: краще відпустити десять винуватих, аніж покарати одного невинного, про те, що *«русский суд есть не кара только, но и спасение человека погибшего!»*, що дуже підходить в ситуації з Мітею Карамазовим. Проникливо звучать слова захисника про своєрідність руського суду: *«Пусть у других народов буква и кара, у нас же дух и смысл, спасение и возрождение погибших!»*.

В заключних дебатах по справі прокурор намагається знизити значення і вплив емоційного виступу захисника, доходячи навіть до цинізму. Прокурор по-своєму трактує християнський підхід до суду над людиною, цитуючи Христа, велівшого *«мерить в ту меру, в которую и вам отмеряют»*. Далі дебати прокурора і захисника передані автором в формі третьої особи, що дає можливість показати реакцію публіки на різні репліки опонентів – підтримку Фетюковича і, як зауважує автор, посиляючись на думку дам, повний крах Іполіта Кириловича.

Кінець судового засідання автор описує сам: всі були втомлені, і голова суду *«был очень утомлен»*, Фетюкович приймав поздоровлення, йшли обговорення справи присутніми. Обговорення представлені у формі числених реплік діалогу присутніх, що показує їхню активність. Вердикт присяжних «винний» був несподіванкою на процесі, однак не став несподіванкою для читача, який був підготовлений автором до такої розв'язки. По-перше, книга дванадцята, в якій описаний судовий процес, називається «Судова помилка». Назви окремих глав, з яких складається книга, також мають значущі найменування, наприклад, «Несподівана катастрофа». Інші назви глав відо-

бражають послідовність судової процедури чи відображають їхній зміст. У своїх ремарках автор з самого початку помічає *«необыкновенную силу обвинения сравнительно со средствами, которые имела защита»*, чи те, як *«все чувствовали неотразимость обвинения»*. У подробицях представлені присяжні, серед них чотири чиновника, два купця, шість селян і мешан. Це дрібні, незначні люди, а їх склад викликає риторичні питання автора: *«Что могут такие в таком деле?»*. *«Неужели такое тонкое, сложное и психологическое дело будет отдано на роковое решение каким-то чиновникам и, наконец, мужикам, и что-де поймет тут какой-нибудь чиновник, тем более мужик?»*, – внутрішнє заперечуючи можливість такого суду автор. Малозначущими виявляються в романі (як це виходить з аналізу їх мови) експертизи дещо неспритного доктора Герценштрубе і молодого амбіційного лікаря Варвинського, чії образи іронічно описані в романі.

Проаналізувавши сцени суду над Митею Карамазовим в романі Достоевського «Брати Карамазови», мову на ньому героїв, авторські ремарки і коментарі, художню структуру роману, доходимо до висновку про те, що, за Достоевським, суд людський не виправдовує покладеної на нього функції бути знаряддям справедливості. Тут справедливість зазнає впливу людського фактора, що неможливо при відправленні істинного правосуддя. Справедливість, по Достоевському, не в юридичній сфері, там, де важливими виявляються поняття провини і покарання. Справедливість може бути перед самим собою, в усвідомленні своїх дій, і перед Богом. Воздаяння настане в іншому житті, у вічності.

4. Суд і правосуддя в романі Л.М. Толстого «Воскресіння»

Роман Л. М. Толстого «Воскресіння», на думку багатьох його дослідників, є вершинним твором реалізму. Він створювався Л. М. Толстим впродовж більш ніж десять років, піддавався шести редакціям і, насамкінець, був виданий у 1899 році. Окрім ідеї морального перетворення і воскресіння людини, основної

ідеї роману, у ньому знайшли відображення суспільні, політичні, культурні особливості часу періоду кінця ХІХ – початку ХХ століття.

Роман «Воскресіння» вивчався як в контексті усієї творчості письменника, так і у зв'язку з окремими його аспектами: творчою історією, аналізом ідейного змісту і образної системи, стилістикою, особливостями сприйняття сучасниками тощо. Даючи характеристику роману, усі його дослідники відмічали реалізм зображення життя у ньому, зокрема, реалізм зображення системи правосуддя царської Росії ХІХ століття, а також звертали увагу на важливість даної теми в ідейно-художній структурі роману [12; 16; 17; 21; 29; 31]. Факти справи, що була розказана відомим російським юристом А.Ф. Коні Л.М. Толстому, і які стали основою сюжету роману «Воскресіння», одразу ж вразили письменника, який забажав на їх основі написати повість про моральне відродження героя [32: 453]. Історія була у тому, що молодий чоловік з привелійованого стану одного дня приїхав до своєї родички в село, спокусив там служницю, яка попала після того у публічний дім. За крадіжку грошей у одного зі своїх п'яних клієнтів її віддано було до суду. Серед присяжних опинився і її колишній спокусник, який захотів одружитися з нею, щоб загладити провину. [32: 453]. В процесі роботи задум письменника змінювався, і у романі не тільки були розширені сюжетні межі, а й було зображене практично усе соціальне і суспільне життя Росії того часу.

Твір починається з протиставлення створеного Богом спотвореному людьми: *«Как ни старались люди, собравшись в одно небольшое место несколько сот тысяч, изуродовать ту землю, на которой они жались, как ни забивали камнями землю, чтобы ничего не росло на ней, как ни счисляли всякую пробивающуюся травку, как ни дымили каменным углем и нефтью, как ни обрезывали деревья и ни выгоняли всех животных и птиц – весна была весною даже и в городе. Люди считали священной и важно не это весеннее утро, не эта красота мира божия, данная для блага всех существ, – красота, располагающая к миру, согласию и любви, а священной и важно то, что они сами выдумали, чтобы властвовать*

друг над другом». Це протиставлення у подальшому проявиться у розвитку сюжету, образів і проблематики роману. Наприклад, Катюша Маслова спочатку описана як гарненьке живе створіння, однак після її життя було спотворене аморальністю, порочністю, несправедливістю соціального життя, що привело її до лави підсудних. Початкова ідея твору, його ідеологічний зачин проявиться також в інших моментах твору, поперше, в ідеї про істинне правосуддя.

Концепт «правосуддя», виходячи з внутрішньої форми слова, складається з уявлення про судову діяльність суспільства, держави, про органи, які здійснюють цю діяльність. До того ж, правосуддя – це й рішення, судження, засноване на законах справедливості. Доречі, сучасні тлумачні словники, наприклад, [3] пропонують обидва значення цього слова. До того ж, кожна людина може мати своє, поєднане з емоціям, уявлення про відправлення правосуддя.

Деякі дослідники вважають, що епізоди судочинства, відправлення правосуддя в «Воскресінні», – це лише рамка картини, а головне в ній – Нехлюдов (див. огляд відзвітів про роман у [31]). Дійсно, опис судочинства включений у сюжет; до того ж, сцени суду, окрім сюжетної, виконують функцію створення конфлікту, в данному випадку, одного з конфліктів роману. Інші дослідники вважають, що сцени суду, образи генералів, суддів, доглядачів, арештантів, каторжан виписані Толстим набагато більш реалістично, ніж образи головних героїв (див. додаток до [32]). У будь-якому разі, точні, яскраві образи людей, що представляють систему правосуддя, заслуговують на ретельне вивчення як втілення і уособлення цієї системи.

До того як звернутися до тексту, зробимо декілька термінологічних пояснень. Зазначимо, що термін «концепт» в теперішній час не має однозначного тлумачення, хоча є дуже поширеним в сучасній лінгвістиці. Ми розглядаємо концепт як ментальний конструкт, абстрактне уявлення, яке складається із множини уявлень, асоціацій, у тому числі і мовних; образів, і який, в той же час, містить емоційний елемент. Концепти «актуальні для кожного человека» [18: 3], вони мають загальнолюдські й індивідуальні ознаки. Концепти – уявлення про важ-

ливі, значущі для кожної людини поняття, якими є, наприклад, свобода, любов, батьківщина, щастя тощо. Вони, певна річ, залежать від простору і часу, культури, в якій були сформовані і розвивалися. Концепти мають загальнолюдські ознаки, оскільки вони відображують, акумулюють, синтезують досвід багатьох поколінь людей, а також мають індивідуальні ознаки, оскільки формуються у свідомості окремої людини, яка володіє власними поглядами і власною системою оцінок. Художня література має ефект, що впливає, і є одним із засобів формування концептів. Сам Л.М. Толстой в своєму трактаті «Що таке мистецтво?» [33] писав про впливаючу функцію витворів мистецтва, про їхню здатність сприяти розвитку кожної людини, витіснити почуття нижчі й заряджати почуттями інших людей. Впливаюча функція творів художньої літератури безпосередньо пов'язана з читацьким сприйняттям, тому ми аналізуємо роман як ту сутність, яка формує відповідне читацьке сприйняття і відповідні концепти.

В романі «Воскресіння» система правосуддя зображена як глибоко формальний механізм, зовні презентабельний, але який підкоряється своїм власним, далеко не ідеальним умовам з середини. Чіткість, послідовність, детальність і реалізм опису усіх етапів процедури, допитів свідків, читання висновків лікарів, обвинувального акту перемішуються в тексті з епізодами, які зводять нанівець зовні помпезну урочистість того, що відбувається, вскриваючи його істинну сутність. Це один з прийомів, який використовується Толстим для формування відповідного уявлення. Наприклад, перераховуючи дії, які необхідні для голови суду, письменник вводить елемент, який і стилістично, і концептуально не вписується у те, що відбувається: *«Началась обычная процедура: перечисление присяжных заседателей, рассуждение о неявившихся, наложение на них штрафов и решение о тех, которые отпрашивались, и пополнение неявившихся запасными. Потом председатель сложил билетки, вложил их в стеклянную вазу и стал, немного засучив шитые рукава мундира и обнажив сильно поросшие волосы руки, с жестами фокусника, вынимать по одному билетку, раскатывать и читать их. Потом председатель спу-*

стил рукава и предложил священнику привести заседателей к присяге». За допомогою більш детального лінгвістичного аналізу цього епізоду стає очевидним, що необхідні дії, що виражені рядом однорідних віддієслівних іменників, але ж не дієслів, голова суду виконує як рутину, без спритності і зацікавленості. Дієслова, як безпосереднє вираження дій, з'являються, коли описується, як голова займається малозначущими дрібницями – скласти білетики, розгорнути білетики тощо. До того ж, додаткові асоціації формуються й на основі гри слів **«засучить рукава»** (активно зайнятися роботою) й **«спустить рукава»** (відхилитися від роботи) з відповідними образними виразами. Читач бачить, чим насправді зайнятий голова.

Ще один художній засіб, який використовує Толстой, це – акцентування очевидного протиріччя між зовнішніми вчинками людей і спонукою до них, пояснення їхньої мотивації. Такий прийом демонструє сутність явища, а не його зовнішні ознаки. Наприклад, говорячи про товарища прокурора, Толстой відмічає: **«И товарищ прокурора тотчас же снял локоть с конторки и стал записывать что-то. В действительности он ничего не записывал, а только обводил пером буквы своей записки, но он видал, как прокуроры и адвокаты это делают: после ловкого вопроса вписывают в свою речь ремарку, которая должна сокрушить противника».**

Толстой також пропонує авторський коментар до слів та дій своїх персонажів, який виявляє їх справжню причину. Так, під час допиту Маслової в суді, голова не слухав усе те, що говорила обвинувачувана, він замість того **«шептался в это время с членом налево»**, **«но для того, чтобы показать, что он все слышал, он повторил ее последние слова»** у формі питання. Читач бачить, що існуюча система правосуддя являє собою формальний бездушний механізм, а дії учасників в ньому – це «нікому не нужна комедія» [21: 210]. Представники системи правосуддя показані безособово, названі не по іменах, а просто **«председатель»**, **«товарищ прокурора»**, **«член налево»**, **«мрачный член суда»** тощо, а іноді навіть названі фігурами. Загальне негативне враження про систему правосуддя формують і зображені образи інших обвинувачуваних, їхні історії, проце-

суальні висновки по відношенню до них. Ми бачимо, наприклад, людей, які предстають перед судом за нікчемні провинності – хлопчика, який вкрав нікому не потрібні половики, селян з построченими документами, чоловіка, який зрубав у Нехлюдова в лісі дві берези. Проти таких людей спрямована уся потужність судово-виконавчого апарату Росії вказаного періоду. Проти такої системи, далекої від того правосуддя, яким воно має бути, виступає письменник. Система правосуддя, що заснована і підтримується людьми вищого класу, а саме такі люди її і представляють (пригадаємо перелік присяжних і їхній соціальний статус перед судом над Масловою), є протиприродною. Толстой за допомогою роздумів Нехлюдова підводить читачів до висновку про недоцільність й неефективність суду одних людей над іншими: *«То же, что теперь делается, и жестоко, и не только нецелесообразно, но до такой степени глупо, что нельзя понять, как могут душевно здоровые люди участвовать в таком нелепом и жестоком деле как уголовный суд»*, - пише він. Тут знову таки проявляється лейтмотив роману про потворність людських дій пред Божими.

Чесність і моральність людей, зайнятих в системі правосуддя, також підлягає сумніву. В романі, наприклад, з вуст деяких героїв із захопленням передаються слова про *«гениального»* адвоката, який зміг повернути справу так, що одна стара бариня, хоча й була повністю права, повинна була сплатити протилежній стороні великі гроші. Чесною вважається людина, яка не бере малі хабарі, але яка вибиває для себе льготні арени, прогони, підйомні (образ сенатора Вольфа). У вуста адвоката Фанаріна Толстой вкладає цинічні, але дуже схожі на правду слова про те, що люди, які працюють в суді, думають лише про можливість набивати кишені на своїй посаді.

І якщо існуюча в державі система правосуддя неефективна й аморальна, то яким чином, за Толстим, має відбуватися суд над людиною, що вчинила злочин? Що й хто зробить справедливу, законну і логічну оцінку її діям, яким буде покарання? Відповіді на ці питання пропонує сам розвиток роману, в якому зображений процес морального перетворення його головного героя Нехлюдова. Процес цей відбувався поступово, почавшись

з неперемних спогадів про скоєний й непокараний вчинок, продовжуючись у сумнівах, які переривалися просвітленим почуттям й усвідомленням правильності прийнятого рішення добровільно понести заслужене покарання. Цей процес названий письменником духовним відродженням, воскресінням. У даному випадку його переживають і сам злочинець, і його жертва. Толстой вдається до прийому опису душевного стану Нехлюдова, який спочатку увесь захоплений почуттям незручності, провини, страху бути викритим. Після його охоплюють протилежні почуття – бажання спокутувати провину і сумніви про доцільність цього. Далі процес переходить в стадію, коли Нехлюдов все більше і більше впевнюється в правильності обраного рішення йти до кінця на шляху спокутування. Катюша Маслова також відроджується до нового духовного життя, незважаючи на умови каторги. Опис життя, умов утримання каторжан, відношення до них породжує думку, що такий засіб виправлення людей не є ефективним. Люди живуть в скотських умовах, зачинені, позбавлені свободи і можливості працювати. Все це, за Толстим, аморально, абсолютно не сприяє виправленню і не породжує нічого, окрім зла і розпусти. Він демонструє це і на прикладах долі багатьох каторжан, коротко розповідаючи про їхнє життя, і за допомогою опису окремих характерних епізодів. Подібні роздуми про недоцільність позбавлення людини волі проходять і у Незлюдова, який побачив усю систему зсередени. На основі постійних болісних переживань і думок, пошуків відповіді про доцільність позбавлення людини волі, Нехлюдов доходить висновку про справедливість евангельських постулатів про велику силу прощення і любові: ***«Нехлюдов понял теперь, что общество и порядок вообще существуют не потому, что есть эти узаконенные преступники, судящие и наказывающие других людей, а потому, что несмотря на такое развращение, люди все-таки жалеют и любят друг друга»***. Не можуть одні аморальні люди, а такі загалом і складають систему, судити інших аморальних людей. ***«Ответ, который он не мог найти, – пишет Толстой про Нехлюдова, – был тот самый, который дал Христос Петру: он состоял в том, чтобы прощать всегда, все, бесконечное число раз***

прощать, потому что нет таких людей, которые бы сами не были виновны и потому могли бы наказывать или исправлять». Заперечуючи сам, переконливо підводячи читача до заперечення існуючої системи правосуддя, Толстой робить висновки про одну можливу справедливість і законність, про ту, яку пропонує Бог. Внаслідок цього, нам представляється, що обидві складові значення слова «правосуддя» й відповідного концепту однаково важливі в ідейно-художній структурі роману. Без детального, чіткого і реалістичного зображення роботи системи, глибокого проникнення в неї головного героя – Нехлюдова, ми не змогли б пройти шляхом заперечення до ствердження іншого уявлення про правосуддя. Правосуддя не можливе поміж людей. Правим судом може бути лише Божий суд.

5. Зображення судочинства в повісті І. Франка «Перехресні стежки»

Творчість І. Франка різноманітна й багатостороння за формою і змістом, за тематикою і проблематикою, за жанром і образами. Вона завжди була предметом ретельних досліджень літературознавців і мовознавців. Досліджувались окремі твори і творчість Франка взгалі, його поезії і проза, його громадська діяльність і вплив на суспільство того часу та на подальший розвиток української літератури (Колесник П.І., Тохолоз Б.Н., Панченко В., Ільницький М. та ін.).

Найбільш ретельно образ суду представлений у повісті Ів. Франка «Перехресні стежки». Тут суд – і оточення головного героя повісті, адвоката Євгенія Рафаловича, те місце, де здійснюється його професійна діяльність. Зображення суду важливе також для ідейної композиції твору – Франко показує, що саме й чому потребує тих реформ, які намагається здійснити Євгеній. Він – чесна людина, талановитий адвокат, серед цілей якого – захист інтересів простих селян. «Програма головного героя повісті Євгенія Рафаловича – допомогти селянам у так званих «малих справах» – це оборона їх від свавілля панів, які «законно» відбирали в них громадські ліси й пасовиська, обплутували боргами грабіжницьких позик у банках, споювали й розорюва-

ли в шинках, залякували під час виборів і т.і.» – пише М. Ільницький [15: 109].

Образ Рафаловича як чесного захисника формується вже з перших строчок повісті й протиставлений образу містечка, у якому відбувається дія. Контрастно зображений настрій Рафаловича після успішно проведеної справи і зображення приміщення самого суду, який, як і усе містечко, є брудним, тісним, несвіжим і холодним. Прийом контрасту залучений Франком не тільки для того, щоб показати реальний стан речей, а й з художньою метою, як метонімічний засіб.

Контрастними сприймаються образи адвоката Рафаловича та образи інших героїв повісті, які працюють у системі судочинства і, як здається, уособлюють суд Галичини того часу. Це образи інструктора Стальського, пройдисвіта Шнадельського, який вдається адвокатом, судді Страхоцького. Контраст, який створює Франко на рівні різних художніх образів, покликаний, на нашу думку, показати не те, яким має бути, чи не має бути захисник чи суддя, а те, що проти такої системи, в якій можлива поява таких типів як Шнадельський чи Страхоцький, необхідно боротися. Ці образи, в першу чергу, функціонують як підпорядковані основній ідеї роману – можливості боротьби однієї особи проти невдалої системи. До того ж, ці образи створені Франком і як самодостатні людські типи.

Так, зі Стальським ми зустрічаємося одразу ж після знайомства з Рафаловичем. З поведінки самого Стальського, спогадів про нього Рафаловича, перед читачем стає образ цинічного, жадібного, підлого негідника, садиста і зануди (епізоди з приховуванням ковбаси, садиського вбивства kota). Така характеристика Стальського підтверджується у подальшому в повісті, коли ми дізнаємося про його відношення до жінки, Регіни. Формування образу Стальського проходить через спогади про нього Рафаловича, їхні діалоги, та внутрішні монологи Євгена. У читача формується негативна оцінка цієї людини. Сама діяльність Стальського як працівника судової системи не описана Франком.

До формування образу Шнадельського також залучений діалог. Розмова відбувається між Євгенієм і селянином. Рафа-

лович каже: *«Говорю вам як чесний чоловік, а не для того, що він рте піді мною»*, і читач довіряє головному герою, чесність і порядність якого не викликає сумнівів. Опис подій, свідчення про діяльність Шнадельського, підтвердили у подальшому правильність слів Рафаловича про цю особу.

Але ж найогиднішим, наймерзеннішим представ у повісті «Перехресні стежки» суддя Страхоцький. Суддя, який має уособлювати правосуддя, у творі Франка виявився негідним цієї посади, людиною, яку неможна й близько підпускати до судочинства. Для створення образу судді Страхоцького Франко залучає багато різноманітних засобів. Це й опис навчання і становлення Страхоцького як судді, опис самої його діяльності і місця суду. При цьому Франко розгортає загальну картину суду у маленькому провінційному містечку Гумниська. Придивімося до нього уважніше.

Суд у Гумниськах заведений недавно і розташований при ринку, де панує бруд та недбання, шум і тіснота, які завжди є при кожному ринку. Зовнішня схожість суду і ринку породжує у читача думку про їхню принципову схожість – багато галасу, суєти, купівлі – продажу. Близькість суду і ринку в Гумниськах, здається, - це не просто реалія, а й художній образ. В день подій, які нас цікавлять, про які розповідає письменник, усе відбувалося як завжди. Прийом узагальнення, до якого вдається Франко, формується завдяки паралельному зображенню конкретної дії цього дня та узагальнюючих ремарок «від автора». Наприклад, показуючи як возний починає робочий день суду, письменник доточує його репліки конкретними прізвищами тих людей, чиї справи будуть слухатися сьогодні, коментарями автора: *«І, зачеркнувши олівцем назву присутнього, читав далі. Хто не відізвався в тій хвилі, не був моментально присутній, не дочув своєї назви серед шуму, того справа спадала з порядку денного...»*.

Образ судді Страхоцького предстає пред нами таким, яким бачить його Євгеній. Завдяки тому, що образ Євгенія вже сформувався як позитивний (він – чесна і неупереджена людина), читач цілком довіряє його сприйняттю дійсності і уявляє собі таку ж картину суду, яку бачить її Євгеній. До зображення

суду залучений і авторський опис, що надає зображенню більш реалістичний характер. Отже, Євгеній входить до суду, бачить суддю, заступника прокурора і молодого урядника. В описі судді увагу привертає ряд прикметникових сполучень: *«Суддя Страхоцький – то був маленький, худенький чоловік з надзвичайно малою головою і ріденькою бородою»*. Далі, зображуючи зовнішність судді, Франко дає характеристику кожній його рисі: *«Хоча мав уже близько п'ятдесят літ, то проте виглядає щось мов незріле, неустатковане. Його голос був пискливий, вираз лиця залаканий, очі вогкі, мов ось-ось йому збирається на плач, руки нерівні, нерішучі, немов він ніколи не знав, що робити»*. Підкреслюючи непридатність зовнішності судді, письменник тим самим підсилює негативне сприйняття цієї людини.

Розкриваючи образ Страхоцького, Франко залучає прийом нарації. Біографічні факти, перелік подій у становленні Страхоцького як судді ведеться «від автора», що надає зображенню більш об'єктивного характеру, отже автор здатний бачити усе в перспективі. Самі факти біографії Страхоцького свідчать про його нікчемність, навіть злочинність як судді. До опису письменник додає власні оцінні слова і фрази, створюючи ще більш негативне враження читача про Страхоцького: *«Надзвичайно тупий у науках, він переходив у гімназії з класу до класу то просьбами, то протекціями, а одинок, чого добре навчився під час університетських студій, це була гра в більярд»*; *«З тяжкою бідною він зробив судейський екзамен, але заплатив за нього дорого, бо по екзамені зійшов з ума»*. Доречно пригадати тут і описаний у подробицях епізод із засудженням селянина до смерті, який завдяки своїй гротескності справляє ще більш тяжке враження. Діяльність Страхоцького як судді описана Франком за допомогою прийому накопичення дієслів: *«Проте він вступив до суду, відбув приписану практику, авансував, замикав і судив людей, не тямлячи ані законів, ані засуджених справ і маючи тільки одне дуже просте правило: робити відповідно до вказівок прокурора»*.

Зображуючи суддю Страхоцького, Франко узагальнює не тільки його діяльність на посаді. Що здається найціннішим,

письменник зображує, як працювала система, яка дозволяла діяти таким людям, як Страхоцький. І навіть у післяреформений час, зазначає письменник, нічого не змінилося по суті: *«Суддя був «острий», се так, але такий самий був його попередник, і так, мабуть, і бог приказав, щоб усі судді були острі, щоб лаляли обвинуваченого, веліли присталяти жандармами, грозили тюрмою і шибенецею»*. І неможна сказати, що вищі чини суду не усвідомлювали нікчемність Страхоцького як судді, навпаки, вони надали йому *«дуже інтелігентного практиканта»*, щоб пан совітник держався б його вказівок. Фактологічна розповідь про суддю Страхоцького – це той прийом, за допомогою якого у читача формується знання і оцінка роботи судової системи того часу.

Окрім зображення образів різних героїв, як позитивних, так і негативних, Франко у своїй оцінці суду вдається й до інших засобів, наприклад, детального викладення епізоду, що зображує сам процес суду. Наприклад, епізод повісті про винесення судового рішення по справі, яку вів Євгеній Рафалович, і де суддею був Страхоцький. Епізод виглядав би комічно, навіть гротескно, якби за допомогою цього гротеску не підкреслювалася страшна й сумна картина безправ'я селян, відсутність будь-якої справедливості, продажність людей, залучених до судочинства. За детальним описом процесу вирішення справи у повісті йде глава, присвячена думкам Рафаловича про лицемірність, нікчемність, злочинність галицького судочинства того часу. Оцінка ситуації головним героєм подана у вигляді внутрішнього монологу. В роздумах Євгенія читач бачить його міркування про те, як не повинно бути. Висновок, якою повинна бути судова система, робить сам читач. На нашу думку, міркування Рафаловича варті детального ілюстрування. Рафалович думає: *«Той мертвий шаблон, та ремісницька буденність вимірювання справедливості, повна зневага до провідних ідей законодавства і панування мертої букви, та ще в сполученні з повною безцеремонністю людей, отупілих, або й зовсім хворих духом, - тут доведені були до справжньої карикатури на всяке судівництво. До якої байдужості на закон і на людську кривду треба було дійти, щоб не тільки видавати поді-*

бні вироки, як їх видає Страхоцький, але толерувати їх! Ну, та Страхоцький – напівідіот, йому й не диво. Але що ж ті, що, знаючи його, вислали його сюди «на вислугу»? <...>. Практикант, як бачимо, бере, Страхоцький хоч ідіот, а також свою користь нюхом чує, а прокуратор, молодий чоловік, обтяжений сім'єю, дбає про аванс і, певно, не схоче для якоїсь там холопської кривди заводити історій і робити скандалу, значить, псувати собі кондуїту в вищих сферах. Певнва річ, Страхоцький – виймок, але, на нещастя, образ «малого суду», який бачив Євгеній у Гумніських, - не виймок, а тип. На це складається багато причин: і само збюрократизування судівництва, і величезне число справ, які мусять залагоджувати один суддя і які навіть найздібнішого й найсумліннішого чоловіка з часом доводять до байдужості і отупіння; і саме життя в малих містечках, далеких від всякого духовного і товариського життя <...> і вкінці, сама тісна і невисока освіта наших суддів, прокурорів та адвокатів, оте нещасне “Brotstudium”, що не дає такому функціонерів нічогісенько, крім знання параграфів, не торкаючи ані психології, ані суспільних відносин, агі історії, ані етики, присипляючи ще в університеті його душу і серце і випускаючи цього в світ машиною, яка й працює так, як її наведуть переможні обставини».

Роздуми Євгенія, головного героя, поступово переходять у цьому епізоді у роздуми самого автора. Письменник втручається в них, надаючи їм загального, філософського змісту, описуючи суспільні й психологічні обставини і стан судової системи Галичини у період після 1848 року.

Висновки про недосконалість, формальність, байдужість суду, коли працює система, коли той, хто кривдить селянина, сам судить скривдженого, коли писаний закон є незрозумілим для народу, коли судді за усіма параграфами *«прикривали свою сваволю»*, інші обставини, спонукають Євгенія стати на шлях реформистської діяльності. Переходячи від зображення окремого епізоду і, на його основі, до узагальнень про роботу суду, Франко показує, як працює система, коли настала потреба приховати недбалість і злочинність одного зі своїх членів. Коли

Євгеній став діяти і намагався правовим шляхом покарати злочинця Шнадельського, система, приховуючи факти, почала працювати проти «чужинця», що заважав їй і хотів зруйнувати. «СИСТЕМА протидіє цим його намірам», - пише В. Панченко [27: 33]. В цій частині повісті ми постерігаємо накопичувальний перелік фактів, дій, до яких вдавалися обидві сторони в процесі свого протистояння. Дії Євгенія описані із залученням особової форми дієслів, тоді як дії системи – у формі дієслів третьої особи множини, що викликає у читача враження безособовості цих дій.

Висвітлюючи у повісті «Перехресні стежки» образ суду, надаючи йому оцінку за допомогою різних прийомів, Франко, звісно, слідував загальній концепції твору, розвитку сюжету, характерів своїх героїв. Вибираючи адвоката головним героєм, він послідовно зображує обставини, в яких той має працювати, цього діяльність, оточення. Зображення суду при цьому – не самоціль, а реалія, частина суспільно-політичних відносин Галичини того часу. Усвідомлення каліцтва суду спонукає Євгенія до дій щодо його реформування.

6. Художні прийоми створення образу англійського судочинства в творчості Ч. Діккенса

В творчості великого англійського письменника Чарльза Діккенса, яке представляє собою «явление мирового значения» [14], показані різні сторони життя Англії XIX століття. Долі героїв його романів у багато чому пов'язані з діяльністю різних суспільних інститутів. Дослідники творчості Ч. Діккенса (Честертон Г.К., Івашева В.В., Генієва О.Ю. и др.) відмічають особливості майстерності письменника у створенні реалістичної картини життя англійського суспільства того часу, що супроводжується авторською оцінкою, яка проявляється в описі зовнішності героїв та їхніх вчинків, мови, у виборі і реалізації стилістичних засобів створення образності.

Об'єктом зображення письменника стала і англійська система судочинства. Як пише Енгус Уілсон, один з дослідників творчості письменника, в книгах Діккенса помітне «блиста-

тельное – одночасно смішне і нещадне – зображення британської судової машини (її механізму, атрибутів, одушевлених і неодушевлених), отриманих вище втілення в романі «Холодний дім» [35: 75]. Крім згаданого роману «Холодний дім» (1953), одного з останніх творів Ч. Діккенса, найбільш яскраво сцени судочинства описані і в романі «Посмертні записки Піквікського клубу» (1836-1838), який відноситься до раннього періоду творчості письменника. Тобто, вказана тема була актуальною для письменника практично усе його творче життя, а аналіз її втілення в романах «Посмертні записки Піквікського клубу» і «Холодний дім» дозволить прослідити еволюцію поглядів письменника на зображуваний об'єкт і виявити особливості втілення його в романах.

Звернімося до текстів. В романі «Посмертні записки Піквікського клубу» сценам судочинства, образам судових клерків, адвокатів, суддів присвячено декілька епізодів, передусім, сцени розгляду по звинуваченню містера Піквіка у порушенні обіцянки одружитися. Загальний юмористично-іронічний характер роману проявляється і у названих епізодах. Комічність і іронічність образів судових чиновників і самої процедури судочинства здійснюється за допомогою наступних прийомів.

По-перше, неодноразовим повторенням слів «великий», «величний» (якими, по зауваженню автора, вважають себе себе судівські чиновники), а також інших слів, які семантично корелюють з даним поняттям. Так, в підзаголовку до глави XXXI написано, що вона *«посвящена юриспруденції і различным великим знатокам, ее изучившим»*. Насправді, розповідь про цих, начебто «великих» знавців починається з класифікації різного роду адвокатських клерків та їхньої відповідності певним соціальним схемам, дрібним, незначним, але ж претенційним. Контраст, який формується на основі показу їх реального життя і опису їхніх намагань відповідати величності формує іронію, яка є основним стилістичним прийомом в романі «Посмертні записки Піквікського клубу» [28].

«Великими» і «величними» предстають в романі адвокати і судді, наприклад, королівський юрисконсульт Снаббін. Навіть його клерк названий автором *«великим клерком велико-*

*20 королевского юрисконсульта», а їх контора «священством юридическим светилом». Підслеслеве відношення клерка Молерда до Снаббіна проявляється і в його репліках («- Увидеть королевского юрисконсульта! Нет, это слишком нелепо!»), і в його діях: Молерд *«вышел неслышными шагами ... вскорее вернулся на цыпочках и уведомил мистера Перкера и мистера Пиквика, что ему удалось уговорить королевского юрисконсульта»* і т.і.*

При описі зовнішності королівського юрисконсульта Снаббіна Діккенс використовує прийом, при якому в одному реченні він поєднує реальний план зображення і авторський коментар до нього. Так, наприклад, в реченнях з градаційним посиленням неприємний і неохайний вигляд Снаббіна пояснюється автором його постійною зайнятістю юридичними справами.

Як «величний» охарактеризований в романі і головний суддя Напкінс, і його «величність» показана, наприклад, за допомогою розгорнутої метафоричної гіперболи, що створює комічно-іронічний ефект. Суддя Напкінс, пише автор, *«был самой величественной особой, какую мог бы встретить самый быстрый ходок в промежутке времени от восхода до заката солнца в день двадцать первого июня, каковой день, согласно календарю, является самым длинным днем в году, что, естественно, обеспечивает ходоку наиболее продолжительное время для поисков»*. Характеристика судді Напкінса дана в конструкції з однорідними членами: *«Напкинс принял ледяной и грозный вид и приказал впустить леди, каковое приказание, подобно всем распоряжениям монархов, судей и прочих могущественных земных владык, было немедленно исполнено»*, де використані слова відповідної семантики. Усіляко підкреслюючи зовнішню помпезність судівських чиновників та їх напускне величчя, те, що вони самі на себе напускають, автор коментує дії та мову героїв, виявляючи їх брехливу мотивацію.

Іронічний ефект при зображенні «великих» людей від юриспруденції в романі «Посмертні записки Піквікського клубу» створюється як в контекстуально тісному просторі (як ми вже вказували, в межах однієї фрази, речення), так і в контекс-

туально роз'єднаному просторі, на рівні сюжетно віддалених образів (королівські юрисконсульти Снаббін і Напкінс з'являються в різних епізодах).

Окрім нарочитого висміювання уявної величності в поведінці різних представників юриспруденції, Діккенс постійно звертає увагу на бруд, застій, покритість мохом та дурний запах, що їх оточують, що, звісно, сприяє появі у читача відповідних аналогій. Крім того, як це помітно з авторських коментарів, судівські чиновники постійно створюють видимість роботи, яка, насправді, пуста й безрезультатна. Авторські коментарі, які пояснюють дії чиновників, переважають в оповіданні з прямими висновками про роботу судової машини. В брудних, низьких конторах адвокатів, *«выдают судебные решения, подшивают жалобы истцов и приводят в действие многие другие хитроумные приспособления, изобретенные для мук и терзаний подданных его величества и для утешения и обогащения служителей закона»*.

Подібні узагальнюючі висловлювання про роботу англійської системи судочинства, які прямо виражають авторську позицію, демонструють неприйняття її автором через її уявну діяльність чи її злочинну бездіяльність. Наприклад, адвокат може займатися справою, що була породжена *«поступком некоего субъекта, скончавшегося лет сто назад и в свое время загородившего тропинку, ведущую от какого-то места, откуда никто никогда не выходил, к месту, куда никто никогда не входил»*. Саме ведення справи являє собою рутинну виставу, яка розигрується по давно встановленій формі. Судівські чиновники говорять заплутаними беззмістовними фразами, напускаючи на себе величний вид. В одному реченні з промови королівського юрисконсульта Базфаза нараховується близько ста слів. Реальна сутність судівської процедури знову-таки розкривається в авторських коментарях. Наприклад, містер Скімпін *«открыл дело», «но когда оно открылось, то оказалось, что в нем почти ничего нет»*. А королівський юрисконсулт Базфаз взяв слово і вимовив: *« - Вы узнали от моего высокоученого друга, джентельмены, – продолжал королевский юрисконсулт Базфаз, прекрасно понимая, что из намеков ученого*

друга джентльмены присяжные не узнали решительно ничего».

Як відомо зі змісту роману, Піквіка визнають винним у справі про порушення обіцянки одружитися, однак він не визнає себе таким, відмовляється платити судові витрати і повинен відправитися до боргової в'язниці. Своє покарання він приймає спокійно, а всі події, що описуються, не впливають трагічно на його долю. Зберігається загальний комедійно-іронічний тон роману «Посмертні записки Піквікського клубу».

Ситуація різко змінюється в романі «Холодний дім», який являє собою складне переплетіння сюжетних ліній, одна з яких – нескінченна тяжба «Джарндіс проти Джарндіса». В цю тяжбу втягнуті так чи інакше усі герої роману, і вона трагічним образом впливає на їхні долі.

На початку роману автор розповідає про Канцлерський суд, паралельно описуючи похмуру, безпросвітну, брудну і туманну погоду. Автор використовує градацію, за її допомогою він створює образ туману, який проникає повсюди. Нагнітання образу туману в романі формує похмурий фон. Туман окутує і сам суд, скопичується *«ореолом»* над головою лорда-канцлера. Образ туману закріплюється і за допомогою семантично доповнюючої лексики – члени адвокатури *«блуждают»*, розбираючись в одному з *«десяти тысяч пунктов некоей донельза затянувшейся тяжбы»*; вони *«увязают по колено»*; прецеденти *«скользкие»*; суд *«тонет во мраке, рассеять который бессильны горящие там и там свечи»*, туман *«висит пеленой»*; день *«хмурый»* тощо. Зважаючи на очевидну аналогію з діяльністю Канцлерського суду й повторюваністю в романі образ туману набуває символічного значення.

Похмурий, безпросвітний настрій, який створюється розповіддю про Канцлерський суд, посилюється за допомогою числених нагадувань про те, в чьому складається його робота. Цей опис супроводжується авторською оцінкою, яка узагальнена в узагальнюючому слові. Наприклад, про залучених до тяганини судівських чиновниках автор пише: *«да они и сидят здесь все в ряд между покрытым красным сукном столом регистратора и адвокатами в шелковых мантиях, навалив пе-*

ред собой кипы исков, встречных исков, отводов, возражений ответчиков, постановлений, свидетельских показаний, судебных решений, референтских справок и референтских докладов, словом, – целую гору чепухи».

В посиленні символічного образу похмурості і туману і характеристики за їхньою допомогою Канцлерського суду свою роль відіграють гіперболи, які виявляються і на рівні синтагми (судівські розбираються у одному з десяти тисяч пунктів доне змоги зтягнутої тяганини), так і гіперболи, які мають образну основу, і які сформовані на рівні парадигми. Про ту ж тяганину, в якій увесь час плутаються повірені, автор говорить, що вона тягнеться так довго, що *«двое-трое унаследовали ее от своих отцов»*. В іншому випадку канцлер отруював життя *«четверть столетия»*, і т.і. Привертають до себе увагу гіперболи, семантика яких також вельми показова: *«Ведь это Канцлерский суд, в любом графстве найдутся дома, разрушенные, и поля, заброшенные по его вине, и в любом сумасшедшем доме найдется замученный человек, которого он свел с ума, а на любом кладбище – покойник, которого он свел в могилу; ведь это он разорил истца, который теперь ходит в стоптанных сапогах, в поношенном платье, занимая и кланча у всех и у каждого»*. Подібні висловлювання в романі неодноразові. Канцлерський суд винен не тільки в покалічених долях позивачів, але і в покалічених долях чиновників, розбещених і збагачених за рахунок ведення таких справ, але гублячих при цьому свої людські якості. *«Под каким бы предлогом ни совершалось вымогательство, надувательство, издевательство, подкуп и волокита, они тлетворны, и ничего, кроме вреда, принести не могут»*, – авторські узагальнення в романі «Холодний дім» сприймаються як відкрите звинувачення на адресу суду.

Оцінку роботи судової машини Англії Діккенс дає і через персоніфікований образ героя, як, наприклад, образ повіреного Воулза, і який показаний в своїх діях. Його відповідність професійній касті, його мотивація викриваються автором. Містер Воулз працює у низькому, похмурому і брудному приміщенні, заваленому купами паперів, приміщенні, яке автор порівнює з ящиком для сміття. Повірений говорить з клієнтом ба-

гато й не про що. Він не робить нічого по справі. Однак Воулз відповідає соціальному сприйняттю як «поважна» людина. Дали автор розповідає, що саме в колі судівських чиновників і адвокатів розуміється під словом *«поважний»*. Наприклад, *«Он не упускает ни одного случая зашибить деньгу юридической практикой, и это признак почтенности»*. У нього погане травлення, а це також – ознака поважності. Подібний антифразіс виглядає вже не іронічно, а саркастично. І таких «воулзів» в англійській системі судочинства дуже багато. Образні гіперболи, символи, прийом накопичення однорідних характеристик, авторські коментарі, що являють собою моральні обвинувачення, персоніфікований герой і антифразіс – ось основні засоби, які використовує автор при створенні образу суду в романі.

Нагнітання похмурого настрою, різкі, негодуючі оцінки автора створюють обтяжливе враження, яке пізніше укріплюється у розповіді про справу «Джарндіси проти Джарндісів», у подальшому розгортанні подій і в трагічній долі його героїв. Комічний тон «Посмертних записок Піквікського клубу» змінюється на сумно-трагічний в романі «Холодний дім», а іронія приймає форму сарказму.

7. Зіставний аналіз зображення системи судочинства в англійській і російській літературах

Порівняльна характеристика зображень окремого об'єкту дійсності в різних національних літературах дозволяє побачити даний об'єкт з урахуванням різних ментальностей і національних особливостей його предметно-образного, понятійного й ціннісного сприйняття. Специфіка об'єкту, який аналізується в даній роботі (суд,) така, що ця установа існує в різних формах в різних суспільствах. А його функцією є відправлення правосуддя. Порівняємо зображення суду у творах великих письменників ХІХ століття М.В. Гоголя і Ч. Діккенса, виявивши ціннісне до нього відношення, яке виражено у повісті М.В. Гоголя «Повість про те, як посварився Іван Іванович з Іваном Никифоровичем» («Повість...») і романі Діккенса «Посмертні записки Піквікського клубу» («Записки...»).

Загальновідомо, що і Гоголь, і Діккенс були найяскравішими письменниками – виразниками духу свого часу і національної свідомості. Про Гоголя В.Г. Белінський писав, що відмітним характером повістей Гоголя є «простота вымысла, народность, совершенная истина жизни» [2: 212-213]. Достоевський вважав Діккенса неперевершеним майстром мистецтва зображення сучасної, поточної дійсності, а С. Цвейг відмічав, що творчість Діккенса є «воплощением английской традиции» [34]. Значущість обох письменників в літературі, практично одночасність появи «Повісті...» Гоголя (вийшла у 1835 році в збірці «Миргород») і «Записок...» Діккенса (1836-1838) пояснює вибір матеріалу дослідження.

Обидва твори демонструють комічно-іронічне, іноді гротескне зображення героїв, подій, сцен, у тому числі, і сцен судочинства. Оповідання веде оповідач, який здатний побачити зображення і в цілому, і в деталях, який володіє всезнанням, і який дає пояснення всьому, що відбувається. Про систему судочинства, з якою в певний час стикаються герої творів, читач може судити на підставі зображення судівських чиновників (портрет, поведінка, характеризуючі деталі) і самого суду (оточення, процедура ведення справ).

Судівські чиновники, про яких читач дізнається з творів Гоголя і Діккенса, – це «канцелярські», секретар суду і суддя у Гоголя, адвокатські клерки, королівські юрисконсульти і судді у Діккенса. Їх зовнішність, поведінка, виконання ними службових обов'язків показані в окремих епізодах, які дозволяють зробити висновки про їхню неосвіченість, самодовольство, дурість, глибоку зневагу до істинного правосуддя. Так, «канцелярські» у Гоголя – це дурні, злодійкуваті ледащі й пройдисвіти. Їх робота в суді полягає в тому, щоб складати у мішок *«нанесенных просителями кур, яиц, краюх хлеба, пирогов, книшей и прочего дрязгу»*. Вони псують майно (*«канцелярские опрокинули разбитый черенок, употребляемый вместо чернильницы»*), крадуть (як відомо з повісті, вони з'їли призначене для покрівлі даху масло), відверто байдикують (*«один канцелярист в фризском подобии полуфрака взял в губы перо, а другой проглотил муху»*). За допомогою цього образного виразу стає зрозумілим

мілим, якою «роботою», точніше, байдикуванням, вони займаються. Про «канцелярських» майже завжди говориться у множині, цей образ неусоблений і неперсоніфікований.

В романі Діккенса зображені дрібні службовці – адвокатські клерки – також неусоблена числена маса. При цьому автор розподіляє їх по категоріях відповідності певним соціальним схемам, насправді дрібним і нікчемним. При описі прагнення клерків відповідати цим схемам виявляється логічне протиріччя, що формує іронію.

Характерне для англійського суспільства бажання мати соціальний статус висміюється в романі Діккенса «Посмертні записки Піквікського клубу». І якщо «канцелярські» у Гоголя відверто байдикують й крадуть, то робота адвокатських клерків, як виходить з роману Діккенса, хоча й метушлива, але безмістотна і безкорисна – вони переносять кипи паперів з кабінету до кабінету.

Службовці суду, які займають більш високе положення, – це секретар суду Тарас Тихонович і суддя Дем'ян Дем'янович у Гоголя і судді, королівські юрисконсульти Напкінс, Скімпін, Снаббін у Діккенса.

Для показу своїх героїв, у тому числі, судді і секретаря суду в «Повісті...», Гоголь залучає прийом характеризуючої деталі, при цьому ця деталь не дуже приємна. Так, *«У судьи губа находилась под самым носом, а оттого нос мог нюхать верхнюю губу, сколько душе угодно было»*. Крім того, використовується узагальнення, окрема вводна конструкція, за допомогою якої образам надаються типові риси. Наприклад, секретар *«взял просьбу, и, высморкавшись, как сморкаются все секретари по поветовым судам, с помощью двух пальцев, начал читать»*. А суддя *«был человек, как обыкновенно бывают все добрые люди, трусливого порядка»*. В місцевому суді усім заправляє секретар, який підсовує судді папери на підпис, а сам суддя зовсім не цікавиться веденням справ і зайнятий власними розмовами.

Характерні особливості представників судочинства в «Записках...» Діккенса, як вже відзначалося, показані за допо-

могою слова *«великий»*. Саме це слово, а також образні вирази, які восходять до нього, описання відповідної поведінки героїв, які намагаються виглядати такими, а насправді дуже далекі від величі (що виходить з авторських коментарів) допомагає виявити їх справжню сутність. Всезнаючий автор доводить, що й сама процедура ведення справ, якої вони ретельно дотримуються, має значення лише для них самих, за для того, щоб ще раз впернитися у власній значущості. Вся порочність існуючої системи судочинства стає ясною й завдяки прямим авторським відступам і висновкам. Нагадаємо ще раз, що пише Діккенс про роботу в брудних, низьких конторах адвокатів, де *«выдают судебные решения, подшивают жалобы истцов и приводят в действие многие другие приспособления, изобретенные для мук и терзаний подданных его величества и для утешения и обогащения служителей закона»*. Доречі, той ряд однорідних дій, за допомогою яких описана робота судової машини, зустрічається і в «Повісті...» Гоголя. Як відомо, коли дали ходу повторній скарзі Івана Никифоровича, *«тогда, – пише Гоголь, – процесс пошел с необыкновенной быстротою, которою обыкновенно так славятся судилища. Бумагу пометили, записали, выставили номер, вишили, расписались – все в один и тот же день, и положили дело в шкаф, где оно лежало, лежало, лежало – год, другой, третий...»*.

І, насамкінець, пригадаємо самий зовнішній вигляд суду, для опису якого обидва письменники застосували різні прийоми – від авторської характеристики, до гротеску і символа. Найбільш показовими тут, на наш погляд, є наступні моменти. Будівля суду в «Повесті...» Гоголя – це рядова сільська будівля, про яку відомо, що її дах було б пофарбовано, якщо б масло, яке було призначене для цього, не з'їли б канцелярські. Це свідчить не лише про безалаберність службовців суду, а й про їхнє бажання поживитися за рахунок служби. Ремарка автора про курей, які завжди на ганку *«оттого, что на крыльце почти всегда рассыпаны крупы или что-нибудь съестное»* чи розповідь про буру свиню, яка вбігла до кімнати, ухопила прохання Івана Никифоровича, створюють гротескний образ, який ажніяк

не відповідає уявленню про суд.

В «Записках...» Діккенса зображення суду, контор адвокатів завжди супроводжує опис бруду, зловоння. При багаторазовому повторенні і очевидній аналогії з діяльністю суду формується символічний образ.

Серед художніх прийомів, що їх використовують обидва автори, виділяється розгорнута метафора, яка наявна і у Гоголя, і у Діккенса. Так, продовжуючи розповідати про величність судді Напкінса, Діккенс пише, що той *«был самой величественной особой, какою мог бы встретить самый быстрый ходок в промежуток времени от восхода до заката солнца в день двадцать первого июня. Каковой день, согласно календарю, является самым длинным днем в году, что, естественно, обеспечивает ходоку наиболее продолжительное время для поисков»*. А Гоголь, розповідаючи про те, як довго лежала справа Івана Никифоровича після того, як їй «дали ход», написав, що за той час, поки вона лежала, *«множество невест успело выйти замуж; в Миргороде пробили новую улицу; у судьи выпал один коренной зуб и два боковых; у Ивана Ивановича бегало по двору больше ребятишек, нежели прежде <...>, а дело все лежало, в самом лучшем порядке, в шкафу, который сделался мраморным от чернильных пятен»*.

Як бачимо, у зображенні сцен судочинства у М.В. Гоголя і Ч. Діккенса виявляються як схожості, так і розбіжності. Обидва твори мають комічно-іронічний характер. І, відповідно, прийоми, які використовують автори для формування комічного і іронічного ефекту, у тому числі і для зображення сцен судочинства, практично однакові – антифразис, розгорнуті гіперболи, неспівпадіння реальних дій їхній мотивації, авторський коментар тощо. Тобто схожість у зображенні сцен суду виявляється, передусім, в прийомах і характері зображення, і, як показав аналіз, у самому об'єкті – суді і людях, пов'язаних з судочинством. Розбіжності виявляються у використанні окремих деталей характеристики героїв, які представляють національну свідомість.

8. Зображення суду у французькій і російській літературі (прийоми створення іронічного в романі В. Гюго «Собор Паризької Богоматері» і «Повісті про те, як посварилися Іван Іванович з Іваном Никифоровичем» М.В. Гоголя)

Суд зображений і в історичному романі видатного французького письменника В. Гюго «Собор Паризької Богоматері», який показує життя середньовічного Парижу й роботу його соціальних установ. Роман В. Гюго був завершений у 1831 році, а повість М.В. Гоголя була надрукована у 1834 році. Звісно, що при зіставному аналізі одного й того ж об'єкта дійсності слід враховувати особливості твору, у якому цей об'єкт був описаний. Важливим залишається його зв'язок з жанром твору, його ідеєю, пафосом, розвитком сюжету і характером дійових осіб.

В романі В. Гюго «Собор Паризької Богоматері», який відтворює життя у середньовічній Франції, детальний опис сцен суду зустрічається двічі – в главах суду над Квазимодою і суду над Есмеральдою. У Гоголя в «Повісті про те, як посварилися Іван Іванович з Іваном Никифоровичем» кульмінаційним моментом розвитку сюжету є звертання героїв у місцевий (повітовий) суд. В творах зустрічаються реалії – слова, які позначають національно специфічні явища – *прево* (в романі Гюго), *повітовий суд* (в повісті Гоголя). Оповідання веде всезнаючий оповідач, якому доступні переміщення у часі і просторі. Автору-оповідачеві належить і оцінка того, що відбувається. В романі Гюго оцінку суду і судовому процесу дає ще і представник народу – в суді над Квазимодою це Жеан Мельник, який насміхається над тим, що відбувається; а в суді над Есмеральдою – Гренгуар, на думку якого *«ничто так хорошо не разгоняло печали как зрелище уголовного судопроизводства, - настолько потешна глупость, обычно проявляемая судьями»*. Однак основний коментар діям суду і особистостям суддів всеж таки дає автор-оповідач. В його розпорядженні і структурізація викладаємих подій, вибір засобів передачі своєї оцінки.

В романі «Собор Паризької Богоматері» глави, які описують суд, називаються *«Беспристрастный взгляд на ста-*

ринную магистратуру» та «Экю, превратившееся в сухой лист». Погляд, який автор кидає начебто неупереджено, викриває сутність процесу суду над Квазимодо, це – фарс, трагікомедія. Суд над Квазимодо проходить в рамках загального весілля, народного гуляння, та й сам по собі начебто є частиною розваги, якщо б результатом його не було б таких жажливих й безжалісних наслідків для Квазимодо, якщо б не ставало так сумно від усвідомлення того, кому доручене правосуддя. Наприклад, у судді Робера Д'Эстувіля, який обіймає вже довгий час посаду парижського прево і який витягує з неї максимальні прибутки, про що детально розповідає оповідач, в день суду був поганий настрої. Той, хто заміщував прево в суді над Квазимодо, метр Флориан Барбедьєн, молодший суддя Шатле, виявляється, був глухим, що, як зауважує автор, не заважало йому *«выносить весьма определенные и безапелляционные решения»*, оскільки *«судье достаточно только делать вид, будто он слушает»*. Однак, як ми знаємо, Квазимодо також був глухим, що призвело до порушення порядку, яким його бачив суддя, і внаслідок чого Квазимодо був строго покараний за зневагу до суду. Дії судді як людини, яка усвідомлює свою відповідальність, описані автором так: суддя відкинувся і *«полузакрыв глаза, чтобы придать себе величественный и более беспристрастный вид. Таким образом, он оказался глухим и слепым одновременно. Вот условие, необходимое для того, чтобы быть образцовым судьей»*. Однак невідповідність внутрішніх спонукань ситуації, контраст між формою і змістом, яву викриває автор-оповідач, робить сцену суду над Квазимодо комічною і навіть гротескною. Моментальність «правосуддя» і виконання вироку були характерними для середньовіччя до того моменту, поки *«высокоствольный лес крючкотворства и формальностей...еще не загромождал» право, в котором все было «ясно, недвусмысленно и быстро выполнимо»*. Комічність самої ситуації, висміювання її, описання доброго настрою інших героїв справляє відповідний ефект на читача.

По-іншому виглядає сцена суду над Есмеральдою, в якому бере участь більша кількість людей від системи правосуддя. Читач робить уявлення про них за допомогою одного із ге-

роїв – поета Гренгуара. Так, радники судової палати, слідчої камери, вищі та нижчі чини сидять в суворій ієрархії і в різного роду одежах. *«Красный толстяк, что обливается потом»* – це пан голова, *«бараны позади него»* – доповідачі королівської палати, *«кабан»* – пан протоколіст королівського суду, *«крокодил направо»* – уповноважений королівський прокурор, *«тот черный жирный кот»* – королівський прокурор духовного суду. У Гренгуара (і, відповідно, у читача) їх зовнішній вигляд асоціюється і навіть втілюється в образи не найприємніших тварин. На питання Гренгуара *«Что же делают здесь все эти почтенные господа?»* він отримує відповідь: *«Они судят»*. Детальна розповідь автора-оповідача про суд над Есмеральдою, над повною безпідставністю і абсурдністю обвинувачень проти неї, відсутністю доказів виражено метафоричною назвою глави *«Экю, превратившееся в сухой лист»*. В самому процесі це був начебто доказ, а насправді – фантом. Абсурдно, на погляд сучасної людини, і саме звинувачення людини в колдовстві, і засудження тварини (козочки Джаллі), і використання тортур, і упередженість суддів, які заздалегідь знають про вирок. Однак пригадаємо, що в романі Гюго відтворюються історичні події 15 століття, і автор навіть підкріплює свою розповідь посиленнями на судові звіти 1466 року. Опис камери тортур, яка розташована тут же, щире співчуття героїні роблять сцени суду над Есмеральдою більш трагічними. Однак, як і раніше, іронічним є опис суддів та їхніх дій, показана невідповідність їх зовнішній пихатості їх внутрішній порожнечі.

Як ми вже тут пригадували, сюжет *«Повісті про те, як посварилися Іван Іванович з Іваном Никифоровичем»* М.В. Гоголя представляє собою розповідь про сварку двох поважних жителів, які славилися як добрі, благопристойні люди, і яка виникла внаслідок абсолютно безглуздої причини. Читача знайомить з Іваном Івановичем і Іваном Никифоровичем оповідач, який начебто добре знає їх обох. В описі героїв в першій главі *«Повісті...»* практично немає ніякого розвитку. Використані статичні дієслова, за допомогою яких розказується про звичні дії героїв, що створює враження застиглого і нікчемного устрою життя. Числені патетичні вигуки автора на адресу своїх ге-

роїв («*Прекрасный человек Иван Иванович!*») йдуть врозріз з тим, чому саме їх так оцінює оповідач, а це, насправді, якась незначна побутова дрібниця, котра ніяк не може відповідати такій високій оцінці. («*Он очень любит дыни*»). Внаслідок невідповідності суб'єктивного (оцінка оповідача) і об'єктивного виникає іронія. Дурна сварка приводить колишніх приятелів до судової тяганини, вирішення якої надано Миргородському повітовому суду.

Діяльність суду показана в «Повісті...», як ми вже зазначали, всебічно, за допомогою окремих характеризуючих деталей, однак читач може скласти уявлення і про зовнішній вигляд будівлі, і про осіб, які служать в ньому, і про саму процедуру судочинства, і про її наслідки (див.вище). Так, до характеристики судді автором додається ремарка, яка виконує узагальнюючу функцію: **«судья был человек, как обыкновенно бывают все добрые люди, трусливого десятка».**

Сам процес судочинства, ведення і рішення справ, такий, яким він описаний в «Повісті...», нічого, крім гіркої посмішки викликати не може. Тут в суді допускаються такі несумісні з діяльністю суду речі, як кури на ганку, чи бура свиня, яка вбігла до кімнати і ухопила прошення Івана Никифоровича, що, певна річ, викликало цього гнів і повторну скаргу, яку в суді одразу ж пустили в хід. **«Тогда, – пише Гоголь, – процесс пошел с необыкновенной быстротою, которою обыкновенно так славятся судилища. Бумагу пометили, записали, выставили номер, вишили, расписались – все в один и тот же день, и положили дело в шкаф, где оно лежало, лежало, лежало – год, другой, третий».**

Бездіяльність суду при відправленні правосуддя, метушня, постійні прошення позивачів, особи, які беруть участь в судочинстві, та й увесь уклад життя, за яким можливо подібне, є предметом гіркої сатири Гоголя і викликає почуття горісті і суму: **«Скучно на этом свете, господа!».**

Література

1. Бахтин М.М. Проблемы творчества Достоевского / М.М. Бахтин //– М.: Изд-во Худ. лит., 1963, – 364 с.
2. Белинский В.Г. Полн.собр.соч.в 13 тт. / В.Г. Белинский // М.: Изд-во Академ. наук СССР, Т.2. М., 1953.
3. Большой толковый словарь русского языка. – СПб.: Норинт, 2000. – 1536с.
4. Геращенко А.Е. Катарсис. Очищение через покаяние в романе Ф. Достоевского «Братья Карамазовы». – [Электронный ресурс] – Режим доступа: // http://samlib.ru/g/gerashenko_a_e/katarsis
5. Гоголь Н.В. Избранное. / Н.В. Гоголь – М.: Изд-во Просвещение, 1986. – 400с.
6. Гроссман Л.П. Материалы к биографии Ф.М. Достоевского (даты и документы) //Ф.М. Достоевский. Собр. соч. в 10 т. Т.10. – М.: Гос. изд-во Худ. литературы, 1958. – С.533 – 620.
7. Гюго В. Собор Парижской Богоматери. / В. Гюго // Пер.с фр. Н. Коган. – М.: ООО «Издательство АСТ»: ООО «Транзиткнига», 2003. – 508с.
8. Даль В.И. Пословицы русского народа. [Электронный-ресурс] – Режим доступа: <http://www.aphorism.ru/dal/>
9. Даль В. И. Толковый словарь русского языка. – М.:Эксмо, 2005. – 736с.
10. Диккенс Ч. Собр.соч. в 30-ти тт. / Ч. Диккенс // Пер. с англ. М. Клягиной-Кондратьевой. – М.: Изд-во Худ. лит., 1960.
- 11.Есин А.Б. Принципы и приемы анализа литературного произведения. // А.Б. Есин. // Уч. пособие, 3-е изд. – М.: Флинта. Наука, 2000 – 248с.
- 12.Жданов В. Творческая история романа Л. Толстого «Воскресенье». – / В. Жданов //М.:Сов. Писатель, 1960. – 448с.
13. Иезуитова Л.А. Творчество Леонида Андреева (1892 – 1906). // Л.А. Иезуитова. // Л.: изд-во Ленинградского университета, 1976. – 240с.
14. История английской литературы. Т. 2, Вып. 2. Гл. 3. Диккенс. – [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.gumer.info/bibliotek>

15. Ільницький М. Все, що мав у житті. Повість Ів. Франка «Перехресні стежки» в світлі авторської особистості / М.Ільницький // Жовтень, 1986, №8. – С. 105-117.

16.Ковалев Вл. А. О стиле художественной прозы Л. Н. Толстого. / Вл. Ковалев. – М.: Изд-во МГУ, 1960. – 149с.

17. Кузина Л., Тюнькин К. «Воскресение» Л.Н. Толстого. / Л. Кузина, К. Тюнькин. – М.: Худ. лит., 1978. – 118с.

18. Логический анализ языка. Культурные концепты. – М.: Наука, 1991. – 203с.

19. Кучеровский Н.И. И. Бунин и его проза. / Н.И. Кучеровский. – Тула: Приокское кн. изд-во, 1980. – 506с.

20. Леонтьев А.А. Восприятие текста как психологический процесс.// А.А. Леонтьев. // Психолингвистическая и лингвистическая природа текста и особенности его восприятия. – Киев: Вища школа, 1979. – С.18 – 89.

21. Ломунов К. Над страницами «Воскресения». / К. Ломунов. – М.: Современник, 1979. – 381с.

22. Милетенский Е.М. Заметки о творчестве Достоевского / Е.М. Милетенский. – М.: Изд-во РГГУ, 2001. – 190с.

23. Нестеренко К.В. Интерпретация юридических событий и фактов в текстах разных жанров / К.В. Нестеренко // Психолінгвістика: [Зб.наук.праць ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький держ.пед. ун-т імені Григорія Сковороди»]. – Переяслав-Хмельницький: ПП«СКД», 2012. – Вип.9. – С.225 -232.

24. Нестеренко К.В. Юридический дискурс в литературе: формирование общественного сознания средствами художественного текста / К.В. Нестеренко // Наукові записки Луганського національного університету. Сер. «Філологічні науки», 2010, Вип. 9. – С. 214 -222.

25. Нестеренко К. В. Формирование концепта «Правосудие» романе Л. Н. Толстого «Воскресение» / К.В. Нестеренко // Наукові праці Кам'янець-Подільського держуніверситету. 2008, Вип. 15. Філологічні науки. Т.2. – С.134-137.

26. Никитина Е.С. Устная народная культура и языковое сознание / Е.С. Никитина. – М.: Наука, 1993. – 189с.

27. Панченко В. Любов і боротьба Євгенія Рафаловича (повість Ів. Франка «Перехресні стежки» / В. Панченко // Диво-

слово, 1999, № 9. – С.32-37.

28. Петрова О.Г. Языковое и экстралингвистическое в иронии как компоненте идиостиля писателя (на мат. произведений У. Теккерея и Ч. Диккенса). – автореферат дис на соискание науч. степени канд. филол. наук: спец. 10.02.19 «Теория языка» / О.Г. Петрова . – Саратов, 2010. – 18с.

29. Плахотишина В.Т. Художественное мастерство Л.Н. Толстого в романе «Воскресение» / В.Т. Плахотишина. – Киев: КГУ, 1958. – 233с.

30. Плевако Ф.Н. Избранные речи. // Ф.Н. Плевако. – Тула: Автограф, 2000. – 366с.

31. Роман Л. Н. Толстого «Воскресение». Историко-функциональное исследование. Сб.ст. – М.: Наука, 1991. – 193с.

32. Толстой Л.Н. Собр.соч. в 14-ти т. Т. 13. Воскресение // Л.Н. Толстой. – М.: Гос. изд-во художественной литературы, 1953. – 464с.

33. Толстой Л.Н. Что такое искусство? / Л.Н. Толстой. // Собр.соч. в 22 тт. – Т. 15. – М.: Худ. литература, 1983. – С.40-220.

34. Цвейг С. Собр.соч. в 7 т. / С. Цвейг. – М.: Правда, 1963. Т.6. [Электронный ресурс]: Режим доступа: <http://lib.rus.ec/b/11642/read>

35. Уилсон Э. Мир Ч. Диккенса / Э Уилсон. – М.: Прогресс, 1975. – 320с.

36. Франко Ів. Вибрані твори у 3 т. / І.Я. Франко. – Упорядкування, підготовка текстів та примітки М.С. Грицюти. Т. 3 – К.: Дніпро, 1973. – 676 с.

37. Энциклопедический словарь Брокгауза, Эфрона. [Электронный ресурс] – Режим доступа: www.bibliotekar.ru

38. Jovanović M. Техника романа тайн в «Братьях Карамазовых» – [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.utoronto.ca>

РОЗДІЛ V. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ІНШОМОВНОЇ ОСВІТИ

1. Іншомовна освіта у педагогічних дослідженнях

Сучасна наука становить собою систему, що швидко розвивається, і має складну структуру взаємодіючих галузей знань, які знаходяться в процесі поглиблення спеціалізації, диференціації та інтеграції. Вивчення, дослідження структури, зв'язків у межах конкретної науки чи групи наук слугує виявленню шляхів найбільш раціональної організації науково-дослідної роботи у певній конкретній галузі, визначенню провідних напрямів проведення такої роботи.

Серед низки чинників, що впливають на ефективність навчально-виховного процесу в цілому, одне з перших місць посідає стан педагогічних наук, що спеціально вивчають цей процес. Багато що у навчальній справі залежить від рівня теоретичних педагогічних розробок: ефективність рекомендацій, які отримує викладач для використання в практичній роботі, ступінь упорядкованості навчального процесу, коефіцієнт корисної дії підручників та інше, тобто, те, від чого залежить міцність, глибина знань, умінь та навичок, формування емоційно-ціннісного і творчого ставлення тих, хто навчається до дійсності.

У період все більшої інтеграції знань необхідно спиратися на теоретичні розробки, дані, показники та досвід суміжних наук. Водночас педагогічні науки мають бути і досить чітко відмежовані від них, так як прямиї переніс категорій і термінів цих наук у дидактику, виведення практичних методичних рекомендацій безпосередньо, наприклад, із положень психології, викривляє і спотворює навчальний процес.

Стосовно навчання іноземних мов подібний негативний вплив чітко простежувався в історичні періоди, коли навчання іноземних мов базувалося то виключно на лінгвістичній основі, то коли його пропонували будувати на основі психології, розробляючи дидактичні та методичні рекомендації безпосередньо на основі психологічних закономірностей. У цьому зв'язку російський дослідник Краєвський В.В. зазначав, що твердження

про безпосередню залежність методики лише від даних психології тотожне твердженню про її цілковиту залежність від мовознавства [8: 9].

Закономірною постає увага вітчизняних та зарубіжних дослідників до вивчення зв'язків, що існують між різними галузями педагогічних знань, між педагогічними науками та науками суміжними, до дослідження специфіки і механізмів пов'язаності дидактики з методиками навчання окремих навчальних предметів.

Вивчення зарубіжних науково-педагогічних досліджень, монографій, публікацій свідчить, що в другій половині ХХ ст. у роботах Г. Уїддоусона, Г. Стерна, У. М. Риверс були піддані детальному дослідженню педагогічні аспекти проблеми мовної освіти, навчання іноземних мов, підготовки вчителів мови. Науковці погоджуються, що мовна педагогіка (language pedagogy) найближче пов'язана з педагогічними дослідженнями, із теорією педагогіки. Хоча, як зазначає професор Г. Стерн: "...цей зв'язок найменш визнаний та такий, до якого тривалий час ставилися із найбільшою зневагою" [58: 419]. Як предмет дослідження педагогіка спирається на низку інших наук – філософію, психологію, соціологію. А для теорії мовної педагогіки загальні педагогічні концепції і принципи становлять багатогалузеве джерело наукового пошуку.

Навчання і рідної, і особливо іноземної мови найчастіше здійснюється в умовах педагогічного навчального процесу – у школах, у вищих навчальних закладах, у системі подальшої освіти. У ХХ ст. "Іноземна мова" як навчальна дисципліна стала складовою змісту освіти, метою включення якої визначено крім практичного опанування певної іноземної мови – здійснення загальноосвітнього, виховуючого та розвиваючого внеску. У вирішенні цієї мети широке застосування знайшли загальні дидактичні принципи, які становлять багате джерело для розробки теорії навчання іноземної мови.

У зарубіжній педагогіці в межах теорії педагогіки найчастіше виділяють такі галузі педагогічних досліджень: філософію освіти, історію освіти, педагогічну психологію, педагогічну соціологію, економіку освіти, управління освітою, плану-

вання в освіті, порівняльну педагогіку, дослідження змісту освіти, педагогічну технологію. Дослідження кожного з напрямів мають безпосереднє значення для розробки теоретичних питань навчання іноземних мов та практики їхнього впровадження в навчальний процес на різних рівнях освіти.

Філософія освіти як галузь теорії педагогіки в зарубіжних дослідженнях забезпечує теоретичне обґрунтування педагогічних ідей, здійснює концептуальний аналіз та визначення педагогічної термінології, освітніх цілей, підходів, методів, взаємовідносин учителя та учнів. Г. Стерн у праці “Фундаментальні принципи навчання мови” писав: “Мабуть не існує жодного аспекту мовної педагогіки, який не виграє би від з’ясування його з точки зору філософії освіти” [58: 421].

Західні дослідники підкреслюють, що історія мовної педагогіки становить складову загальної історії педагогіки і стає краще зрозумілою в її межах. Так, дидактичні принципи, розроблені Я.А. Коменським, були одночасно принципами навчання мови, так як головним, а по суті єдиним предметом школи Середньовіччя була латинська мова та тлумачення творів, написаних нею.

Зміни поглядів, переконань, практичні кроки у сфері модернізації змісту освіти на різних освітніх рівнях є показником і проявом поступової еволюції педагогічних концепцій і пріоритетів, що переконливо простежується на прикладі зростання ролі “іноземної мови” як навчальної дисципліни в навчальних програмах школярів і студентства. У мовній педагогіці простежується переплетіння загальнопедагогічних ідей, поглядів та положень, специфічних лише для мовної педагогіки.

Найбільш досліджена з наук, що входять до спектру педагогічних наук в зарубіжній педагогіці, є педагогічна психологія. Психологія учіння займається вивченням чинників, що зумовлені віковими особливостями учнів та особливостями їхнього інтелектуального розвитку та учіння, впливу чинників спадковості та оточення на успішність навчання, здібностей у навчанні, впливу сім’ї та суспільства на формування мотивації учнів у навчанні та ставленні до нього. Дані психологічних досліджень надзвичайно важливі для успішного забезпечення мов-

ної освіти. Дескриптивне вивчення мов, упорядкування підручників, визначення лексичних та граматичних одиниць і структур, розробка навчальної програми з іноземної мови, визначення цілей і завдань навчання, методи навчання й організація навчання мови в межах навчальних закладів – все це потребує врахування даних психологічних досліджень. Педагогічна психологія акцентує увагу на вивченні окремої особи, по-перше, як користувача мовою і, по-друге, як особи, яка вивчає мову. Тож, цілком виправдано, що психологічні дослідження використання мови і її вивчення становлять суттєву частину теорії мовної освіти.

Педагогічна соціологія як галузь соціології розглядає освіту в соціальному контексті, вивчає школи та інші навчальні заклади як соціальні агенції суспільства. У зарубіжній педагогіці здавна школи розглядають як соціальні інститути суспільства, що відображають існуючу соціальну систему, тому однією з провідних функцій шкільної освіти є збереження існуючого соціального порядку. Дослідження педагогічної соціології показують наскільки учнівський склад шкіл відтворює соціальний розподіл суспільства. Мовна педагогіка, навчання іноземних мов історично тривалий час здійснювали свій помітний внесок у соціальний характер освіти. Ще до недавнього часу навчання іноземних мов розглядалось як ознака елітної освіти і, досить часто, навчання іноземної мови включали до складу навчальної програми не стільки завдяки освітнім та виховним показникам дисципліни, скільки з огляду на соціальний престиж володіння іноземними мовами.

За умов демократизації освіти з метою подолання класових бар'єрів, прагнучи забезпечення рівних можливостей в освіті, в другій половині ХХ ст. навчання іноземних мов було введено в програми початкових шкіл та неакадемічних середніх шкіл. З точки зору педагогічної соціології на успішності вивчення мови позначаються: мовне середовище, мета вивчення (напр., для навчання за кордоном), соціальний чинник можливості використання мови. Крім макросоціологічних досліджень, важливі і мікросоціологічні дослідження, а саме – вивчення умов шкільного навчання, учасників навчального процесу –

вчителів та учнів і взаємодії між ними, питань складу учбових груп учнів, їх розмірів, соціального клімату, групових видів діяльності, що являють мікросоціологію учбових груп і частину педагогічної соціології.

Економіка освіти – відносно нова галузь педагогічних досліджень, що визначає економічні показники освіти (напр., у країнах, що розвиваються для розподілу обмежених ресурсів) та вартість надання певних освітніх пріоритетів, шляхом оцінювання витрат і переваг певних педагогічних заходів у порівнянні з іншими. Такі дослідження не можуть будуватися виключно на економічних принципах, а потребують знання та оцінювання різних педагогічних аспектів. Так, у навчанні іноземної мови потребують урахування: вартість підготовки і забезпечення навчального процесу вчителями мови, методистами, асистентами, лаборантами, вартість навчальних матеріалів, час навчання в класі, розміри навчальних груп, приміщення та обладнання.

Навчання мов в умовах інституційної освіти пов'язане з питаннями структури системи, структурою певного закладу – школи, коледжу чи університету. Управління освітою опікується розв'язанням розмаїття задач щодо забезпечення функціонування всієї системи і кожного окремого закладу, визначення законів, від яких залежить функціонування освітньої системи, вирішення фінансових питань, утримання приміщення, надання послуг, зарахування учнів, персоналу, контролю та розвитку навчальної програми, організації іспитів, оцінки досягнень учнів, сертифікації вчителів, добору статистичної та іншої інформації, вирішення конфліктів, започаткування змін тощо.

Як правило, керівництво освітніми системами здійснюють три підрозділи адміністративної системи: центральний, регіональний або місцевий, інституційний. Адміністративні органи та система навчання організаційно складають структуру, в межах якої навчання мови є складовою змісту освіти. В цьому відношенні навчання іноземної мови не пов'язане з питаннями керівництва в освіті та освітніх закладах. Але вчителі мови, які працюють в межах системи, мають добре розбиратися в її структурі та функціонуванні.

Освітня система має складну організацію, що включає багато компонентів: педагогічний штат, учнів, батьків, навчальні програми та матеріали, приміщення, обладнання, фінансування тощо. Жоден із чинників не залишається сталим – кількість учнів змінюється, змінюються погляди на мету і завдання освіти у суспільстві, на навчальні програми, фінансування, ступінь відповідальності кожного адміністративного рівня в залежності від політичних та ідеологічних змін, нові технології пропонують непередбачувані раніше можливості у вирішенні освітньо-виховних завдань. У таких умовах важливим є планування в освіті, оскільки лінгвістичні, соціолінгвістичні дослідження, розробка навчальної мовної програми та навчальних матеріалів, підготовка вчителів – це питання, вирішення яких потребує часу.

Важливою для теорії і практики мовної освіти є порівняльна педагогіка. Мовна педагогіка носить міжнародний характер, адже сучасні політичні, соціально-економічні зміни у світі надали розв'язанню завдань навчання іноземних мов надзвичайно актуального значення, спровокували об'єднання зусиль педагогів, лінгвістів, психологів різних країн. Порівняльна педагогіка вивчає освітні заклади і педагогічний процес з двох точок зору: 1) вивчає педагогічні ідеї, концепції, освітній досвід в окремих країнах чи регіонах у контексті конкретних соціально-політичних, економічних, культурних умов і традицій; 2) займається порівнянням на міждержавному рівні, досліджує педагогічні явища та проблеми у різних країнах. На думку багатьох науковців, чим більш реалістичною та чіткою буде інформація про дослідження в галузі мовної педагогіки, тим кращими будуть результати здійснення навчання мов у різних країнах.

Особливе значення в низці педагогічних дисциплін у зв'язку з пов'язаністю з навчанням мов займають розробка теорії навчальної програми та педагогічної технології. Розробка теорії навчальної програми досить молода галузь педагогічних досліджень, але дуже важлива для розгляду теоретичних проблем мовної педагогіки. Термін “навчальна програма” (*curriculum*) звичайно вживається в зарубіжних дослідженнях у двох взаємопов'язаних розуміннях. По-перше, він вказує на на-

навчальний матеріал програми навчання певного навчального закладу. Звідси виділяють шкільну навчальну програму, університетську тощо. В більш вузькому значенні він означає курс навчання або зміст окремого конкретного предмету. За останні роки цей термін охопив не лише зміст навчального матеріалу, а й увесь процес навчання, включаючи навчальні матеріали, обладнання, проведення іспитів, підготовку вчителів. Дослідник М.Джонсон визначив навчальну програму як „структуровану серію очікуваних результатів навчання” [42: 130]. Е.Ейснер і Е.Валланс відзначали, що “термін “навчальна програма” пов’язаний із тим, *що* може бути вивчене і *чому* можна навчити *кого*, *де* і *коли*” [28: 2]. А у дослідженні Моїсеєнко Т.Г. встановлено, що поняття “куррикулум”, зокрема в британській педагогіці, включає сукупність цілей, змісту, методів і форм навчання, сферу виховання, використання матеріально-технічної бази навчання тощо [11: 19].

Дискусії з питань теорії навчальної програми розкривають різні філософсько-педагогічні напрями, що впливають на визначення освітніх цілей, змісту, методів та вибір навчальних матеріалів. Е.Ейснер та Е.Валланс виділяють п’ять основних напрямів формування навчальної програми в інституційній освіті:

I) спрямований на розвиток когнітивних процесів у навчанні, при цьому головною функцією навчального закладу є не передавати заздалегідь визначений зміст освіти, а навчити учнів пізнавальним навичкам, розвинути їх когнітивні здібності, навчити їх вчитися. В галузі навчання іноземних мов дотримання цього напрямку означає, що метою навчання мови є не ідеальне оволодіння іноземною мовою, а забезпечення підготовки до вивчення мови в майбутньому;

II) визначається як самоактуалізація або накопичення досвіду, за яким учіння через навчальну програму має повністю увійти в життя того, хто навчається. Навчальна програма має відповідати певному рівню його розвитку. Цей напрям ставить під сумнів корисність навчання іноземної мови на рівні шкільної освіти, зокрема тому, що значущість володіння іноземними

мовами часто пов'язують, головним чином, із потребами дорослої людини; цей напрям торкається проблеми оптимального віку у навчанні мов;

III) напрям соціальної слухності – робить наголос на потребах суспільства, яким мають відповідати освіта та навчальна програма (прикладом слідування даному напрямку в мовній освіті є програми мовного занурення, що впроваджуються у Канаді);

IV) академічний раціоналізм, що підкреслює значущість класичної освіти як серцевини змісту навчальної програми. Щодо навчання іноземних мов, слідування даному напрямку впродовж століть обґрунтовувалось доступом до величної спадщини культури та літератури інших народів;

V) розглядає навчальну програму як технологію з наголосом на визначенні освітніх цілей і застосуванні технологічних пристроїв [28: 9-11].

Зарубіжні дослідники визначають, що ці п'ять напрямів не є взаємовиключними, що дотримання будь-якого з них, взятого окремо, може привести до негативних наслідків. У зарубіжній педагогічній теорії і практиці існує велика кількість моделей втілення концепцій навчальної програми. Серед них – традиційні з фіксованим курсом навчання та гнучкі, а також моделі вільного позаінституційного учіння. Але, імплементація будь-якої нової навчальної програми потребує чіткого усвідомлення її концептуальних положень, визначення і конкретизації освітніх цілей, змісту навчання, спеціальної підготовки і перепідготовки педагогічних працівників. Так, програмоване навчання, навчання за допомогою комп'ютерів, індивідуалізоване навчання відображають різні принципи в основі будови навчальної програми.

Теоретичні принципи теорії навчальної програми мають велике значення для мовної педагогіки. Існують певні паралелі між розробкою загальної теорії навчальної програми і розвитком теорії навчальної програми у мовній освіті, в якій більшість аспектів навчальної програми – відбір змісту навчання, його упорядкування у послідовність, методи і прийоми навчання є

предметом теоретичних визначень, дискусій та експериментів. Так, у другій половині ХХ ст. було взято під сумнів традиційну граматично градуйовану структуру мовних навчальних курсів і надано перевагу ситуаційному, семантичному, соціолінгвістичному критеріям розподілу і подачі мовного матеріалу, навіть із відмовою від будь-якої формальної організації навчального матеріалу, виходячи із визнання про те, що мови можна навчити лише в процесі значущого спілкування.

Педагогічна технологія розглядає застосування технологічних пристроїв та розвиток „технології” навчання. У Великій Британії національна Рада Педагогічної Технології визначає її як “розвиток, застосування й оцінку систем, прийомів і засобів для покращення процесу людського учіння” [46: 7]. Дослідники П. Дейвіс, Дж. Робертс, Р. Росснер визначили технологію навчання як “...сучасний організаційний теоретичний підхід до досягнення освітніх цілей шляхом застосування оптимальних стратегій, що включають ресурси навчання і ресурси учіння” [26: 11]. Тобто наголос у розвиткові технології навчання зсунуто з використання різноманітних технічних засобів, таких як мовна лабораторія та аудіо-візуальна апаратура, на наукове технологічне інтерпретування всього процесу навчання та учіння.

Огляд галузей зарубіжних педагогічних досліджень свідчить, що ефективність та результативність навчання мов, зокрема навчання іноземних мов, тісно пов’язані із станом дослідженості педагогічних проблем, із визначенням зв’язків між різними галузями педагогічних знань, між педагогічними науками і науками суміжними. Історію мовної педагогіки слід розглядати як результат послідовної взаємодії загальної історії педагогіки та характерних особливостей навчання мов. Дослідження і надбання теорії педагогіки здійснюють значний вплив на різні аспекти навчання іноземної мови, є багатим джерелом педагогічних ідей і практичного експериментування, поглиблюють розуміння і об’єктивне вивчення проблем мовної освіти, що становить дієву основу педагогічної практики навчання іноземної мови на різних освітніх рівнях.

2. Психолого-педагогічні та методичні концепції іншомовної освіти

Освіта в широкому розумінні складається з того, що набуто в результаті навчання у навчальних закладах різного рівня, шляхом самоосвіти і стихійного засвоєння знань із різних джерел та засобів інформації що у більш конкретному розумінні передбачає оволодіння науковими знаннями, на основі яких учні оволодівають уміннями і навичками з урахуванням світоглядних, моральних, естетичних ідей та висновків як органічної частини змісту освіти [9: 203]. За визначенням відомого російського дослідника І.Я. Лернера, глобальною функцією навчання є передача молодому поколінню змісту соціальної культури для збереження її, відтворення і розвитку. Індивід стає особистістю в міру оволодіння цим змістом соціального досвіду.

Викладання і вивчення іноземної мови яскраво підтверджує таке розуміння. Оскільки прагне й створює умови для досягнення оволодіння й урахування, виділених І.Я. Лернером, основних елементів змісту освіти: набуття знань, умінь й навичок, досвіду творчої діяльності та досвіду емоційно-ціннісного ставлення. І хоча навчальна дисципліна “іноземна мова” відноситься до навчальних предметів з провідним компонентом “способи діяльності”, саме її викладання в освітніх закладах протягом століть становило засіб передачі і збереження наукових знань та культурної спадщини, накопичених людством.

Аналіз педагогічних та методичних джерел вказує, що із закономірним розвитком людського суспільства змінюються і коригуються освітні пріоритети, навчальні програми у шкільній освіті та у вищих навчальних закладах. Вивчення історичних даних свідчить, що навчання мови, взагалі, завжди є пріоритетом в організованому навчанні, а включення вивчення іноземних мов у зміст освіти – спершу класичних, пізніше сучасних, знаходило підтримку і обґрунтування такої необхідності в теорії і практиці освіти хоча і з різних підходів та майже завжди розглядалось як необхідна умова і показник ступеню освіченості.

Широко відома програма навчання “семи свободних

мистецтв”, що склалася у Стародавньому Римі на початок V ст. нашої ери, включала серед інших наук тривіум – граматику, риторіку, діалектику – предмети-науки, вивчення яких безпосередньо чи опосередковано було зорієнтовано на здобуття та наявність досить високого рівня мовної освіти.

Квінтіліан – одна з яскравих фігур філософської і педагогічної думки, розвиваючи педагогічні ідеї Плутарха, підкреслював, що вершиною освіти є оволодіння ораторським мистецтвом за допомогою певної системи навчання і вказував, що дитина до семи років має оволодіти початками латинської граматики і частково граматиною грецької мови. При цьому філософ пропонував починати надання освіти з навчання іноземної мови, оскільки вважав, що за таким порядком дитині легше засвоювати правила рідної мови [6].

Значущість вивчення граматики здавна пояснювалась розглядом її як складової логіки і як засобу інтелектуального розвитку особистості. Крім того, незалежно від мети, змісту, методів виховання і навчання, що змінювались в процесі історичного поступу людства, найважливішим джерелом освіти завжди була література, для опанування якою необхідною була не просто грамотність, а володіння мовами, якими вона була представлена. Відповідно, у Європі освіта і навчання на підвищеному післяпочатковому рівні і, особливо, у церковних та вищих навчальних закладах надавались латинською та грецькою мовами, мовами класиків античного світу.

Цілком логічно, що проблему навчання іноземних мов досліджували і вивчали вчені – філософи, педагоги, мовознавці, психологи протягом сторіч. Наслідком дослідницького пошуку стало формування у ході історичного розвитку суспільства низки теоретичних педагогічних підходів до розуміння і здійснення процесу навчання іноземних мов.

Першою системою організації навчання іноземних мов в історії інституційної освіти визнається граматико-перекладний підхід (Grammar – Translation Method). Провідними принципами навчання за цим підходом визнані такі:

1. Оволодіння мовою здійснюється з метою читання літератури або задля забезпечення інтелектуального розвитку

шляхом її вивчення. Навчання граматики – це спосіб навчання мови, який наближає до мови шляхом детального аналізу граматичних правил, за яким слідує застосування отриманих знань при перекладі речень і текстів на іноземну мову і з неї. Цей підхід розглядав вивчення мови як процес, що складається із визудження правил і граматичних явищ з метою розуміння та використання морфології і синтаксису іноземної мови.

2. У центрі уваги – читання та письмо (мовленню та слуханню майже не приділялось уваги).

3. Вибір лексики базується лише на обраних для читання текстах і лексики навчають за допомогою двомовних списків слів, вивчення словника і заучення напам'ять. Базова одиниця навчання і мовної практики – речення. Значна частина уроку відводилась на переклад речень з мови, що вивчалась, і на неї, що саме і є характерною рисою підходу. Зміщення наголосу на речення було спробою спростити вивчення мови.

4. Велике значення мають грамотність і правильність; з огляду на високі вимоги грамотності та правильності учні мали досягати високих навчальних показників у перекладі.

5. Навчання граматики здійснюється дедуктивно, тобто шляхом наведення і вивчення граматичних правил, які потім опрацьовуються за допомогою перекладних вправ.

6. Рідна мова учнів є засобом навчання. Вона використовується для пояснення нового матеріалу та для здійснення зіставлення іноземної мови з рідною мовою учня [37:131].

Граматики-перекладний підхід домінував у викладанні іноземних мов та їх навчанні в Європі із 40-х років XVIII ст. до 40-х років XX ст. і в модифікованому вигляді й досі широко використовується в різних частинах світу. Його все ще застосовують у випадках, коли розуміння літературних текстів є головною метою навчання іноземної мови і не висувається мета оволодіння нею як засобом спілкування. За свідомством дослідників Дж.С. Ричардса і Т.С. Роджерса, навчальні тексти, на жаль, часто створюються нефахівцями педагогами, неспеціалістами з мовної освіти, нелінгвістами [53: 4-5]. Дослідники вказують, що цей підхід не має достатнього теоретичного підґрунтя і не спирається на конкретну педагогічну теорію, дані мовоз-

навства та психології. В основі його формування лежало завдання спрощення навчання і вивчення іноземних мов у навчальних закладах, розширення можливостей оволодіння іноземними мовами для більшої кількості учнів.

У середині та в кінці XIX ст. в кількох європейських країнах поступово сформувався опозиційний такому підходові забезпечення іншомовної освіти напрям, що отримав назву “реформаторського руху” та запровадив основу розвитку нових методів навчання іноземних мов і викликав суперечки, що тривають й досі. На середину XIX ст. склалася низка причин, що зумовили протидію і негативне ставлення до граматико-перекладного підходу. Зростання можливостей для спілкування серед європейців, розширення торгівлі й економічних контактів висунуло вимогу оволодіння іноземними мовами для міжособистісного спілкування. Спочатку це викликало появу розмовників та посібників для приватного вивчення, але спеціалісти з викладання мов звернули увагу й на методи і способи навчання іноземних мов у шкільній освіті.

Поступово сформувалося переконання у неспроможності публічної освітньої системи вирішити нагальні потреби у цій галузі. У Німеччині, Великій Британії, Франції та інших частинах Європи шукали нові шляхи здійснення іншомовної освіти, хоча здійснювалась ця робота окремими педагогами та мовознавцями. У їхніх розробках (С. Марсель, Т. Прендергаст, Ф. Гуен) проявилась зацікавленість до вивчення процесу набуття рідної мови дитиною й урахування його особливостей у навчанні іноземної мови, визначення місця контекстуальної і ситуаційної складових у цьому процесі, способів використання мови та інше.

Але ці ідеї розвивалися і розроблялися поза межами офіційних освітніх установ і тому були позбавлені можливості широкого розповсюдження, прийняття і втілення. Вони з'явилися в час, коли ще не існувало жодної організаційної структури – професійних союзів, журналів, конференцій, які були б зацікавлені і могли допомогти перетворити нові ідеї у педагогічний рух. Ситуація почала змінюватись лише наприкінці XIX ст., коли в цьому прагненні поєдналися зусилля та інтереси вчите-

лів мов, мовознавців, психологів. Ними була закладена основа для поширення і здійснення педагогічних реформ у цій сфері за допомогою друкування памфлетів, книжок, промов, виступів та статей, що й здобуло назву “реформаторського руху” в іншомовній освіті.

З 80-х років XIX ст. кілька видатних педагогів-мовознавців: Г. Суїт (H. Sweet) – в Англії, В. Фієтор (W. Vietor) – у Німеччині, П.Пассі (P. Passy) – у Франції стали розробниками теоретичного підґрунтя, що слугувало просуненню реформаторських поглядів в іншомовній освіті. Саме у цей час як наука набула розквіту лінгвістика, була створена й обґрунтована в її межах як наука фонетика, завдяки науковому аналізу й опису звукових систем мови якою стало можливим глибше розуміння процесів мовлення. Лінгвісти дали визначення мовлення (усної форми мови) на противагу письмовій формі мови. У 1886 р. була створена Міжнародна фонетична спілка (The International Phonetic Association), одним з перших завдань якої було висуване покращення стану навчання сучасних мов. Представники спілки відстоювали: необхідність навчання “розмовної” мови; навчання фонетики у викладанні мови для випрацювання гарних навичок вимови; використання текстів та діалогів для введення розмовних фраз та ідіоматичних висловів; індуктивного підходу в навчанні граматики; навчання нових значень шляхом встановлення асоціацій з рідною мовою.

Крім того, мовознавці зацікавилися пошуками найкращих педагогічних шляхів навчання іноземних мов і їхні думки активно обговорювались і відстоювались у книжках, статтях, брошурах. Генрі Суїт (1845-1912) зазначав, що серйозні педагогічні та методичні принципи в іншомовній освіті мають базуватись на науковому аналізі мови і вивченні психології. У своїй роботі “Практичне вивчення мов” (The Practical Study of Languages, 1899) він наголосив на необхідності ретельного відбору навчального матеріалу; на визначенні його меж; на розподілі навчального матеріалу в межах чотирьох видів мовленнєвої діяльності – слухання, говоріння, читання, письмо з урахуванням градації, розподілу матеріалу від простого до складного.

Реформатори кінця XIX ст. багато у чому поділяли ро-

зуміння принципів, на яких, на їх погляд, мав базуватись новий підхід до навчання іноземних мов. Вони вважали, що:

1. Розмовна мова має пріоритетне значення і це має бути відображене у методології, базованій на усному підході.

2. Знахідки і відкриття у галузі фонетики мають застосовуватись у навчанні іноземних мов і у підготовці вчителів мов.

3. Учні мають спочатку почути мову, а потім побачити її у письмовому вигляді.

4. Слова слід презентувати в реченнях, а речення слід відпрацьовувати у значущому контексті і не вивчати ізольовано як непов'язані елементи.

5. Граматичних правил слід навчати тільки після того, як певні граматичні моменти відпрацьовані у контексті – тобто граматики слід навчати індуктивно.

6. Слід уникати перекладу, хоча рідну мову можна використовувати для пояснення нових слів або перевірки розуміння, сприйняття.

Ці принципи запровадили теоретичну основу для створення першого в історії іншомовної освіти теоретично обгрунтованого підходу до навчання мови, наукового підходу до розуміння вивчення мови і процесу її засвоєння. Вони відобразили зародження в зарубіжній педагогіці прикладної лінгвістики як науки, пов'язаної із науковим вивченням навчання іноземної мови. Справа в тому, що за кордоном, як і у вітчизняній педагогіці, спершу розв'язанням і з'ясуванням проблем, пов'язаних із навчанням іноземних мов, зацікавилися мовознавці, що й проявилось в надмірній лінгвістичній спрямованості пропонованих концепцій на шкоду вивченню психолого-педагогічних, дидактичних аспектів проблеми.

Паралельно з думками й ідеями, висунутими членами реформаторського руху, проявилась і зацікавленість до розробки натуралістичних принципів вивчення іноземних мов, таких, які притаманні процесові набуття першої мови. Це призвело до появи так званих натуральних методів іншомовної освіти і стало приводом до розробки “прямого” методу навчання іноземної мови.

У дійсності, протягом усієї історії навчання мов здійс-

нювались спроби наблизити навчання другої чи іноземної мови до оволодіння першою, рідною. Наприклад, М. Монтень у XVI ст. описував, як його у перші роки життя було віддано опікунові, котрий звертався до нього виключно латинською мовою, оскільки його батько хотів, щоб син добре розмовляв латинською мовою [43: 47]. Прихильники такого підходу вважали, що іноземної мови можна навчити без перекладу або без використання рідної мови учня, якщо передавати значення безпосередньо за допомогою наочності або дії. Німецький вчений Ф. Франке розробив психологічні принципи прямих асоціацій між формою і значенням у мові, що вивчається і запропонував теоретичне обґрунтування одномовного підходу до навчання іноземних мов [43]. Він був переконаний, що краще за все мови можна навчити, активно використовуючи її у класі; вчителі, замість аналітичних способів, що фокусуються на поясненні граматичних правил у класному навчанні, мають заохочувати пряме і спонтанне використання іноземної мови в класі, за таких умов учні самі виводитимуть граматичні правила. Крім того, вчителів не слід використовувати підручник на початкових етапах навчання, а навчання мовлення слід починати із систематичного відпрацювання вимови. Ці принципи натурального методу було покладено і в основу “прямого” методу, який набув особливої популярності завдяки діяльності зокрема М. Берлітца (M. Berlitz) у комерційних мовних школах США.

У ході розробки прямого методу в якості основних його принципів були сформульовані такі:

1. Навчання у класі проходить виключно іноземною мовою.
2. Навчають лише повсякденних слів та речень.
3. Навички усного мовлення відпрацьовуються у ретельно градуйованій прогресії, зосередженій на обміні питаннями та відповідями між вчителем та учнями у невеликих за кількістю учнів класах.
4. Індуктивне навчання граматики.
5. Усне введення нових мовних навчальних явищ.
6. Навчання лексики здійснюється за допомогою наочності, демонстрації; абстрактної лексики навчають за допомогою асоціативних думок та дій.

7. Навчання розуміння, сприйняття мови і слухання.

8. Велике значення мають правильність вимови та грамотність.

Цей метод з великим успіхом застосовувався у приватних мовних школах, де слухачі мали високий рівень мотивації і нормою було залучення до процесу навчання вчителів-носіїв іноземних мов. Але впровадити цей метод у систему публічної освіти було дуже важко: він значною мірою переоцінював подібність між набуттям рідної мови і вивченням іноземної; бракувало серйозної теоретичної лінгвістичної основи, за що його піддавали критиці академічно налаштовані пропагандисти реформаторського руху. Крім того, в системі інституційного навчання неможливо було раніше і складно й досі забезпечити наявність вчителів-носіїв мови, або тих, хто володіє нею на зразок її носіїв. У навчанні вимагалось уникати рідної мови учнів, втім досить часто, коротке пояснення рідною мовою значно полегшує сприйняття, засвоєння й оволодіння мовою.

На початок 20-х років ХХ ст. використання прямого методу у некомерційних освітніх закладах остаточно прийшло у стан занепаду. Дослідження, розпочате в 1923 р. у США, з приводу стану навчання іноземних мов, визначило, що жодний окремий метод не може гарантувати успішних результатів. Мета навчити навичок спілкування була визначена як неможлива з огляду на обмеженість часу, виділеного на навчання іноземної мови у школах, обмежені кваліфікаційні ознаки вчителів і відносно незначущість іншомовних мовленнєвих навичок для пересічного студента, що й стало причиною визначення нової провідної мети навчання іноземної мови у стінах навчальних закладів у 20-ті роки ХХ ст. – навчання читання.

В Європі також не всі приймали прямий метод навчання іноземних мов. Г. Суїт, вказуючи на його недоліки, відзначав, що цей метод вводив нові мовні елементи на рівні навчальних прийомів, але був позбавлений ретельної методологічної основи; його пріоритетом було використання мовних структур і одиниць, що вивчаються, лише на уроці, залишаючи поза увагою багато з того, що Г. Суїт як мовознавець, визнавав значно важливішим. Він, поряд з іншими дослідниками, вважав за не-

обхідне визначення педагогічних і методичних принципів, що слугували б основою конкретних прийомів навчання.

Спроби мовознавців, спеціалістів навчання мов кінця XIX ст. – початку XX ст., спрямовані на покращення якості навчання сучасних мов, значною мірою спиралися на загальні принципи теорій, пов'язаних із визначенням процесів, залучених до набуття мови, із структурою мови, її місцем у пам'яті тощо. Водночас слід відзначити, що нехтування дидактичними аспектами проблеми було пов'язане з невизначеністю, з недооцінкою врахування педагогічних даних у навчанні іноземної мови.

Слід зазначити, що у вітчизняній педагогіці дослідженнями у цій сфері опікується методика навчання іноземних мов, а у зарубіжній педагогіці цю проблему вивчають представники прикладної лінгвістики та галузі, що носить назву «мовні дослідження». Ретельні розвідки дидактичних аспектів навчання іноземної мови, визначення відповідної наукової термінології і дидактичних принципів навчання мов фактично проводяться з середини XX ст.

Дослідник Е. Антоні у 1963 р. запропонував три рівні понять-термінів в іншомовній освіті, які він визначив як підхід, метод та прийом. За його розумінням співвідношення між ними має ієрархічний характер. «Підхід становить набір певних теоретичних принципів щодо природи навчання мови і її вивчення та приймається за аксіому. Він описує природу предмету, якого слід навчити... Метод – це загальний план упорядкованої подачі мовного матеріалу, який не суперечить, а базується на обраному підході. Підхід приймається на віру (як аксіома), метод втілюється на практиці. У межах одного підходу може існувати багато методів... Прийом — це практичне поняття, тобто саме те, що відбувається в класі. Це особові дії, хитрощі, вигадка, що використовуються для досягнення безпосередньої мети навчання. Прийоми мають узгоджуватись з методом і, відповідно, із підходом в цілому» [17: 93-97].

Згідно з таким трактуванням, підхід – це рівень, на якому визначаються принципи навчання, погляди на мову та навчання її; метод – це рівень, на якому теорія впроваджується в

практику і на якому визначають зміст навчання і порядок подачі навчального матеріалу, пріоритетність навчання певних мовних навичок і умінь; прийом становить рівень, що визначає практичне втілення навчання у класі.

Погоджуючись із визначенням Е. Антоні, М. Селсе-Марсія відзначає: "Ми вважаємо, що підхід має загальний характер, метод – це специфічна низка дій більш або менш сумісна з підходом, а прийом – дуже специфічний тип навчальної діяльності, що використовується в одному або різних методах..." [61: 9].

У.Макей у роботі «Аналіз навчання мови» у 1965 р. запропонував модель, що була найбільш відомою у 60-ті роки ХХ ст., але сконцентрована вона, головним чином, на визначенні понять «метод» та «прийом» [48]. У визначенні «методу навчання мови» дослідник акцентує принципи відбору, градації, презентації та повторюваності. Він детально аналізує принципи побудови та організації підручників, але його дослідження залишає поза увагою визначення поняття «підхід» та вивчення практичних умов здійснення успішного навчання у класі, а також розгляд питань про роль та місце вчителя та учнів у цьому процесі.

Модель, розроблена Е. Антоні, дозволяє встановити взаємозв'язок між провідними теоретичними положеннями, прийнятими в зарубіжній теорії і практиці навчання мови, та базованою на них, практичною роботою, але вона також не розглядає і не вказує чітко місце вчителя та учнів у конкретному методі навчання, а також роль навчальних матеріалів та форму, якої їм слід надати. У ній не визначено, яким чином підхід може бути реалізований у методі, або як саме пов'язані метод та прийоми.

У концепції, запропонованій дослідниками Дж.С. Ричардсом та Т.С. Роджерсом, поняття підходу розглядається на рівні задуму, а поняття методу – на рівні задуму та планування, які визначають цілі, програму навчання, зміст навчання та з'ясовують роль учителя, учнів та навчальних матеріалів. Фаза втілення, за термінологією Е. Антоні, – рівень прийому, визначається ними як спосіб дії (procedure). Метод навчання мови, вони визначили як теоретично пов'язаний з підходом, організаційно визначений планом і

практично реалізований у способі дії [53: 16].

Сучасні підходи і методи іншомовної освіти в зарубіжній педагогіці спираються як найменше на дві теоретичні напрями у поглядах на мову.

Перший, найтрадиційніший – структурний напрям, що розглядає мову як систему структурно пов'язаних елементів для кодування значення. Згідно з цим напрямом метою навчання мови є оволодіння елементами цієї системи, до якої входять фонологічні складові (напр., фонеми), граматичні складові (напр., фрази, речення), граматичні операції (напр., додавання, переміщення, поєднання або трансформація елементів) та лексичні складові (напр., функціонування лексичних одиниць та їх структура). Саме на такий напрям розуміння і розгляду мови спираються аудіо-лінгвальний метод (The Audiolingual Method), метод повного фізичного реагування (The Total Physical Response Method) та “мовчазний метод” (The Silent Way).

Другий теоретичний напрям у розумінні мови – функціональний, який розглядає мову як засіб передачі та висловлення функціонального значення. Цього напрямку дотримуються прихильники комунікативного підходу у мовній освіті. Він підкреслює і наполягає на важливості семантичного та комунікативного вимірів мови на протигагу її чисто граматичним характеристикам. Він спрямований на визначення й організацію змісту навчання мови на основі категорій значення і функцій, а не структури мови та її граматики.

Розуміючи недостатність лінгвістичних теорій у визначенні теоретичної основи певних методів навчання мови, в зарубіжній педагогіці підкреслюють значення теорій вивчення мов, які дають відповіді на запитання про психолінгвістичні та когнітивні процеси, залучені у вивчення мови та про умови активізації її вивчення.

У книзі “Мовна поведінка” відомий американський вчений Б. Скіннер на основі теорії біхевіоризму проаналізував умови набуття людиною рідної мови [56]. Він виходив із розуміння про те, що мова – це форма поведінки і визначив, що модель “стимул-реакція” відповідає процесові вивчення мови дитиною. Так, внутрішній стимул, наприклад, голод викликає

плач як реакцію, що посилюється тим, що після цього дитині, дають молоко. Принципи біхевіоризму лежать в основі аудіолінгвального методу, у якому за постійним виконанням механічних вправ слідує позитивне або негативне стимулювання. Здобуття мовленнєвих навичок тут є результатом постійного повторювання і стимулювання з боку вчителя.

Інший напрям, що здобув назву когнітивізму, спирається і зобов'язаний діяльності та розробкам іншого відомого американського вченого Н. Хомського [21: 142-171]. Н. Хомський стверджував, що мова не є формою поведінки. Навпаки, це складна, базована на правилах, система і значна частина набуття мови – це вивчення цієї системи. У ній існує конкретна кількість граматичних правил, знаючи які можна продукувати нескінчену кількість речень. Тобто, вчений вважав, що у процесі вивчення мови дитина поступово набуває компетентності і саме ця мовна компетентність дає змогу дітям ставати творчими користувачами мови. Загальноновизнано, що важливим в теорії Хомського є доведення того, що оволодіння мовою не є лише процесом набуття мовленнєвих навичок, а є процесом опанування граматичними та іншими структурними елементами мови [35: 31-33].

Теорії учіння мови сфокусовані або на процесі вивчення мови або на умовах активізації її вивчення, іноді вони враховують обидва виміри. Теорії, спрямовані на процес оволодіння мовою, спираються на формування навичок. Теорії, спрямовані на вироблення умов успішного учіння, підкреслюють значущість природи особистісного та фізичного контексту за якого відбувається навчання і вивчення мови.

Серед зарубіжних теорій вивчення мови прикладом теорії, зверненої і до процесу, і до умов успішного набуття мови, є “моніторська теорія” (monitor model) Ст.Д. Крашена, на якій побудований “природний метод” навчання мови (The Natural Approach) [45]. На рівні процесу автор виділяє дві складові – набуття мови (acquisition) і її вивчення (learning), набуття при цьому стосується природної несвідомої асиміляції мовних правил, а вивчення є свідомим процесом. На думку Ст.Д. Крашена, процес набуття мови значно більш плідний за її вивчення. Що-

до умов, необхідних для того, щоб процес набуття мови відбувся, їх Ст.Д. Крашен визначає як типи того мовного внеску, котрий отримує учень. За його теорією, навчальний матеріал має бути зрозумілим, трохи перевищувати рівень компетенції учня, бути цікавим чи доцільним з точки зору учня, без граматичної послідовності, в достатньому обсязі та сприйнятий у відповідному контексті, позбавленому занепокоєння.

Дослідник Ч. Каррен, автор концепції, що у нас отримала назву “груповий метод” (community language learning), зосереджується, головним чином, на умовах необхідних для успішного учіння. Він розглядає як найважливіший чинник успішності навчання атмосферу в класі і намагається знайти способи покращення ситуації, позбавлення учнів почуття жаху та невпевненості [25: 11-12].

Метод “повного фізичного реагування” (total physical response) Джеймса Ашера скоріше спирається лише на теорію вивчення мови без урахування певної теорії про природу мови. Він звернений і на процес вивчення мови, і на умови такого вивчення та базується на переконанні, що вивчення мови дитиною спирається на моторну діяльність, на узгодженість мови з дією і що саме це має становити основу навчання іноземної мови дорослих [18: 90].

Тож, на рівні підходу в іншомовній освіті розглядаються теоретичні принципи процесу навчання, базові положення лінгвістичних теорій та теорій учіння, на які той чи інший підхід спирається. На рівні мовних теорій з’ясовуються моделі мовної компетенції та перелік провідних рис мовної організації та використання мови. Щодо теорії учіння, на цьому рівні з’ясовуються центральні складові процесу учіння і умови, що сприяють успішності вивчення мови.

На думку Дж. Ричардса та Т. Роджерса, для визначення конкретного теоретичного методу на основі теоретичного підходу необхідне створення певного плану, проекту, програми навчання – дизайну, як вони його називають [53: 20]. Дизайн – це рівень з’ясування мети навчання, відбору й організації змісту мовного матеріалу за даним методом, типу навчальної програми, типів навчальних завдань і видів педагогічної діяльності,

які підтримує цей метод; визначення ролі учнів та вчителя у процесі навчання; ролі навчальних матеріалів.

Деякі теорії навчання іноземних мов спрямовані, головним чином, на формування усних мовленнєвих навичок, інші обирають за найважливіше навчання загальних навичок спілкування і надають пріоритет можливості значущого самовираження, а не граматичній чи фонетичній правильності. Деякі ж зорієнтовані на серйозне навчання граматики та правильної вимови. Досить часто мету навчання мови визначають з меншою лінгвістичною спрямованістю, наголошуючи на процесах та здібностях, яких мають досягти учні внаслідок навчання. Наприклад, прихильник “мовчазного методу” (Silent Way) навчання мови К.Гаттегно зазначав так: ”Учіння не розглядається як засіб накопичення знань, а як засіб створення професійного учня чим би іншим він не займався” [33: 84]. Дослідник переконаний, що одним із провідних принципів має бути підпорядкованість навчання учінню. Ступінь, наскільки той чи інший метод, спрямований на процес навчання чи на його продукт розкривається тим значенням, якого він надає вивченню лексики, оволодінню граматикою і ставленням до граматичних помилок та помилок у вимові.

Усі методи навчання іноземних мов включають використання мови, що вивчається, тобто всі вони вимагають здійснювати відбір лексики, моделей речень, часових форм, конструкцій, функцій, тем тощо, що використовуються в межах курсу навчання чи обраного методу. Відбір змісту мовного навчального матеріалу пов’язаний із предметним матеріалом та з лінгвістичним матеріалом тобто з тим, про *що* говорити (предметний вимір) і *як* говорити (лінгвістичний вимір).

Існуючі у Великій Британії розробки в галузі навчання англійської мови як іноземної із спеціальною метою (English for Special Purposes (ESP)) є чи не найкращим прикладом курсів, що предметно сфокусовані. А структурні– ситуаційне навчання мови та аудіо–лінгвальне, відповідно, – лінгвістично сфокусовані. Методи навчання іноземних мов відрізняються між іншого й тим, *що* вони приймають за доцільний мовний та предметний матеріал, який відбирається для навчання, та принципами, що

використовуються для розподілу змісту навчання. Змістовий компонент включає принципи відбору формування навчальної програми та навчальні матеріали в поєднанні з принципами градації, що використовує певний метод. У навчальних курсах, сконцентрованих на граматиці, впорядкованість і розподіл навчального матеріалу найчастіше залежать від складнощів мовного явища чи частоти його вживання. У комунікативних або функціонально-орієнтованих навчальних програмах, наприклад, у програмах з вивчення англійської із спеціальною метою, ця впорядкованість може орієнтуватись на потреби учнів.

Цілі навчання за певним теоретичним методом, досягаються шляхом спеціально організованої і спрямованої взаємодії між учителями й учнями та використання навчальних матеріалів у навчальному процесі. Розбіжності між теоретичними навчальними методами проявляються у виборі різних типів і видів навчальної діяльності у класі. Педагогічні дії (навчальні методи та прийоми), які спрямовані на граматичну правильність, можуть суттєво відрізнятись від тих, що зорієнтовані на розвиток комунікативних навичок й умінь. В аудіо-лінгвальному методі, наприклад, широко використовуються діалоги і відпрацювання певних мовних моделей. “Мовчазний метод” спирається на розв’язання задач, що включають використання спеціальних таблиць та кольорових позначок (кубики). Теоретики комунікативного навчання підтримують використання завдань, що включають пошук певної відсутньої інформації (*information gap*) й обмін інформацією (*information transfer*), тобто коли кожний учень працює над одним і тим самим завданням, але кожний з них має різну інформацію, що необхідна для його виконання.

Різні теоретичні концепції вимагають використання різних методів навчання та різне використання окремих методів. Наприклад, інтерактивні ігри часто використовуються в аудіо-лінгвальних курсах для мотивації та забезпечення зміни видів діяльності. У комунікативному навчанні мови такі ж ігри можуть використовуватись для введення або забезпечення практикування у певних типах міжособистісного спілкування.

У відповідності до того, що кожний теоретичний підхід

спирається на своєрідне розуміння процесу навчання, природи мови, процесу учіння, програми навчання, навчальної діяльності, різне значення надається та по різному розглядається роль і функції учителя, учнів та навчальних матеріалів у навчальному процесі.

Щодо ролі учнів, вона проявляється в їхньому внеску в процес навчання, а саме в тих видах діяльності, які вони здійснюють, у ступені їх залученості в процес навчання, в їхньому рівні контролю за змістом навчання, у тому, які види групування учнів прийняті, наскільки вони впливають на учіння інших і в погляді на учня – пасивного виконавця чи виробника, ініціатора, того, хто вирішує проблеми.

У цьому аспекті значній критиці було піддано аудіолінгвальний метод за надзвичайну обмеженість позиції учня, який сприймається лише як механізм, що реагує у відповідь на певний стимул й учіння якого є лише результатом тривалої відренованої повторюваної практики.

Розробники теоретичних концепцій іншомовної освіти кінця ХХ ст. звичайно більш уважно розглядали визначення ролі учня в навчанні, індивідуальних особливостей і особистих характеристик кожного. Розглядаючи індивідуалізацію навчання як засіб активізації навчальної діяльності учнів дослідники Ф.Джонсон і С.Паулстон відзначали, що, за умови її успішного впровадження у навчанні мов, учні: а) планують власну навчальну програму і, таким чином, беруть на себе відповідальність за те, що вони роблять в класі; б) контролюють і оцінюють власну успішність; в) є членами групи і навчаються у взаємодії з іншими; г) навчають інших учнів; д) навчаються від учителя, інших учнів і за допомогою навчальних матеріалів [40: 24].

Прихильник “групового методу” Ч. Каррен розглядає рівні розвитку учнів і, відповідно, їх значення для іншомовного навчального процесу у зв’язку із зростанням особистості. Процес розвитку він поділяє на п’ять етапів – від повної залежності від вчителя на першому етапі до повної самостійності у навчанні – на п’ятому [25: 7].

Ставлення до ролі вчителя у навчальному процесі тісно пов’язане з розумінням місця та функцій вчителя, що визнача-

ються на рівні теоретичного підходу навчання мови, кожний з котрих, як зазначалося вище, відштовхується від погляду на вчителя або як джерела знань, або як консультанта, провідника, зразка у навчанні, або – намагається кардинально обмежити ініціативу вчителя. Прийняття певних поглядів на роль учителя та учнів у навчальному процесі визначає відповідний тип взаємодії, стосунків між ними в навчанні за певним теоретичним методом.

Зарубіжні дослідники, визначаючи роль учителя в різних теоретичних методах навчання мови, виділяють певні характеристики. Дж. Ричардс та Т. Роджерс до них відносять такі: а) функції, які має виконувати вчитель – керівника практичною діяльністю, радника чи зразка для слідування; б) ступінь здійснюваного вчителем контролю в процесі навчання; в) ступінь відповідальності вчителя у визначенні змісту навчання; г) моделі відносин, взаємодії між учителями та учнями [53: 24].

Прихильники аудіо-лінгвального методу розглядають вчителя як головне джерело набуття мови і її вивчення. Пропагандисти індивідуалізації навчання визначають роль вчителя, як таку, що створює спеціальні моделі взаємодії та відносин між вчителем та учнями у навчанні, які мають поступово передати відповідальність за навчання від учителя учневі. Автори концепції “групового методу” розглядають вчителя як психологічного радника, де виміром його майстерності є тепле ставлення, чуйність та прийняття учнями.

Тож, відносини між вчителем і учнями дуже різноманітні й мають багато проявів. І, звичайно, відображають певний теоретичний підхід в іншомовній освіті, визначаються педагогічними принципами, цілями навчального методу, відповідною теорією навчання, оскільки саме вчитель забезпечує зміст навчання або несе відповідальність за створення умов успішного вивчення мови учнями.

Важливим компонентом у навчальному процесі є навчальні матеріали. Цілі, зміст, навчальна програма, види навчальної діяльності, місце вчителя і учня у навчальному процесі визначають функції навчальних матеріалів у цій системі. Навчальна програма визначає лінгвістичний зміст у вигляді елементів

мови – структур, тем, понять, функцій, іноді у вигляді навчальних завдань. Крім того, вона визначає мету вивчення мови в межах чотирьох мовленнєвих умінь: говоріння, аудіювання, читання, письмо. Навчальні матеріали далі конкретизують зміст предметного матеріалу, пропонують інтенсивність елементів навчальної програми, визначаючи обсяг часу, уваги та деталей, що потребують її окремі пункти чи завдання. Вони визначають і повсякденну поурочну мету навчання, а їх будова залежить від конкретного розуміння ролі вчителя і учня в навчальному процесі.

У межах окремого теоретичного методу навчальні матеріали відображають: 1) мету, якій вони слідують (подати зміст, відпрацювати зміст, сприяти спілкуванню між учнями, надати змогу учням відпрацювати певний матеріал індивідуально); 2) форму (підручник, аудіо-візуальні матеріали, комп'ютерне і програмне забезпечення); 3) пов'язаність навчальних матеріалів з іншими джерелами отримання інформації (вони можуть бути головним джерелом знань або лише незначним компонентом); 4) здібності вчителів (можуть враховувати рівень професійної кваліфікації вчителів, їх мовну і мовленнєву компетентність чи ступінь і рівень підготовки та досвіду).

Проведене вивчення дозволяє стверджувати, що серед дослідників не існує узгодженості щодо чіткого визначення існуючих теорій іншомовної освіти, особливо тих, що виділились в останні десятиріччя ХХ ст. – на початку ХХІ ст. Проте, науковці відзначають, що між підходами у навчанні іноземних мов, у підготовці вчителів іноземної мови згідно до них існують чіткі методологічні відмінності. Водночас певні методи навчання можуть бути доцільні в межах реалізації кількох з них, а прийоми й засоби навчання можуть бути використані й широко впроваджуються в межах використання більшості з них (наприклад, імітація та повторення) [61: 5].

Обрання кожного окремого з підходів до викладання іноземної мови передбачає особливі професійні кваліфікаційні показники підготовленості вчителя до здійснення своєї професійної діяльності – теоретичний рівень підготовки; розуміння педагогічного та психологічного обґрунтування власної педагогічної діяльності; володіння відповідними вміннями та навич-

ками; слухна методична підготовка; якісне знання предмету спеціалізації тощо.

Узагальнюючи існуючі концепції навчання іноземних мов і їх провідні дидактичні та методичні положення можна виділити:

- Граматико-перекладний підхід, в умовах використання якого навчання відбувається рідною мовою учнів; мова, що вивчається, рідко вживається для спілкування; акцентується розбір граматичних явищ, тобто форми та флексії слів; вже на початкових етапах вивчення використовується читання важких класичних текстів; типовим видом вправ, до виконання яких прибігають, є вправи на переклад з іноземної мови на рідну; результатом такого навчання зазвичай стає неспроможність з боку учнів вживати мову для спілкування; вчителеві обов'язково бути здатним вільно розмовляти певною іноземною мовою.

- Прямий підхід, головні вимоги якого – такі: не дозволяється використання рідної мови (тобто вчителеві зовсім не обов'язково володіти рідною мовою учнів); уроки починаються з діалогів та жартів, притаманних сучасній розмовній мові; для роз'яснення мовного матеріалу звертаються до наочності (у вигляді фізичних рухів, жестів та малюнків, схем тощо); граматику вивчається індуктивно; читання текстів має за мету задовольнити потреби читача або принести йому задоволення, граматичний аналіз їх не здійснюється; так само індуктивно відбувається вивчення культури країни та народу, мова якого вивчається; при застосуванні цього підходу мова не йде про підготовку вчителя іноземної мови взагалі, бо вчителем має бути людина, для якої ця мова – рідна.

- Читальний підхід, що виник як реакція на практичну неможливість стовідсоткового використання прямого підходу. Оскільки до 30-х років ХХ ст. досить невелика кількість людей мала можливість подорожувати за кордоном, читання вважалося найважливішою навичкою володіння іноземною мовою; крім того, дуже невелика кількість вчителів могла спілкуватись іноземною мовою настільки добре, щоб використовувати у навчанні прямий підхід. За умов застосування читального підходу навчають граматики, лише необхідної для розуміння в процесі

читання; лексичний запас спочатку суворо контролюється і базується на частоті вживання лексичних одиниць та їх корисності, а потім розширюється за обсягом; в аудиторії знову велика увага приділяється перекладу матеріалу для читання; вчителів не обов'язково мати добру професійну кваліфікацію щодо усного спілкування іноземною мовою.

- Ситуаційний підхід, що домінував у 40-60-ті роки ХХ ст. у Великій Британії, виник як свого роду протест проти читального підходу з його зневагою до навичок мовлення та сприйняття на слух. Основні риси підходу: головне місце посідає розмовна мова; весь мовний матеріал відпрацьовується усно і лише після цього може бути поданий у письмовому вигляді; в аудиторії має використовуватись для спілкування лише мова, якої навчають; особлива увага приділяється навчанню найбільш загальних та корисних лексичних одиниць; граматичні структури розподіляються від простих до складних; нові теми і лексичні, і граматичні вводяться та відпрацьовуються в тематичних ситуаціях.

- Аудіо-лінгвальний підхід, так само як ситуаційний, у Великій Британії, домінував у США у 40-60-ті роки ХХ ст. і виник як свого роду протест проти читального підходу. Його розробники запозичили певні особливості прямого підходу, а також деякі риси структурної лінгвістики та біхевіористської психології. При реалізації цього підходу вважається за доцільне починати заняття іноземної мови з діалогів; широко застосовуються імітація та заучування напам'ять, виходячи з розуміння про те, що засвоєння мови це багато в чому процес набуття певних навичок; граматичні структури та правила розглядаються в певному порядку та навчання їх відбувається індуктивно; здійснюється виділення та узгодження мовленнєвих навичок, причому провідне місце посідають аудіювання та говоріння, а читання та письмо набувають дещо меншого значення; з самого початку процесу вивчення іноземної мови підкреслюється значення оволодіння правильною вимовою; на початкових етапах лексичний матеріал суворо лімітується; велика увага приділяється запобіганню та виправленню помилок учнів; мову досить часто розглядають у відриві від ситуаційного контексту; від

учителя при такому підході вимагається професійне володіння мовними структурами та лексикою, яких він навчає, оскільки навчальна діяльність та навчальні матеріали чітко окреслені та контрольовані.

- Когнітивний підхід виник як реакція до біхевіористських рис аудіо-лінгвального підходу. З точки зору прихильників цього підходу вивчення мови розглядається як вивчення та дотримання правил, а не як процес набуття певних навичок; пріоритетності набуває індивідуалізоване навчання, причому учні мають нести відповідальність за власне навчання; навчання граматики відбувається дедуктивно (спочатку правила, а потім практичне використання) і/або індуктивно (правила можуть бути виведені або на основі практики або з невисловленої прямо інформації задля самостійного виведення); вимові не приділяється дуже важливе значення (досконалість розглядається як недосяжна); навички читання та письма так само важливі як і навички аудіювання та говоріння; важливе значення посідає вивчення лексики, особливо на середньому та підвищеному рівнях навчання; помилки сприймаються як такі, котрим неможливо запобігти; від учителя вимагається добра загальна підготовка з мови викладання, готовність та здатність до аналізування цієї мови.

- Емоційно-гуманістичний підхід набув поширення у відповідь на поширення думок про загальну нестачу врахування емоційного чинника і в аудіо-лінгвальному, і у когнітивному підходах. Саме цей підхід підкреслює ідею поваги до кожного окремого індивіда (студента, учня, вчителя) та його почуттів; підкреслюється значення спілкування, важливого з точки зору учня; широкого використання у навчанні набуває парна робота та робота у невеликих групах студентів; моральна атмосфера в аудиторії розглядається як чинник важливіший за методи навчання та навчальні матеріали; вважається, що для успішного навчання особливо необхідні підтримка та взаємодія між студентами, які навчаються; вивчення іноземної мови розглядається як досвід, що забезпечує самореалізацію; щодо ролі вчителя в навчальному процесі, то й тут мають місце певні особливості – вважається, що вчитель має виступати у ролі радника та особи,

що сприяє здійсненню процесу навчання; крім того, вчитель повинен мати високу кваліфікацію у володінні іноземною мовою, що викладається, та рідною мовою студентів, оскільки на перших етапах навчання мови досить широко може застосовуватись переклад для зняття напруги та створення більш сприятливого клімату на заняттях, хоча на подальших етапах навчання від використання перекладу поступово відмовляються.

- Підхід, заснований на розумінні, якого дотримуються ті педагоги та методисти в галузі навчання іноземних мов, котрі вважають, що вивчення іноземної мови багато в чому схоже і збігається з оволодінням та опануванням рідною мовою. Розуміння почутого дуже важливе і розглядається як головна навичка, набуття якої забезпечить за правильних умов спонтанний розвиток навичок мовлення, читання та письма; навчання має починатися з прослуховування сповненої змістом мови і невербального реагування перед тим, як учні почнуть говорити будь-якою мовою; учні не повинні говорити, поки вони самі не відчують потребу у цьому, наслідком чого, на думку прихильників цього напрямку, є краща вимова у порівнянні з тими, кого примушують одразу розмовляти іноземною мовою; прогрес учнів у навчанні чітко регулюється крок за кроком; вивчення правил може допомогти учням усвідомити те, що вони роблять, але не допомагає у спонтанному оволодінні мовою; виправлення помилок вважається непотрібним і навіть шкідливим; найважливішою рисою цього підходу є те, що учні можуть розуміти й давати іншим зрозуміти себе; якщо вчитель не є носієм конкретної іноземної мови, слід використовувати аудіо та відеоматеріали.

- Комунікативний підхід виник на основі роботи педагогів і лінгвістів, які розглядають мову перш за все як систему для спілкування. Цей підхід вбачає мету навчання іноземної мови у формуванні здатності учня спілкуватися іноземною мовою; зміст курсу навчання іноземної мови, крім лінгвістичних структур, має включати семантичні поняття та функції; студенти мають постійно працювати в групах та парами для передачі і, у разі необхідності, обговорення значення у ситуаціях, коли одна особа володіє інформацією, відсутньою в іншій; широко використовуються рольові ігри та драматизація для відпрацю-

вання засвоєння іноземної мови в різних соціальних контекстах; у виборі навчальних матеріалів та видів роботи прагнуть відображення потреб і ситуацій реального життя; мовленнєвих умінь навчають із самого початку в інтегрованих видах навчальної діяльності: кожний вид діяльності має включати формування умінь читання, говоріння, аудіювання та письма; роль вчителя головним чином полягає в організації і сприянні спілкуванню і тільки потім у виправленні помилок, вчитель має бути здатним використовувати іноземну мову вільно та доцільно.

Кожний наступний підхід до навчання іноземних мов своєю появою був зобов'язаний протестові або реакції на неадекватність та недієздатність попередніх. В основі кожного з них лежать різноманітні теорії застосування й засвоєння іноземної мови і кожний слідує певній теоретичній моделі чи дослідницькій парадигмі. Розмаїття підходів зовсім не означає, що їх неможливо пов'язати або сумістити. Саме на це спрямовані багаточисленні пошуки вітчизняних й зарубіжних педагогів, психологів, лінгвістів, методистів щодо розробки такого інтегрованого підходу, який приділяв би увагу і структурному компоненту, і емоційному, розвиткові умінь і навичок мовленнєвої діяльності і який вбачав би в учневі інтелектуально-активну особу, що думає, відчуває, розуміє і має, що сказати. Наприклад, дослідник Дж. Хармер пропонує розробку збалансованого підходу, вказуючи, що “комунікативні завдання і навчальні ситуації можуть успішно використовуватись поряд із свідомим вивченням мови” [35: 39].

Проте, визнається, що мало обрати певний з підходів до навчання іноземної мови, слід домогтися підготовки кваліфікованих викладачів іноземної мови, які мають вміння оцінювати потреби студентів, мету їх навчання, визначити організаційні обмеження, кількість навчальних годин на тиждень, кількість тижнів у навчальному семестрі, розмір навчальної групи студентів, навчальні матеріали, фізичні чинники (навчальні приміщення, обладнання), визначити потреби, ставлення, нахили та здібності студентів, і на основі цього обирати слушні принципи, методи, засоби та прийоми навчання іноземної мови.

Проведений аналіз психолого-педагогічних та методич-

них концепцій іншомовної освіти дозволяє визначити:

1. Включення іноземних мов (хоча і класичних) у зміст навчання освітніх закладів різного типу протягом століть є показником визнання значущості даної освітньої дисципліни як засобу передачі знань, багатой культурної спадщини, дисципліни з широкими освітніми можливостями, дієвого засобу інтелектуального розвитку особистості.

2. Не існує визначеності щодо термінології в іншомовній освіті: визначення педагогічних термінів переглядається, уточнюється, але загально визнано, що в основі формування концепцій навчання іноземної мови лежить чітке визначення освітніх цілей, педагогічних і методичних принципів навчання, чітка лінгвістична і психологічна основа.

3. Граматико-перекладний підхід у мовній освіті, що сформувався на основі історичного досвіду навчання іноземних мов, не мав наукового обґрунтування, був позбавлений педагогічно- виправданих принципів, методів, прийомів навчання.

4. В основі діяльності реформаторів кінця XIX ст. лежали наукові здобутки мовознавства та психології, що вперше в історії галузі стало запорукою визначення теоретично обґрунтованих педагогічних принципів навчання іноземних мов, хоча їх концепції не враховували належним чином дидактичні аспекти напряму, перебільшуючи значення лінгвістичного компонента у навчанні іноземної мови.

5. Прямий метод навчання іноземної мови виявився несприятливим для використання в умовах організованого шкільного навчання та у вищих навчальних закладах з огляду на неспроможність в умовах організованої освіти забезпечити необхідні умови для його ефективного використання.

6. Об'єктивні соціально-політичні умови та структурні перебудови в освітніх середніх та вищих навчальних закладах зумовили зростання уваги дослідників до з'ясування педагогічних аспектів навчання іноземних мов з урахуванням усіх наукових складових такого навчання. Розробка й поява нових підходів і методів іншомовної освіти є наслідком неспроможності попередніх задовольнити соціально-економічні, політичні, культурні потреби сучасного світу, в якому багатомовність посту-

пово стає однією з найхарактерніших і невід'ємних рис.

7. На початок ХХІ ст. склалася певна узгодженість щодо розуміння надмірної вузькості деяких теорій мовної освіти і спрямованість на забезпечення гнучкості з метою задовольнити потреби суспільства в оволодінні іноземними мовами.

3. Тенденції розвитку навчання мов

Глобалізаційні процеси висувають перед освітою завдання підготувати молоде покоління до життя в умовах багатонаціонального і полікультурного простору. На початку ХХІ століття активізація взаємозв'язків між країнами, посилення впровадженням інформаційних технологій та засобів масової інформації, спричинили розуміння того, що досконале володіння лише однією мовою не є достатнім для досягнення успіху в будь-якій сфері суспільного життя. Теоретики освіти практично одноставно віддають перевагу двомовній та полімовній освіті, що забезпечує успішне володіння рідною, державною та кількома іноземними мовами.

У межах процесу інтеграції сучасної української освіти до загальноєвропейського і світового освітнього просторів та інтернаціоналізації вищої школи відбувається поширення двомовної та полімовної освіти в рамках політики мультикультуралізму.

Не дивлячись на розмаїття теорій мультикультуралізму (наприклад, американських дослідників У. Кімліка, М. Уолцер, Г. Каллен, Б. Мартін, М. Матустік, М. Мід), їх провідними положеннями є 1) визнання освіти ключовим аспектом у становленні мультикультурного суспільства; 2) визнання обов'язкового домінування у навчанні державної мови та культури; 3) забезпечення навчання рідної мови та іноземних мов з наголосом на соціо-культурний компонент змісту їх навчання.

Таке розуміння відображено і в концепції мовної освіти України, яка реалізується сьогодні.

Теорії мультикультурності пояснюють запровадження двомовної та іншомовної освіти в навчальних закладах як об'єктивну потребу суспільства. Протягом тривалого періоду

часу реалізація двомовної та іншомовної освіти базувалася на положеннях теорії моногłosії, яка розглядає кожну мову, що вивчається, як окрему систему. Основною метою навчання мови за цією теорією є опанування двома мовами, як окремий процес стосовно кожної з мов, або вивчення домінантної мови за монолінгвістичними нормами.

Наприкінці ХХ століття з поширенням складних глобалізаційних процесів прийшло розуміння полімовності як унікального ресурсу глобальної комунікації та взаємозалежності мов. Теорія гетерогłosії, заснована на ідеях російського вченого М. Бахтіна, розглядає двомовність як тісний взаємозв'язок двох мов, який приводить до утворення нових мовних конструктів. Згідно з положеннями цієї теорії (американські дослідники С. Бейкер, Ф. Векслер, О. Гарсія, Р. Джонсон та М. Свейн мовна освіта має будуватися на сприйнятті різних мов як взаємопов'язаних та взаємозалежних систем. Причому у процесі навчання наголошується на засвоєнні мови й культурних особливостей народу, її носія, пропагується толерантне ставлення до багатокультурності.

Дослідник Р. Руїз виокремив в історичному розвитку інституційного навчання мов пріоритетність трьох положень, які відбивали ставлення до навчання тієї чи іншої мови: 1) як проблема; 2) як право; 3) як ресурс. Перший підхід був актуальним після Першої світової війни, коли в кожній країні пропагувалася лише одна, домінуюча мова (російська у Російській імперії, англійська у США).

Світова економічна криза 1970-х р. загострила соціальну нерівність у суспільстві та підняла питання ролі класу, етносу, раси, мови та гендеру в освіті загалом та у формуванні стратегій іншомовної (двомовної) освіти зокрема. Національні меншини вголос заявили про своє право отримувати освіту рідною мовою. Поступово національні громади отримували освітні права і двомовна освіта почала розглядатися в суспільстві як право кожного громадянина [40].

На початку ХХІ століття, з розвитком глобалізаційних процесів та збільшенням ролі міжнародної взаємодії у розвитку держав, змінюються й погляди на іншомовну (двомовну) освіту.

Сьогодні полімовна освіта виступає ресурсом розвитку окремої особистості та держави в цілому. Офіційно із змінами освітніх пріоритетів метою навчання мови визначено оволодіння нею як засобом міжособистісного спілкування у професійній сфері. Важливим завданням мовної освіти на даному етапі стає віднаходження рівноваги між національним та глобальним.

Із змінами у визначенні цілей навчання іноземної мови відбуваються зміни в системі навчання та організації іншомовної освіти на різних освітніх рівнях. Приймаються нові освітні стандарти, розробляються нові навчальні плани й програми, укладаються сучасні комунікативно-спрямовані підручники та впроваджуються інтерактивні методи навчання. Утім впровадження нововведень не завжди є виправданим, таким, що зумовлює якісно кращі зміни. Так, в останні роки відбулося суттєве скорочення навчальних годин на вивчення дисципліни у навчальних планах ВНЗ, що у ситуації з навчанням іноземних мов важко розглядати як позитивний фактор. Оскільки провідний компонент змісту навчання мови – способи діяльності, то її якісне засвоєння неможливе без тривалого вправлення у різних видах мовленнєвої діяльності для формування іншомовних комунікативних умінь і навичок.

Іншим проблемним аспектом є визначення, навчанням яких іноземних мов надавати пріоритетність. На сьогодні не тільки в Україні, а й в Європі у цілому визначилась тенденція домінування у якості іноземної англійської мови як на рівні шкільної, так і вищої освіти [40]. Цей факт, з одного боку, характеризує об'єктивні глобалізаційні тенденції, а з іншого, – стає перешкодою реалізації політики побудови багатомовної і багатокультурної Європи, звужує можливості студентів в усвідомленні соціокультурних особливостей носіїв різних мов, стає фактором, що ускладнює працевлаштування викладачів інших іноземних мов.

Процес модернізації навчання іноземних мов у вищій освіті зумовлює важливість ретельного вивчення зарубіжного досвіду розв'язання цієї проблеми.

Вивчення й аналіз освітніх документів Ради Європи і інститутів Європейського Союзу, наукових статей, публікацій у

періодичних виданнях підтверджують, що об'єднання значної кількості європейських країн у Європейський Союз, створення спільного ринку, укрупнення та інтернаціоналізація промислових підприємств, мобільність і багатомовність в Європі зумовили підвищення зацікавленості до вивчення іноземних мов як інструмента комунікації та взаємодії [5]. Сучасна молодь значною мірою зорієнтована на життєдіяльність у відкритому глобалізованому соціально-політичному просторі, що посилює розуміння важливості вивчення іноземних мов, практичного володіння ними, обґрунтовує зростаючу потребу у вихованні в молоді розуміння єдності, відкритості світу, толерантності, зацікавленості мовою і культурою інших народів та поваги до них.

З одного боку, володіння мовою розглядається як інструмент – уміння передачі думок та інформації, налагодження ефективної комунікації. З іншого боку, мова розуміється як важливий елемент інтелектуального розвитку людини, її світосприйняття і самовираження, як основа «трансмовної» та «транскультурної» компетенції.

У 2000 р. Єврокомісія провела опитування «Європейці і мови» в 15 країнах-членах Євросоюзу з метою з'ясування ставлення європейців до вивчення іноземних мов, результати якого були отримані на основі опитування 15900 осіб [4].

За результатами дослідження 72% європейців висловились на користь володіння іноземними мовами, при цьому 71% з них вказали, що кожний європейець має бути здатним говорити ще однією європейською мовою крім рідної. Майже така ж кількість європейців вважають, що цією іноземною мовою має бути англійська.

Більшість європейців починають вивчення іноземної мови на рівні шкільної освіти. Причому протягом 2000-2010 років значно зросла кількість учнів, які розпочали вивчення іноземної мови на рівні початкової освіти [29]. Ці дані засвідчують тотожність тенденції щодо розуміння значущості володіння іноземними мовами в Україні і у країнах Євросоюзу.

Найбільш поширеною формою вивчення іноземної мови є навчання у групі (46%), за нею йдуть «спілкування з носіями

мови» і «тривалі та часті відвідування країни, мова якої вивчається». Інформацію про можливості вивчення мов європейці отримують у територіально зручно розташованих закладах післяшкільної освіти (35%), у друзів (19%), у приватних мовних школах (14%).

Провідним мотиваційним фактором у цьому випадку є використання мови під час відпустки за кордоном (47%), особисте задоволення (37%), можливість використання для роботи (26%). Стимулами, що могли б посилити мотивацію для вивчення мов, визначаються можливість безкоштовних занять (29%), оплата слухачам таких занять (22%), мовні курси із зручним графіком роботи (19%). Водночас європейці вважають вивчення мов не лише корисним, а й доцільним, що підтверджує той факт, що 93% батьків вказують, що для їх дітей вивчення іноземних мов є важливим.

Специфікою навчання іноземних мов у вищих навчальних закладах є те, що всі студенти, які вдаються до їх вивчення, фактично продовжують вивчення іноземних мов у вищій освіті. Усі вони протягом кількох років вивчали іноземні мови на рівні початкової і середньої освіти. Тож перед сферою вищої освіти постає завдання формування навчальних програм, які передбачали б забезпечення наступності і реальне підвищення рівня іншомовної підготовки студентів, зокрема і з точки зору їх професійної спеціалізації.

Багато хто з європейських дослідників сьогодні вважає, що у вищій освіті студенти мають починати вивчення нової іноземної мови або як обов'язкової дисципліни або у позанавчальний час. Для розширення спектру мовної і мовленнєвої компетентності студентів. Або вивчення нової іноземної мови могло б пропонуватись студентам як дисципліна за вибором та у межах курсів, що вивчаються у позанавчальний час.

У викладанні іноземних мов у Європі сьогодні найбільш поширене комунікативно-орієнтоване навчання іноземних мов, сфокусоване на студента. Активно розвиваються дистанційне навчання та застосування інформаційно-комунікативної технології. Утім, відзначається необхідність розробки нових дидактичних і технологічних навчальних мовних ресурсів. У більшо-

сті країн Євросоюзу активно розвивається викладання інших дисциплін іноземною мовою.

На відміну від України, де предмет «Іноземна мова» є обов'язковим компонентом навчального плану у вищих навчальних закладах, у європейських країнах такої вимоги не існує. У більшості європейських країн у вищій освіті іноземні мови вивчаються як предмет спеціалізації на філологічних відділеннях на здобуття освітнього ступеня саме з іноземної мови. Курс навчання зазвичай становить 4-5 років, навчальна програма передбачає вивчення мови, літератури, культурних особливостей носіїв певної мови. Не менше двох років студенти мають вивчати ще одну іноземну мову і літературу її носіїв. Перелік мов для вивчення тут дещо ширший ніж на рівні шкільної освіти і включає в залежності від університету і країни французьку, німецьку, італійську, португальську, голландську, датську (найбільш популярні) і інші мови та передбачає глибоку теоретичну мовну підготовку студентів [40: 170].

Крім філологічних факультетів вивчення іноземних мов передбачають та пропонують факультети, які готують перекладачів. Кількість таких факультетів значна менша. Студенти цих факультетів спеціалізуються як мінімум з двох іноземних мов, одна з яких є основною для них. За даними фахівців навчальна програма на цих факультетах має більшу практичну орієнтацію у порівнянні з навчальною програмою, що пропонується на філологічних факультетах.

В останні роки в європейських вишах докладаються зусилля із запровадження нових університетських курсів, які б поєднували вивчення іноземної мови з науковими, економічними, правовими курсами на отримання освітнього ступеня подвійної спеціалізації. Хоча не в усіх країнах такі спроби є послідовними і вдалими [40: 170]. Працюють також мовні центри при конкретних університетах. Ці мовні центри або, як їх називають інститути, пропонують вивчення іноземних мов студентам цих університетів, викладачам і їх працівникам.

Сьогодні у більшості європейських країн відзначається пріоритетність вивчення англійської мови як іноземної у вищій освіті [40;22]. Так, в Іспанії англійську мову вивчають не тільки

на філологічних відділеннях, а й як обов'язковий навчальний курс або як дисципліну за вибором на отримання освітнього ступеня у сфері педагогіки (початкове навчання), економіки, права, інженерії, фізики, хімії, фармацевтики. Вивчення англійської з так званою спеціальною метою (ESP) активно розвивається, але це стосується лише англійської мови, оскільки жодна інша мова не пропонується для вивчення як обов'язкова дисципліна або дисципліна за вибором студентам, які прагнуть здобути освіту технічного спрямування.

У стані навчання і вивчення іноземних мов у вищій освіті європейських країн існують відмінності, які в першу чергу стосуються тривалості курсів навчання, назви спеціальностей, а також типів навчальних закладів. Так, в Іспанії опанувати іноземну мову можна крім традиційних філологічних відділень і відділень з подвійною спеціалізацією, у спеціальних мовних школах (на зразок мовних курсів, що широко розповсюджені в Україні), але ці школи фінансуються державою і не є приватними, що свідчить про увагу держави до проблеми володіння іноземними мовами. Плата за навчання тут є невисокою. Відвідувати їх можуть особи, які досягли 16-річного віку. Навчальна програма тут розрахована на 5 років, заняття переважно проводяться у другій половині дня та увечері на тимчасовій ("part-time") основі, причому ці заняття відвідують досить велика кількість студентів. Однак спеціалісти відзначають, що диплом (свідоцтво), яке видають такі школи не дуже користується визнанням і «не відкривають двері на ринку праці».

У документах Ради Європи, Європейського Союзу, у дослідженнях фахівців визначаються такі шляхи покращення ситуації:

- 1) створення гнучких навчальних програм, за якими студенти мали б можливість спеціалізуватись з однієї або двох іноземних мов у поєднанні з вивченням технічної, економічної або правової спеціалізації. Тож очікує на подальший розвиток запровадження дипломів про вищу освіту подвійної спеціалізації (іноземна мова+ економіка/+ право/+ медицина/+ політичні науки тощо);

- 2) акцентування практичних переваг володіння інозе-

мними мовами Нагальним є аналіз таких потреб, визначення переваг і недоліків чинних навчальних програм з метою розробки заходів щодо їх удосконалення. Набуває більшої значущості і забезпечення контролю за якістю підготовки та освіти, оскільки реалізація завдання створення спільного європейського простору вищої освіти потребує постійної підтримки, нагляду, адаптації діючих освітніх курсів до потреб, що змінюються;

3) пропонування іноземних мов принаймні як курсів для вивчення за вибором студентів з більшості освітніх напрямів;

4) розгляд процесу вивчення мови як такого, що триває все життя. Відповідно післяшкільні заклади освіти (зокрема заклади вищої освіти) мають відігравати важливу роль у налагодженні системи освіти протягом життя і створенні привабливих можливостей у сфері вивчення мов;

5) впровадження заходів щодо реалізації пропозицій стосовно вивчення мов із спеціальною метою, за умов урахування особистих потреб студентів;

6) у процесі вивчення іноземних мов студентами забезпечити навчання їх навичкам й умінням учіння, розвиток й стимулювання їх самостійної навчальної діяльності;

7) розробка більш конкретних спеціальних навчальних матеріалів для різних освітніх рівнів. Важливим є залучення нових технологічних ресурсів (інтернет, програми дистанційного навчання). Усі вищі навчальні заклади повинні мати сучасні обладнані ресурсні центри і центри індивідуалізованого навчання. Адекватного забезпечення потребують бібліотеки. Слід заохочувати навчальні види роботи у позанавчальний час для покращення вивчення іноземних мов у вищих навчальних закладах: проведення круглих столів і семінарів на теми, що стосуються культури народу, мова якого вивчається, книжкових/музичних презентацій, показів фільмів з подальшим обговоренням, засідань клубів іноземних мов, лекцій, ярмарок іноземних мов тощо. Студенти мають бути безпосередньо залучені у такі види діяльності;

8) підготовка викладачів готових до змін навчальних умов, до появи нової технології, до змін у навчальному процесі,

до теоретичних і практичних нововведень, готових впроваджувати нові підходи і методи та форми навчання;

9) забезпечення пріоритетності програм обміну вчителями у межах проєктів Sócrates and Leonardo. Існує конкретна потреба у налагодженні більш тісних зв'язків між викладачами іноземних мов на різних освітніх рівнях. Програми обміну мають фінансуватися і координуватися державою. Така діяльність виграла б за підтримки міжнародних організацій таких як Французький Альянс, Британська Рада, Інститут Гете тощо. Конкретних дій мають вживати і політичні об'єднання, такі як Європейський Союз, і фінансово підтримувати розвиток навчання й вивчення іноземних мов у межах континенту. Це може здійснюватися шляхом укладання плану спеціальних дій у таких напрямках як розробка навчального розкладу, підготовка вчителів, програми обміну, акції з пропаганди важливості вивчення мов, розробка навчальних ресурсів тощо. Така діяльність повинна здійснюватись цілеспрямовано і послідовно, що дозволить отримати конкретні позитивні наслідки.

У цілому ж докладання зусиль для розв'язання проблеми має здійснюватись на різних рівнях – 1) урядовому, оскільки спрямованість освітньої і мовної політики зокрема затверджується на урядовому рівні та базова частина навчальних планів формується профільним міністерством, 2) на рівні навчальних закладів, так як сьогодні виші мають певну самостійність і автономію у прийнятті рішень щодо детального формування навчальних планів та програм і 3) підвищення якості іншомовної підготовки студентської молоді залежить від якості роботи кожного з викладачів, від їх майстерності, творчості, налаштованості на досягнення якісного результату, небайдужості, зацікавленості професійною справою.

Література

1. Беляев Б.В. Очерки по психологии обучения иностранным языкам / Б.В. Беляев. – Москва: Просвещение, 1965. – 228 с.
2. Бернштейн М.С. Закат прагматической педагогики/М.С. Бернштейн. – Москва: Знание, 1963. – 48 с.
3. Джурицкий А.Н. Зарубежная школа: современное состояние и тенденции развития: Учеб. пособие для студ. пед.институтов / А.Н.Джурицкий. – Москва: Просвещение, 1993. – 192 с.
4. Электронный ресурс. – Режим доступа: <http://www.jobsite.co.uk/insider/jobs-you-could-do-with-a-language-6519/>
5. Загальноєвропейські Рекомендації з мовної освіти: вивчення, викладання, оцінювання. – К.: Ленвіт, 2003. – 273 с.
6. История педагогики / Джурицкий А.Н. Учебное пособие для вузов. – Москва: Владос, 1999. – 432 с.
7. Кедров Б.М. Классификация наук. Прогноз К. Маркса о науке будущего / Б.М. Кедров. – Москва: Мысль, 1985. – 543 с.
8. Краевский В.В. Вопросы соотношения дидактики и методики обучения иностранным языкам: Дисс. канд. пед. наук: 13.00.02/ В.В. Краевский. – Москва, 1967. – 372 с.
9. Лозова В.І., Троцько Г.В. Теоретичні основи виховання і навчання (навчальний посібник для студентів педагогічних навчальних закладів) / В.І. Лозова, Г.В. Троцько. – Харків, 1997. – 338 с.
10. Методика навчання іноземних мов у середніх навчальних закладах: Підручник. – Київ: Ленвіт, 1999. – 320 с.
11. Моисеенко Т.Г. Повышение квалификации школьных учителей Англии в контексте непрерывного образования: Дисс...канд. пед. наук: 13.00.01 / Т.Г. Моисеенко. – Москва, 1994. – 210 с.
12. Пилиповский В.Я. Рационалистическая модель школы и процесса обучения на Западе / В.Я. Пилиповский // Педагогика. – 1993. – № 2. – С. 107-111.

13. Пилиповский В.Я. Традиционалистско-консервативная парадигма в теории обучения на Западе / В.Я. Пилиповский // Педагогика. – 1992. – № 9-10. – С. 106-113.

14. Пуховська Л.П. Професійна підготовка вчителів у Західній Європі: спільність і розбіжності / Л.П. Пуховська. – Київ: Вища школа, 1997. – 180 с.

15. Саймон Б. Общество и образование / Б. Саймон. – Москва: Прогресс, 1989. – 200 с.

16. Тадєєва М.І. Сучасні тенденції розвитку шкільної іншомовної освіти в країнах-членах Ради Європи (порівняльний аналіз): дис. доктора пед. наук: 13.00.01/ Тадєєва Марія Іванівна. – Луганськ, 2011. – 522 с.

17. Anthony E.M. Approach, method and technique / E.M. Anthony / Teaching English as a Second Language /Ed. by Allen H.B.. – New York: McGraw-Hill, 1965. – p. 93-97.

18. Asher J.J. Learning Another Language Through Actions: The Complete Teacher's Guidebook / J.J.Asher. - Los Gatos, Cal.: Sky Oaks Productions, 1977. – 146 p.

19. Breen M.P., Candlin C.N. The Essentials of a Communicative Curriculum in Language Teaching / M.P.Breen, C.N.Candlin// Applied Linguistics. – 1980. – №. 1. – P. 89-112.

20. Candlin C.N. Syllabus Design as Critical Process / C.N. Candlin / Theoretical Implications of Interlanguage Studies for Language Teaching / Ed. by Brumfit C.J.. - Edinburgh: Edinburgh University Press, 1984. – P. 190-219.

21. Chomsky N. Review of Verbal Behaviour / N.Chomsky / Readings in the Psychology of Language / Ed. by Jacobovits L.A., Miron M.S. – Englewood Cliffs, N.J.: Prentice Hall, 1967. – P. 142-171.

22. Coleman J. A. English-medium teaching in European higher education / J. A. Coleman // Language Teaching. – 2006. – V.39 (1). – P. 1-14.

23. Conflicting Conceptions of Curriculum / Ed. by Eisner E.W., Vallance E. – Berkeley, Cal.: McCutchan, 1974. – 260 p.

24. Contributions to an Educational Technology. – London: Butterworth, 1972. – 314 p.

25. Curran C.A. Counseling Learning: A Whole Person Model for Education / C.A. Curran. – New York: Grune and

Stratton, 1972. – 73 p.

26. Davies P., Roberts J., Rossner R. Situational Lesson Plans / P.Davies, J.Roberts, R.Rossner. – Mexico City: Macmillan, 1975. – 118 p.

27. Dewey J. The Sources of a Science of Education / J. Dewey. – New York, 1929. – 88 p.

28. Eisner E. W., Vallance E. Five conceptions of curriculum: Their roots and implications for curriculum planning/ E. W.Eisner, E. Vallance/ Conflicting Conceptions of Curriculum/ Ed by E. W. Eisner, E. E. Vallance. – Berkley, PA: McCutchan Publishing, 1974. – P. 1-18.

29. Eurostat, Education statistics, Statistics in Focus 49/2010. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://epp.eurostat.ec.europa.eu/cache/ITY_OFFPUB/KS-SF-10-049/EN/KS-SF-10-049-EN.PDF

30. Finocchiaro M., Brumfit C. The Functional-Notional Approach: From Theory to Practice / M.Finocchiaro, C. Brumfit. – New York: Oxford University Press, 1981. – 138 p.

31. Frisby A.W. Teaching English: Notes and Comments on Teaching English Overseas / A.W.Frisby. – London: Longman, 1957. – 352 p.

32. Educative Democracy: John Stuart Mill on Education in Society/ F.W. Garforth. – Oxford: Oxford University Press, 1980. – 232 p.

33. Gattegno C. Teaching Foreign Languages in Schools: The Silent Way/ C.Gattegno. - New York: Educational Solutions, 1979. – 59 p.

34. Halliday M.A.K. Language Structure and Language Function/ M.A.K. Halliday / New Horizons in Linguistics / Ed. by J.Lyons. – Harmondsworth: Penguin, 1970. – P.140-165.

35. Harmer J. The Practice of English Language Teaching/ J.Harmer. – London and New York: Longman, 1991. – 296 p.

36. Holec H. Autonomy and Foreign Language Learning/ H.Holec. – Oxford: Pergamon Press, 1981. – 241 p.

37. Howatt A.P.R. A History of English Language Teaching/ A.P.R.Howatt. – Oxford: Oxford University Press, 1991. – 394 p.

38. Hymes D. On Communicative Competence / D.Hymes /

Sociolinguistics/ Ed. by J.B.Pride, J.Holmes. – Harmondsworth: Penguin, 1972. – P. 269-293.

39. Ignacio M. Palacios Foreign Language Teaching in Tertiary Education: A European Perspective/ Palacio Ignacio M. // CAUCE, Revista de Filología y su Didáctica, N 25, 2002. – P. 165-184. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://cvc.cervantes.es/literatura/cauce/pdf/cauce25/cauce25_10.pdf

40. Johnson F., Paulston C.B. Individualizing in the Language Classroom / F.Johnson, C.B.Paulston. – Cambridge, Mass.: Jacaranda, 1976. – 46 p.

41. Johnson K. Communicative Syllabus Design and Methodology / K. Johnson. – Oxford: Pergamon Press, 1982. – 118 p.

42. Johnson M.Jr. Definitions and Models in Curriculum Theory/ M.Jr. Johnson // Educational Theory. – 1967. – № 17. – P. 127–140, P. 130.

43. Kelly L.G. English as a Second Language: an Historical Sketch / L.G. Kelly // ELT, 1971. – Vol. XXV. – №. 2. – P. 120-132.

44. Kelly L.G. 25 Centuries of Language Teaching / L.G. Kelly. – Rowley, Mass.: Newbury House, 1969. – 474 p.

45. Krashen S.D. Effective Second Language Acquisition: Insights from Research / S.D. Krashen / Ed. by J.E.Alatis, H.D.Altman, P.M.Alatis. – New York and Oxford: Oxford University Press, 1981. – P. 95–109.

46. Leedham J. Educational Technology: A First Look / J.Leedham. – Bath: Pitman, 1973. – 451 p.

47. Littlewood W. Communicative Language Teaching / W.Littlewood. Cambridge: Cambridge University Press, 1991. – 108 p.

48. Mackey W.F. Language Teaching Analysis / W.F.Mackey. London: Longman, 1965. – 554 p.

49. Nisbett J., Entwistle H. Transfer from Primary to Secondary Education / J.Nisbett, H.Entwistle/ Educational Research in Britain / Ed. by B.H.utcher, H.R.Pont. London: University of London Press, 1969. – 111 p.

50. Palmer H.E. The Scientific Study and Teaching of

Languages Krashen S.D. Littlewood W. / H.E. Palmer / Reprinted by H.Harper – London: Oxford University Press, 1968. – 328 p.

51. Pinsent A. The Principles of Teaching Method. With Special Reference to Secondary Education/ A.Pinsent. – London: G.G.Harrap, 1969. – 594 p.

52. Pittman G. Teaching Structural English / G.Pittman. - Brisbane: Jacaranda, 1963. – 211 p.

53. Richards J. C., Rodgers T. S. Approaches and Methods in Language Teaching / J.C.Richards, T.S.Rodgers. New York: Cambridge University Press, 1993. – 171 p.

54. Richards J.C. The Secret Life of methods / J.C. Richards / The Context of Language Teaching / Ed. by J.C. Richards. Cambridge: Cambridge University Press, 1985. – P. 32-45.

55. Savignon S. Communicative Competence: Theory and Classroom Practice / S.Savignon.- Reading, Mass.: Addison – Wesley, 1983. – 124 p.

56. Skinner B. Verbal Behavior/ B.Skinner. New York: Appleton-Century- Crofts, 1957. – 478 p.

57. Stenhouse L. Culture and Education / L.Stenhouse. – London: Nelson, 1971. – 169 p.

58. Stern H.H. Fundamental Concepts of Language Teaching/ H.H.Stern. – Oxford, New York: Oxford University Press, 1997. – 582 p.

59. Swaffar J.K., Arens K., Morgan M. Teacher Classroom Practices: Redefining Method and Task Hierarchy / J.K.Swaffar, K.Arens, M.Morgan // The Modern Language Journal. – 1982. – Vol. 66. – №. 1. - P. 24-35.

60. Swan M. A. Critical Look at the Communicative Approach / M.A.Swan // English Language Teaching Journal. – 1985. – Vol. 39. – N. 1. - P. 2-12.

61. Teaching English as a Second or Foreign Language / Ed. by M. Celce-Murcia. – Heinle & Heinle Publishers, 1991. – 567 p.

62. Titone R. Teaching Foreign Languages: An Historical Sketch/ R.Titone.-Washington D.C.: Georgetown University Press, 1968. – 284 p.

63. Van Ek J.A. Threshold Level English/ J.A.Van Ek. – Oxford: Pergamon Press, 1980. – 124 p.
64. Widdowson H.G. Aspects of Language Teaching/ H.G.Widdowson. Oxford: Oxford University Press, 1991. – 213 p.
65. Widdowson H.G. The Teaching of English as Communication/ H.G.Widdowson / Ed. by C.J.Brumfit, K.Johnson. – Oxford: Oxford University Press, 1979. – P. 117-121.
66. Wilkins D.A. The Linguistic and Situational Content of the Common Core in a Unit/Credit System / D.A. Wilkins/ Systems Development in Adult Language Learning: A European Unit/Credit System for Modern Language Learning by Adults/ Ed. by J.L.M.Trim, R.Richterich, J.A.Van Ek, D.A.Wilkins. – Oxford, etc.: Pergamon, 1980. – P. 129-146.

Наукове видання

Сімонок В.П., Сергєєва Г.А., Семьонкіна І.А., Кузнецова О.Ю.,
Нестеренко К.В., Ходаковська О.О

**ЛІНГВОПравова КАРТИНА Світу: Сучасні
ПРОБЛЕМИ ЛІНГВІСТИКИ ТА ІНШОМОВНОЇ
ДИДАКТИКИ**

Монографія

Підписано до друку 26.11.2012.
Папір офсетний. Гарнітура Times.
Ум. друк. арк. 16,125. Вид. № 93.
Тираж 300 прим.

Віддруковано в друкарні ТОВ «Цифра принт»
на цифровому лазерному комплексі Xerox DocuTech 6135.
м.Харків, вул. Культури, 22–Б.

Видавництво "НТМТ"
Свідоцтво про Державну реєстрацію ДК № 1748 от 15.04.2004 г.
61072, м. Харків, пр. Леніна, 58 к. 106.
Тел. 763-03-80, 763-03-72